

VETENSKAP BILDNING TRADITION

AXESS

AXESS MAGASIN NR 9 DECEMBER 2023 PRIS: 89:-

När politiken tog över kulturen...

50 år av statlig styrning

...och juridiken tog över politiken

Tommy Möller om ett systemskifte i det tysta

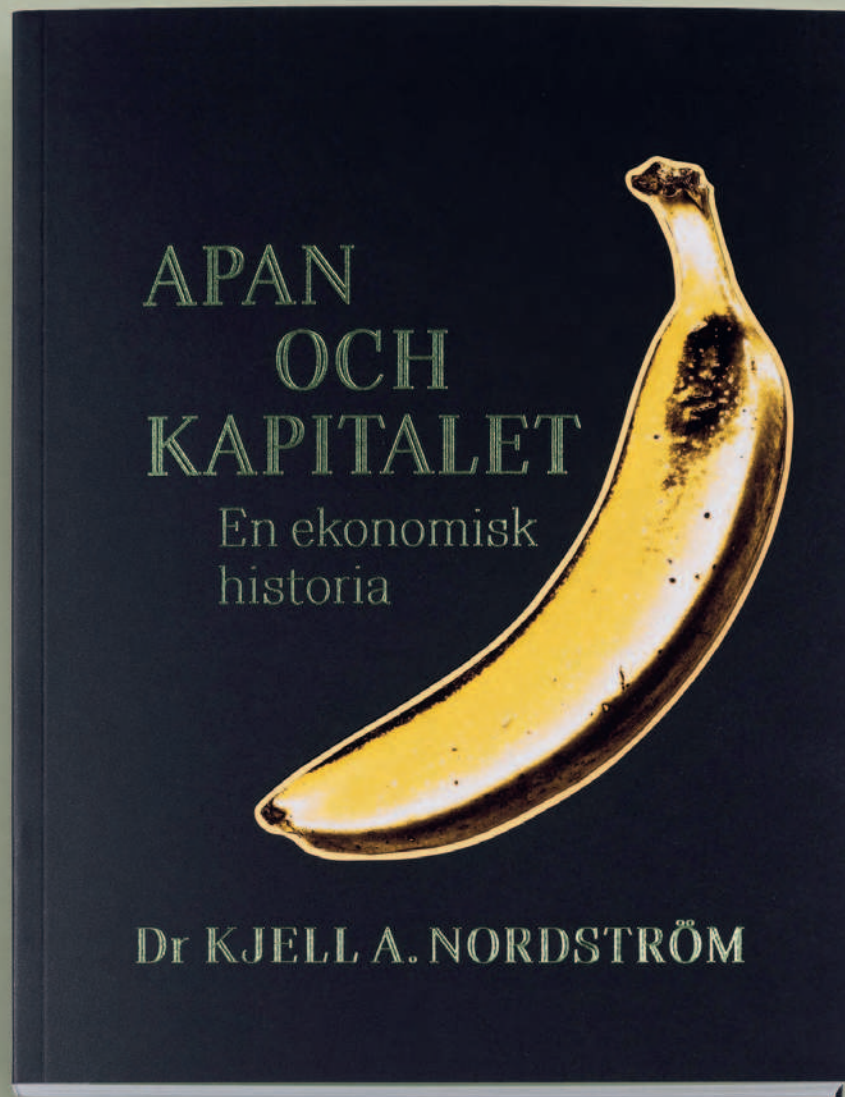
Svenska fackböcker 2023

32 extra sidor om vinterns bästa läsning

BOKFÖRLAGET STOLPE

Hantverk, bildning och skönhet

En apa som byter grejer. Det är vi det.

Någon gång för drygt två miljoner år sedan upptäcker vi att man kan byta en sak mot en annan. Sedan dess har bytandet varit människans trogna följeslagare genom hela den ekonomiska historien. Och påhittigheten hennes kapital, med vilket hon har format det ekonomiska systemet. Kjell A. Nordström tar med oss på en resa från begynnelsens byteshandel, i sin allra enklaste samarbetsform, till artens specialisering där vi tack vare vår oändliga uppfinningsrikedom har förvandlat planeten till en stor pulserande basar.

Missa inte att alla läsare har 20 % rabatt på Bokförlaget Stolpes titlar med koden STOLPE20 hos Bokus.com

TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter,
fördjupningar och
perspektiv.

Allt öppet och
utan betalväggar.

Intresserad av företagande,
ekonomi, arbetsmarknad
och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du
alla nyheter och fördjupningar.
Alltid ur näringslivets
perspektiv.

LÄS MER HÄR:

www.tn.se

eller skanna
QR-koden

tidningen
näringslivet

Historien om Sverige är kanon på riktigt

SVT:s *Historien om Sverige* behandlar Norrland styvmoderligt, i alla fall vad den äldsta historien beträffar. Det anser arkeologen Nils Harnesk vid Norrbottens Museum (NSD 18/11). Björn Wahrén, en av seriens två producenter, säger inte emot men konstaterar att det är väldigt mycket som inte kan komma med när man ska förvandla ett mångtusenårigt förflutet till tio timmar tv: "Det här är ingen kanon över Sveriges historia, vi kan inte berätta allt utan vi måste välja hårt."

Behovet av begränsning är inte svårt att förstå, men jag undrar över hans sätt att använda uttrycket "kanon". För vad är en kanon om inte ett urval? Det var ju inte minst därför som det blev ett sådant ståhej ifjol när Tidöpartierna sade sig vilja få en kulturkanon till stånd. Somt ska i så fall väljas och långt mycket mer ska samtidigt väljas bort. Bäggedera väcker heta känslor.

När Danmarks före kulturminister Bertil Haarder framträdde vid ett seminarium i riksdagen i våras lyfte han till och med fram just detta som en av de stora poängerna med att upprätta en kanon. Det uppstår en livlig diskussion där kulturen kommer i fokus och många engagerar sig. Vägen till kanon blir på så sätt lika värdefull som kanon själv, enligt Haarder.

SÅ NOG ÄR DET en historisk kanon som Björn Wahrén och hans kolleger har tagit fram. Den är för all del inte sanktionerad av regering och riksdag, men med hela SVT:s tyngd och genomslag bakom sig blir den långt mer kraftfull än ett förslag från enskilda opinionsbildare eller historiker. Och även om den inte är resultatet av en debatt har den sannerligen fått fart på debatten. De inledande avsnitten har nått en stor publik och kommenterats flitigt av recensenter och experter, som varit omväxlande kritiska och berömmade men sällan försummat att komma med egna förslag till alternativa prioriteringar och arbetssätt.

Ett Haarderskt samtal om vår historia har kickstartats och tar sig alla möjliga uttryck.

Den halländska forntiden har hittills ägnats lika litet uppmärksamhet i serien som den norrländska. Men istället för att låta sig nedslås har Hallands kulturhistoriska museum börjat göra egna program, som kommenterar respektive epok i *Historien om Sverige* utifrån ett halländskt perspektiv.

På Gotlands museum vittnar man om ett ökat antal kontakter från personer i allmänheten, som vill resonera om vad som har sänts.

Länsstyrelsen i Västra Götaland har fått ta emot ett ökat antal anmälningar om möjliga fornfynd.

MEDIER RUNT OM i landet har noterat det breda folkliga intresset och ser till att hitta egna infallsvinklar.

"Lita på att Öland kommer att få fler besökare nästa säsong som vill uppleva de historiska platserna med egna ögon", skriver *Ölandsbladet* i en entusiastisk ledare (14/11).

Arbetsbladet, med huvudredaktion i Gävle, noterar (21/11) att *Historien om Sverige* myntar uttrycket "Tierpskvinnan" om ett bronsåldersfynd från den norduppländska grannkommunen. Torun Zachrisson, forskningschef vid Upplandsmuseet, är litet förvånad över namngivningen men gläds åt tv-serien: "När jag har höststödning hemma i kvarteret kommer grannar fram och vill prata om programmen."

Sydöstran (21/11) rapporterar att tv-serien blandat ihop det blekingska Västra Vång, där 70 små "guldgubbar" har hittats, med en plats med samma namn utanför Trelleborg. Arkeologipodaren Lena König förundras över missen men har idel vänligheter att säga om serien i stort.

Bohusläningen (11/11) utreder var i Lysekils kommun som Österödskvinnan, hädangången under stenåldern för cirka 10 000 år sedan och omnämnd i första avsnittet av *Historien om Sverige*, egentligen först begravdes.

HÖSTEN 2023 PÅGÅR en nationell studiecirkel om historien i "det geografiska område som numera är Sverige" och nyfikenheten och engagemanget jävar alla fördomar om att vårt land skulle vara alltför modernt för att bry sig om sitt förflutna. De som har skapat timplaner och läroplaner för historieämnet i dagens skola har varit lika njuga med utrymmet som generösa med abstraktionerna, men de är i uppenbar otakt med tiden. Intresset för gångna tider är stort: dels för att det fascinerar i sig, dels för att det hjälper oss att förstå varför samtiden har blivit som den är.

Vem vet, regeringens kulturkanon skulle kanske kunna väcka samma aptit på kunskap och debatt om konstarterna. Fast det projektet tycks ha kört fast. Samtidigt har SVT börjat tjuvträna genom att komplettera *Historien om Sverige* med extramaterial om vår konst-, litteratur- och musikhistoria. Kulturministern får se upp så hon inte blir omkörd.

PJ Anders Linder

PJ Anders Linder

"Kulturministern får se upp så hon inte blir omkörd."

MAT & POLITIK I SVERIGE OCH FINLAND

HISTORISKA RECEPT I URVAL

Hårdband, illustrerad, 128 sidor.

Maren Jonasson (utg.)
Inledning av Richard Tellström
Illustrationer av Sara Mara

EN BEHÄNDIG GUIDE till matlagning under 1700- och 1800-talen – med den nyutkomna *Historiska recept i urval* i sin hand kan den hugade tillaga smakrik körvelpudding och oxtungspastej, efterrätter som hambourgerbakelse och ärtmjölstårta, men även lära sig mer om huskurer för förkyllda händer och bästa sättet för fläckurtagning från sidentyg. Allt presenterat med noggranna ord- och teckenförklaringar samt måttenheter.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

JÄTTENS ANEDRÄKT

Finlandsfrågan i svensk politik 1809–2009 **NYUTGÅVA**

Hårdband, illustrerad med kartor, 464 sidor.

Krister Wahlbäck
Inledning av Carl Bildt

EFTER KRIGET 1808–1809 tvingades Sverige avträda Finland till Ryssland. Revanschistiska idéer förekom, men politikens mål blev att upprätthålla nära band med Finland och stärka dess självstyre under rysk överhöghet och självständighet efter frigörelsen 1917.

Svenska politiker har under två sekler brottats med frågan: hur bistå Finland utan att den egna nationella säkerheten riskeras, hur hålla Ryssland, »jätten« i öster, på avstånd?

APPELL FÖRLAG

SNB:S SKRIBENTSKOLA

Sveriges främsta utbildning för blivande opinionsskribenter.

Under 2024 ges kursen för 16:e gången. Ansökan öppnar snart!

För mer info, besök www.skribentskolan.se

Frågor? Mejla skola@snb.se

10 SAMHÄLLE

- Krönikor* Susanna Birgersson önskar julefrid i en mörk tid **10**
 Annika Borg ser faran i att skyla över historiens sår **10**
Tyskland Erik Thyselius betraktar ett land med problem **12**
Demokrati Tommy Möller analyserar en smygande revolution **16**
Islamism Magnus Norell tar sig an islamistisk terror **18**
Säkerhetspolitik Katarina Tracz om de stora hoten mot Sveriges säkerhet **20**
I korthet Allvarliga samtal. Läsarter **22**
Samtiden Fredrik Johansson ser sig om och skakar på huvudet **23**

24 FRIZON

- Richard Swartz går på strövtåg i Transiteuropa **24**
 Anders Alvestrand låter en tavla skildra en ständigt aktuell etisk konflikt **30**

34 OPINION

- Filippa Mannerheim undrar hur Wikipedia kan ersätta lärarledd undervisning.

”

Att hitta en lämplig kvinna i Rom att gifta sig med är alltså inte lätt. Om vi får tro litteraturen är romarinnorna helt enkelt inte giftasmaterial.

Martina Björk, sid 65

36 TEMA: KULTURCHOCK

38 Det stora systemskiftet

1974 års kulturproposition innebar ett radikalt skifte där det offentliga åtagandet på kulturområdet utvidgades. **Av Lars Anders Johansson**

44 Något mycket svenskt

De kulturpolitiska ambitionerna har krympt till den grad att de knappast märks, oavsett vilken regering som styr. **Av Mikael Timm**

48 När musiken tystnade

Förstatligandet av försvarets regementsmusiker skakade om svenskt musikliv och blev början till slutet för Rikskonserter. **Av Camilla Lundberg**

52 På spaning efter en kulturpolitik

Efter 50 år av politisk utarmning av svensk kultur måste bildningen, historien och arvet visa vägen mot framtiden. **Av Erik Jersenius**

56 Femtio års besvärjelser

De kulturpolitiska målen har fått allt svårare att knyta an till konstens och kulturens verkliga plats i våra liv. **Av Gunilla Kindstrand**

58 TRADITION

Lars-Håkan Svensson om William Butler Yeats.

62 CIVILISATION

- Historia* Johannes Tångeberg läser böcker om DDR 62
Antiken Martina Björk om kvinnor i romarriket 64
Litteraturhistoria Sten Wistrand läser skräckromanen *Skalbaggen* 66
Historia Carl-Göran Heidegren om en person i *Babylon Berlin* 68
Resebrev Martin Lagerholm besöker Oostende 69
Memoarer Jakob Sjövall läser Richard Swartz 70
Kulturrådet Bengt Ohlsson om AI 71
I korthet Charlotta E Lindell går på hundutställning 71

72 SVENSKA FACKBÖCKER 2023

Specialektion med 22 recensioner av titlar ur årets utgivning av svensk facklitteratur.

104 RECENSIONER

- Lars Åke Augustsson beundrar en intellektuell buse 105
Anna Victoria Hallberg försöker få syn på busens fru 109
Göran Frankel beträder minerad mark 112
Vincent Flink Amble-Naess analyserar psykiatrin 114
Blanche Sande ser dubbelt 116
Karin Henriksson går med en gamling 119
Martin Lagerholm jämför två städer 121
Erik Videgård smörjer kråset 124
Fredrik Svenaeus känner och tänker 126

130 MELLANRADERNA

Katarina Barrling undrar vad som hänt om Sverige varit mer som Dalarna.

AXESS

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Chefredaktör och vd:

PJ Anders Linder

Redaktörer: David Andersson,
Jan Söderqvist och Mats Wiklund

Redaktionssekreterare:

Katarina O'Nils Franke

Redaktionsråd: Katarina Barrling,
Louise Belfrage, Adam Cwejman,
Anna Victoria Hallberg & Erik Jersenius

Korrektur: Catharina Lewenhaupt

Bildredaktörer och layout:

Petter Carnhagen och Vendela Nylund

Ansvarig utgivare: PJ Anders Linder

Nästa nummer: 5 februari 2024

Material: Redaktionen tar inte
ansvar för insänt obeställt material.
Material insänt till Axess kan lagras
och publiceras elektroniskt.

Postadress: Jakobsbergsgatan 2, 5 tr.
111 44 Stockholm

E-post: redaktionen@axess.se

Telefon: 08-788 50 50

Omslagsbild: Domherren är ett foto
av Steinar Myhr / TT. Bilden med snön är
ett montage.

Vinjetbilder: Johan Patricny

Porträtteckningar: Johan Patricny

Villkor & personuppgifter: axess.se

Prenumerationsärenden:

Helår 9 nummer: 769 kr

Kundtjänst: 08-799 63 31

e-post: axess@flowyinfo.se

Typsnitt: Freight (Display,

Sans, Text & Big), Archer

ISSN: 1651-0941

Repro och tryck:

Printpool / Mukusala

Printed matter
3041 0876

Anders Alvestrand
Professor emeritus vid
Karolinska institutet

David Andersson
Författare och redaktör i *Axess*

Lars Åke Augustsson
Författare och kritiker

Katarina Barrling
Docent i statsvetenskap
vid Uppsala universitet

Susanna Birgersson
Fri skribent

Martina Björk
Fil dr i latin vid Lunds universitet

Annika Borg
Teologie doktor och skribent

Adam Cwejman
Politisk redaktör i
Göteborgs-Posten

Torbjörn Elensky
Författare

Vincent Flink
Amble-Naess
Läkare och skribent

Göran Frankel
Vetenskapsjournalist
och författare

Fredrik Haage
Politisk chefredaktör i
Smålandsposten

Anna Victoria Hallberg
Fil dr i litteraturvetenskap

Carl-Göran Heidegren
Professor i sociologi vid
Lunds universitet

Karin Henriksson
Författare och journalist

Henrik Höjer
Historiker och vetenskaps-
redaktör i tidskriften *Kvartal*

Erik Jersenius
Kulturjournalist

Fredrik Johansson
Senior director på
Hallvarsson & Halvarsson

Gunilla Kindstrand
Journalist

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och
kulturskribent

Hans Albin Larsson
Professor emeritus i historia

Charlotta E Lindell
Journalist

Björn Linnell
Skribent och före
dessa förläggare

Camilla Lundberg
Journalist och musikkritiker

Filippa Mannerheim
Journalist, pedagog och
läroboksförfattare

Tommy Möller
Professor i statsvetenskap
vid Stockholms universitet

Catta Neuding
Medarbetare i *Axess*

Cecilia Nikpay
Ekonom och frilansskribent

Svante Nordin
Professor emeritus i
idé- och lärdoms historia

Magnus Norell
Forskare med inriktning främst
på Mellanöstern och terrorism

Katarina O'Nils Franke
Redaktionssekreterare i *Axess*

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor
emeritus i kreativt skrivande

Jennifer Paterson
Journalist baserad i Paris

Madina Refoi
Läkare

Kim Salomon
Professor emeritus i historia

Blanche Sande
Reporter i *Fokus*

Jakob Sjövall
Statsvetare och frilansskribent

Nina Solomin
Kulturredaktör i *Fokus*

Johan Stenström
Professor emeritus i
litteraturvetenskap

Fredrik Svenaeus
Professor vid Centrum
för praktisk kunskap,
Södertörns högskola

Lars-Håkan Svensson
Professor emeritus i engelska,
författare och översättare

Richard Swartz
Journalist och författare

Erik Thyselius
Medarbetare i Axess

Mikael Timm
Journalist och författare

Katarina Tracz
Försvars- och säkerhetsanalytiker och rådgivare inom strategisk kommunikation

Johannes Tångeberg
Journalist och författare

Erik Videgård
Kock, krögare och kokboksförfattare

Gunnar Wetterberg
Historiker och författare

Mats Wiklund
Redaktör i Axess

Sten Wistrand
Docent i litteraturvetenskap vid Örebro universitet

Magnus P Ängsal
Docent i tyska vid Göteborgs universitet

Nu finns det ingen väg ut

ALLT ÄR BÄTTRE I FINLAND. Det vet vi sedan gammalt. Så varför inte erkänna att vi borde ha deras trosfridslag också? Halvt på skämt, men halvt inte. Ingen av skribenterna i Axess tema om yttrandefrihet (nr 8/23) ägnar det i alla fall en tanke.

Det går väl att förstå varför. Fallet Danmark där man nu försöker krängla ihop en modern version är en sorglig syn. Initiativet är inte sprungit ur någon ädlare strävan än regeringens önskan att slippa islamistisk aggression. Samma drivkraft, om än inte lika generande öppen, ses ju i Rosenbad.

Men förmår man lyfta ut idén om en trosfridslag ur det nuvarande politiska skeendet kan man finna det värt en ärlig begrundan. Att det var "självklart" att avskaffa den svenska trosfridslagen är inget argument.

En mer precis invändning skulle vara att trosfridslagen faktiskt utgjorde en oacceptabel frihetsinskränkning och att rim och reson motiverade att den skrotades 1970. Men det är i huvudsak ett argument för den som tycker att svenskt politiskt 1960-tal var en tid av rim och reson. Vad som är acceptabelt eller oacceptabelt i balansen mellan rättigheter och trosfrid är inte objektivt hugget i sten.

GÖR VI TANKELEKEN att lagen hade överlevt, vilket mått av principiella våndor hade svenska folket egentligen upplevt? Hade det varit fråga om väsentligt värre konvulsioner än i dagens Finland – där kramperna inte finns?

Vi hade inte brytt oss. Lika lite som finnarna tycker sig ha bekymmer idag eftersom de aldrig tog sig för att uppfinna problemet från början. Mycket av vad som är självklart eller stötande är en fråga om vana, sedvana.

Mats Bergstrands referens till Hans-Gunnar Axbergers perspektiv "yttrandefrihetens relativitet" blir belysande. Den enes åsiktsfrihet i ena änden av skalan och i andra änden den andres –

religiöst motiverade – berättigade anspråk på att fredas. Det är en klok utgångspunkt för en diskussion men man måste erkänna att ett berättigat anspråk i ett obekymrat Finland kan vara ett annat än i ett sekulär-neurotiskt Sverige.

I SVERIGE TYCKS DET hållas som ett axiom att varje individuell åtbörd skall få trumfa varje religiöst uttryck, med underförståelsen är att förnuftet måste överordnas fantasi men samtidigt vet vi ju att förnuftet också har begränsningar.

Lena Andersson håller med Murray Rothbard om att alla friheter måste vara underställda äganderätten. Det är "naturligt", "logiskt", "deduktivt" och "ofrånkomligt" så. Rothbard argumenterar säkert med sådan karaktäristik. Men det har en hel del kristna tänkare också gjort. Faktum är att Andersson själv sorterar denna sin deklaration under kategorin "tes".

Yttrandefriheten begränsas av äganderätten för att äganderätten är en högre frihet. Är tesen. Tanken att religiös övertygelse inte förtjänar mer formell aktning än någons slipsval är också en tes. Men likaså är man fri att börja i andra änden och kasta fram tesen att det är trosfriden som bör begränsa yttrandefriheten, inte äganderätten.

Men visst. Trosfridslagen är kanske en oskuld som aldrig kan komma åter. Speciellt inte i ett samhälle där flera islamiska anspråk är av den arten att de fundamentalt kolliderar med det västerländska samhällskontraktet.

SÅ VI STAMPAR på den punkt 1970 års omdefiniering av rättighet har placerat oss, positionen som blivit avgörande för vår självförståelse av Sverige som ett fritt och öppet samhälle. Nu finns det ingen smärtfri väg ut annan än att uthärda hat och vrede från en världsreligion. Kompromiss i det här avseendet innebär per definition en underminering av yttrandefriheten såsom vi valt att gestalta den i lag och sinne.

Efter ett halvt sekel landar till slut en chockande hög nota vid vår tallrik: priset för modern högfärd. Och vid bordet intill sitter finnen och smackar belåtet. Som vanligt.

Fredrik Haage

Krönikor

Ljus i mörkret

Julen står för dörren. Överallt lyser ljusen. Vi myser – medan världen lider. Sällan har vi varit så akut medvetna om så många smärtpunkter samtidigt. Informationsteknologin leder all världens ondska rakt in i våra hjärnor, klistrar lidandet på våra näthinnor. Vad gör man då när det lackar mot den svenska myshögtiden, när knäcken och skinkan, *Stilla natt*, juloratorium, clementiner och grandoft tränger sig på?

Faktum är att julen kommer *extra lägligt* i en tid när den mänskliga ondskan tycks pressa sig in i våra tankar som aldrig förr. När kriminaliteten och antisemitismen exponerar ett samhälle vars grundvalar är illa anfrädda. När krigen tycks utan slut, när människor förtrycks av mullor, talibaner och despoter.

Då!

När västvärlden har strypt allt andligt näringsintag och kvarvarande livstecken enbart beror på välståndet, som fungerar som respirator åt en dödsdömd patient. När vi inser att vi inget har att sätta emot de krafter som vill förstöra våra samhällen. Inget att hämta kraft ur, inget att enas kring, inget att försvara som inte lika gärna kan användas av dem som vill oss illa.

Då kan det bli jul på riktigt.

KANSKE HÖR DU TILL den växande skara svenskar som går på midnattsmässa. Det är en ny tradition i Sverige, hämtad från katolska kyrkan, men har på bara sådär 50, 60 år lyckats utkonkurrera julottan alldeles.

Om du är en av dem som går till kyrkan sent på julaftonsskvällen, kommer du san-

Nere för räkning

12 Tysk politik präglas av kriser och framtidspessimism.

En smygande revolution

16 Domstolarna får alltmer inflytande över politiken.

Ett moraliskt haveri

18 Det officiella Sverige har varit oförmöget att fördöma och bekämpa islamistisk terror.

Det är allvar nu

20 Efter år av försummelser måste politiker anpassa sig efter den nya hotbilden mot Sverige.

I korthet

22 Svåra samtal. Läsarter.

Samtiden

23 Fredrik Johansson vill inte vara storyn.

Såren vi bär

HÄRFÖRLEDEN LYSSNADE JAG på en intervju med musikbandet The Hives sångare Howlin' Pelle Almqvist. Det han sade fick mig att stanna upp i köksbestyren och vred om mina perspektiv. Han berättade att han ofta gör sig illa på scenen, får blåmärken och sår, och även har ramlat ned från scenen. Och så kom det där som hejdade mig mitt i en rörelse: "Jag tycker man ska göra illa sig längre upp i åldrarna, jag tror det är nyttigt."

Orden fick mig att tänka på skådespelaren Torsten Flinck, som beskrivit att han bär sina sår – det var själsliga blessyrer han åsyftade – som medaljonger att vårda och visa upp. Det är en syn på livet som även det öppnar nya horisonter. Det sköra och skadade inom oss är en del av det som format oss, men vår instinkt är ofta att dölja själssåren. Men, det går att se ärrer som livets medaljonger. Inuti dem finns minnen, en blandning av människor och händelser, av slump och mening.

The Hives sångare avsåg de blessyrer hans kropp ådrar sig, men det fanns fler innebörder i det han uttryckte, även själsliga. Barndomens skrubade knän dök upp i mina funderingar och att det kan göra ont inom en förälder som ser sitt barn ramla och slå sig. Såren skapar lärdomar om vad vi behöver akta oss för, vilka färdigheter vi måste utveckla.

Det är en intressant tanke att det fortsätter att vara viktigt när vi är vuxna. Jag använde den insikten när jag en dag snubbade och föll på väg till jobbet och skrapade upp ena knäet. Det uppskrubbade knäet signalerade till mig att jag var stressad och ouppmärksam, att jag behövde fokusera och hitta tillbaka till min kärna. Så, det var faktiskt nyttigt att göra sig illa.

Det finns även en kollektiv dimension av förhållningssättet till sår och skador. Det handlar om blessyrerna på samhällskroppen. Hur hanterar vi dem? Ett svar, ett oroande sådant, ger strömningstjänsterna

nolikt få höra texten från Jesajas nionde kapitel läsas. Den börjar så här: "Det folk som vandrar i mörkret ska se ett stort ljus, över dem som bor i dödsskuggans land ska ljuset stråla fram." Senare i kapitlet talas om att ett barn blir oss fött, en son blir oss given, en *son* vars namn, förunderligt nog, ska vara *Evig fader*.

Det är en text som manifesterar sig 700 år senare för herdarna på ängen utanför Betlehem, den första julnatten: "Då stod Herrens ängel framför dem och Herrens härlighet lyste omkring dem." Och så berättar ängeln om en stor glädje för hela folket, om ett barn som är fött, ett barn som är Messias, Herren.

Det är i mörkret som ljuset ska komma.

I BÖRJAN AV NOVEMBER skrev den världs-kända och omåttligt modiga islamkritikern Ayan Hirsi Ali om sin väg från islam, via ateismen, till kristendomen.

Det var en originell text, liksom trevande och undersökande. Det fanns ingen nyfrälst halleluja-extas över texten. Men den andades hopp, det enda lilla hopp som står att finna när världen är mörk.

Hirsi Ali identifierar tre huvudsakliga hot mot Västerlandet: kinesisk och rysk imperialism, växande global islamism och den woke-ideologi som undergräver precis allt som vår civilisation vilar på. Vi försöker

försvara oss med militära och ekonomiska vapen, med teknologi och diplomati. Men vi förlorar mark hela tiden.

Vi behöver, skriver Ayan Hirsi Ali, samlas kring vårt judisk-kristna arv. Vår civilisation föddes inte under upplysningsti-

Det är för dem som ett stort ljus ska stråla klart.

den. Synen på människan, omsorgen om de svaga, utbildning och rättvisa lagar, alla våra friheter – allt detta som vi vanligtvis tillskriver sekulära, progressiva rörelser från 1700-talet och framåt, är ju produkter av en mycket längre historia. Bara om vi erkänner vad vi är och har, och blir rädda för att förlora det, kan vi finna styrka nog att försvara vår civilisation.

MEN, SKREV HIRSI ALI, hennes nyfunna tro handlade inte bara om kampen för den västerländska civilisationens överlevnad. Det fanns även en personlig dimension i hennes omvändelse. Hon hade erfarit att tillvaron utan någon andlig tillflykt var out-härdlig, snudd på destruktiv.

För det folk som vandrar i mörkret.

Det är för dem som ett stort ljus ska stråla klart. Det finns ingenting i världen som kan vara så mörkt och svart att ljuset från barnet i krubban inte kan förvandla förtvivlan till frid. Ni kanske skrattar. Men läs till exempel den kristna, nederländska motståndskvinnan Corrie ten Booms vittnesbörd från koncentrationslägret där hon och hennes syster satt. De var sannerligen i "dödsskuggans dal". Men det visade sig vara sant som evangelisten Johannes skriver, att ljuset lyser i mörkret och mörkret har inte övervunnit det.

Så trots allt: God jul! ✨

Av Susanna Birgersson

och samtidens serier och filmer. Det som bandageras in till oigenkännlighet, som om skavankerna aldrig existerat, är sexism, rasism, homofobi och andra utanförskap. I seriernas värld sker nämligen för-

skors näsor. Såren som utsatthet, utanförskap och förföljelse förorsakat, skadorna som kollektivets hets mot olika grupper vållat, ska vi nu skyla över. I iveren att förkunna att vi är jämställda, att allas lika vär-

mötes de säger sig vilja bekämpa. Att tvätta bort förtryck och hat från historiens karta är att gå förövarnas ärenden.

Såren har även en annan djupdimension, värd att påminna sig om nu när julen och årets slut nalkas. Julens innersta mening är ett litet barn, som växer upp till man och vars sår och söndertrasade kropp sägs ge världen ljus, frälsning och liv. Ett mysterium, jag vet. Men, vad vore livet utan mysterier – och sår? ✨

Att tvätta bort förtryck och hat från historiens karta är att gå förövarnas ärenden.

felad politisk uppfostran och där frodas historierevisionism.

Som när det i 1940- och 1960-talets Amerika framställs som oproblematiskt att en vit dotter kommer hem med en färgad man och berättar att de ska gifta sig. Hur laddat det i verkligheten var speglar den klassiska filmen *Guess Who's Coming for Dinner* från år 1967. Vid den tiden var sådana äktenskap förbjudna i sjutton delstater. Eller när det skildras som okomplicerat att vara öppet homosexuell i 1800-talets England. Författaren Oscar Wilde slängdes i fängelse på grund av anklagelser om "onaturlig otukt" i slutet av samma sekel.

Historien förfalskas i vår tidsnitälskan att i alla möjliga och omöjliga sammanhang skriva rätt värderingar på männi-

de har varit en självklarhet i mänsklighetens historia när det varit tvärtom och att alla ska med och alltid har varit det, konstrueras en tillvaro utan sår. Vi ska inte låtsas om dem.

För oss som varit med ett tag skapar det huvudskakningar, suckar och resulterar i att vi trycker fram en annan serie eller film. Men, yngre generationer matas med att det som, efter århundranden av kamp, är självklart för många idag även var en historisk realitet. Det är farligt. Och farlig är den renhetsiver som ätit sig in till och med i den kommersiella underhållningsbranschen.

Manövern osynliggör i själva verket människors lidande och den ondska vi är kapabla till. Identitetspolitiken och "woke"-aktivisterna går på så sätt de värderingar till

Av Annika Borg

TYSKLAND

Nere för räkning

Tysk politik och samhällsutveckling präglas av kriser och framtidspessimism. Olaf Scholz regering går en stormig tid till mötes, skriver **Erik Thyselius**.

Nere för räkning

NÄR OLAF SCHOLZ efter tuffa förhandlingar i december 2021 kunde meddela en samlad presskår att "Die Ampel steht!" var förväntningarna skyhöga ("Ampel" är tyska för trafikljus och syftar på socialdemokratiska SPD, De gröna och liberala FDP:s färger). Efter mer än ett decennium av Merkelerans "Weiter so" skulle den nya laguppställningen blåsa nytt liv i tysk politik.

Förhoppningarna var i sig inte ett dugg konstiga. De sista åren under förbundskansler Angela Merkel var kristdemokratiska CDU slutkörde. Inre stridigheter som av och till blossade upp till rena inbördeskrig, regeringsinnehavets allmänna nötande samt en fullständig brist på idéer bortom den att behålla makten talade sammantaget för att det var hög tid för vaktavlösning.

Problemen hopade sig dock snabbt för den nya regeringen. Pandemin, med allt vad den innebar av nedstängningar och coronastöd, närmade sig förvisso sitt slut. Men glädjen överskuggades snabbt av Rysslands fullskaliga invasion av Ukraina i februari 2022. Invasionen slog undan ett av de viktigaste benen för den tyska, hittills så framgångsrika, ekonomiska modellen: billig rysk gas. Tack vare den kunde tysk industri få "säker" energi samtidigt som nedläggningen av kärnkraften kunde fortgå utan att bli uppenbart systemhotande. Nu blev läget kritiskt.

I RÄTTVISANS NAMN ska sägas att Olaf Scholz faktiskt drev på för att Tyskland fasade ut den ryska gasen på rekordtid, något som få bedömare trodde var möjligt. Hans uppmärksammade tal om en "Zeitenwende" (svenska: "Vändpunkt") för Tyskland i synen på försvars- och utrikespolitik ska inte heller underskattas. Brytningen med den förlamande tyska rädslan att forma något som ens påminner om en strategisk kultur, där även militär makt ingår, borde ha skett för länge sedan men bättre sent än aldrig.

Men det tar tid att vända en oljetanker. Bundeswehrs upprustningsbehov är enormt och Scholz 100 miljarder euro som är tänkt att fungera som en snabbinjektion till försvaret måste snarast följas upp med

Blev en politisk belastning.

FOTO: ALAMY

många nya miljarder. Fast redan nu svävar förbundsregeringen på målet om att Tyskland ska leva upp till Natos tvåprocentmål även kommande år. Dessutom gröper den höga inflationen snabbt ur miljardanslaget. Den allt sämre ekonomin och, vilket är lika orättvist som paradoxalt, Ukrainas heroiska insatser på slagfältet har tyvärr trängt undan den krismedvetenhet som präglade Berlins politiska liv under krigets första månader.

"Mogelpackung" är ett tyskt namn för en vara eller produkt som låtsas innehålla mer än den faktiskt gör. I politiken används också ordet för att beskriva förslag som mest handlar om spel för gallerierna eller ren symbolpolitik. Frågan är om inte den tyska ekonomiska modellen som formades under 2010-talet också går att liknas vid ett slags Mogelpackung?

ATT POLITIKER HUSHÅLLER med skattemedel är rätt och riktigt. Problem uppstår däremot när respekten för att inte skuldsätta sig i onödan övergår till ett slags fetischering av alla former av skuldsättning – så till den grad att politiken blir dumsnål. Tyskland har, i likhet med Storbritannien, därför en enorm infrastrukturskuld. Järnvägens eftersatta underhåll skapar så allvarliga tidtabellsförskjutningar att Schweiz inte längre kopplar in försenade tåg som kommer från Tyskland på det egna järnvägsnätet. Ständiga vägarbeten som avlöser varandra och som aldrig verkar bli klara är en plåga för tyska bilister och turister på genomresa. Därtill beräknas cirka 16 000 broar ha ett stort eller mycket stort

renoveringsbehov. Frågan är när, inte om, en större olycka inträffar.

Skolan har också stora problem. Förra året visade en undersökning från ekonomistitutet Ifo i München att 23,8 procent av alla tyska elever inte når upp till de grundläggande kunskaper som skolan borde lära ut. 22 procent av alla fjärdeklassare kla-

Lärarbrist, slitna lokaler och stök i klassrummen tynger också ned skolan.

rar inte minimikraven i matematik. Lärarbrist, slitna lokaler och stök i klassrummen tynger också ned. Här ska påpekas att utbildningsfrågor främst är ett ansvar som ligger på delstaterna, vilket gör det svårare för en förbundsregering att peka med hela handen. Skillnaden i utbildningskvalitet varierar alltså mycket, eller väldigt mycket, beroende på vilken delstat man bor i.

DIGITALISERINGEN GÅR fortsatt långsamt, och att få fart på den är en av de högst prioriterade punkterna för den nya förbundsregeringen. De historiska orsakerna till att Tyskland hamnat på den digitala efterkälken är flera, men en viktig anledning är att politikerna, däribland Merkel själv, aldrig riktigt verkade förstå betydelsen av höghastighetsinternet och än mindre att näringslivet stod inför en fjärde industriell

revolution. Tyskland sålde ju redan bilar, tunga maskiner och kemiprodukter till hela världen.

Ekonomi gick som tåget. Varför ändra ett vinnande koncept? Merkels melodi gick, rent krasst, ut på att backa in i framtiden. Det nödvändiga politiska trycket ovanifrån för att driva på digitaliseringen av samhället uteblev därför. Samtidigt ligger en enorm byråkrati och regeldjungel som en våt filt över all ekonomisk och samhällselig aktivitet. Också den ett arv från Merkelåren.

Det råder ingen brist på saker att ta itu med, således. Tyvärr fungerar samarbetet mellan de tre regeringspartierna mycket dåligt. Sämst stämning råder det mellan De gröna och FDP. Klimat- och näringsminister Robert Habecks ursprungliga planer på att fasa ut landets olje- och gaspannor i rekordfart fick de tyska väljarna att sparka bakut och möttes av kraftiga protester från finansminister Christian Lindner (FDP). En betydligt mer uppmjukad version av förslaget godkändes av parlamentet i september. Värmepannedebaclet bevisade, menade kritiker, på De grönas oförståelse inför det politiska hantverket. Habecks visioner kraschade i mötet med verkligheten.

NU ÄR DEN STORA stridsfrågan i regeringen om staten ska subventionera elkostnaderna för den energiintensiva industrin. Det har länge spekulerats i om företag kommer att lämna Tyskland på grund av de höga energipriserna. Utvecklingen har nu börjat: 16 procent av alla medelstora företag har redan tagit steg för att flytta delar av produktionen utomlands. Nästan en tredjedel av de större industriföretagen har planer på att göra detsamma.

Habeck, SPD, ministerpresidenterna för de industritunga delstaterna, fackförbundet IG Metall och delar av näringslivet är alla för en subvention. Habecks tanke är att den ska komma med krav på företagen att styra över till överförnyelsebara energikällor.

Robert Habeck: krossade illusioner.

FOTO: SEAN GALLUP/GETTY IMAGES

lor. På så sätt kan den gröna omställningen snabbas på.

FDP med Lindner i spetsen säger blankt nej, då de är rädda för att konkurrensen

Bundeswehr: räcker inte till.

FOTO: ALEXANDER KOERNER/GETTY IMAGES

mellan små- och medelstora företag, som inte kommer att få några subventioner, och de stora industrijättarna ska snedvridas. Dessutom vet ingen hur länge staten mås-

för "klimat- och transformation". Så fick man inte göra, resonerade domstolen, varför Scholz fått en budgetkris på halsen. Exakt hur detta ska lösas – och var de nya

Nu är den stora stridsfrågan i regeringen om staten ska subventionera elkostnaderna för den energiintensiva industrin.

te hålla industrin under armarna. Ett år? Fem år? Femton år? Det enda vi med säkerhet vet är att Tysklands energipriser kommer att vara höga för en lång tid framöver. Och att kärnkraften, tyvärr, inte kommer att göra någon storstilad comeback. Olaf Scholz uppges, trots tryck från det egna partiet, inte vara förtjust i förslaget.

FLERA GÅNGER HAR stämningen mellan De gröna och FDP varit så dålig att rapporter om en stundande regeringskris läckt ut i medierna. Hittills har dock förbundskanslern lyckats i sina medlingsförsök och det troliga är att partierna biter ihop mandatperioden ut. Frånvaron av ett sammanhållande politiskt projekt och samarbets svårigheterna märks i opinionen. Ingen annan förbundsregering har haft så låga förtroendesiffror. Självklart spelar också det dystra ekonomiska läget, skenande elpriser och den säkerhetspolitiska krisen in. Vilken annan regering som helst skulle ha det knivigt i ett sådant läge. Särskilt en som valdes för att föra en politik anpassad för vackert väder.

Som lök på laxen skapade ett för regeringen extremt ogynnsamt beslut av författningsdomstolen ett hål på 700 miljarder kronor i 2024 års budget. Under coronapandemin gjordes ett undantag från skuldbromsen för att kunna skapa en krisfond. En del av pengarna blev över och Scholz nya regering inrättade en ny fond

pengarna ska komma ifrån – är när detta skrivs (slutet av november) höljt i dunkel.

När det går dåligt för regeringen brukar oppositionen glädjas. Sant är att Friedrich Merz CDU är störst i opinionsmätningarna. Tiden i opposition är också nödvändig för att samla sig och staka ut en väg för partiet efter åren med Merkel. Det är lätt att glömma stridigheterna och det kaos som präglade CDU med ordentlig början efter katastrofvalet 2017 fram till efter valförlusten 2021. När Merz till slut valdes som ordförande var det på ett konservativt mandat. Den stora uppgiften för honom är att föra partiet tillbaka till mer klassiska högerpositioner. Men det är inte lätt.

Minsta motgång i opinionen tolkas av Merz motståndare som ett bevis för att partiet åter måste tillbaka "mot mitten". Att det gick åt skogen med den politiken för företrädaren Armin Laschet glöms mer än gärna bort. Tydliga paralleller till Moderaternas situation åren efter Fredrik Reinfeldts avgång kan dras. Att Merz inte lyssnar på sina rådgivare och har en tendens att uttrycka sig klumpigt i intervjusituationer underlättar inte situationen.

DEN STORA HUVUDVÄRKEN för CDU stavas dock AfD (fast partiet tar sedan länge också väljare från vänstern). I opinionen är de numera stabilt parkerade under CDU och ligger på 20–23 procent. I Sachsen, Thüringen och Brandenburg får AfD en bra >>

bit över 30 procent och är största parti. Nästa höst är det val till dessa delstater och eftersom inga av de övriga partierna, på goda grunder, vill samarbeta med det högerradikala AfD kommer sannolikt mer eller mindre fantasifulla koalitioner tvingas fram.

För CDU:s del är det centralt att våga stå för sin egen politik och inte dra tillbaka förslag av rädsla för att anklagas "samarbeta" med AfD. I annat fall riskerar CDU att göra sig själva obsoleta – och ge AfD rätt eftersom de kan göra anspråk på att vara det enda alternativet till höger i tysk politik. Det vore olyckligt. Inte minst eftersom partiet radikaliseras i en allt snabbare takt och är sympatiskt inställda till Ryssland. Riktigt farligt blir det om det politiska missnöjet visar sig vara så utbredd att AfD:s tillväxt blir oavhängigt vad de andra partierna gör. Kanske är vi redan där?

PRESSAD AV AfD:S framgångar i opinionen och allt högre nödrop från kommunerna samlade Scholz under hösten företrädare för de 16 delstaterna i syfte att lägga fast en striktare migrationspolitik. En giv som även De gröna accepterar. Den utlösande faktorn var den råa antisemitismen i spåren av Hamas terrorattack mot Israel. Att så många människor med bakgrund i Mellanöstern hatar judar kom som en chock för det tyska majoritetssamhället. I en uppmärksam intervju i *Spiegel* förklarade Scholz att Tyskland ska börja med storskaliga deportationer av människor som fått avslag på sin asylansökan. En helt ny retorik. Om den följs upp av faktisk politik är mer osäkert. Idag beräknas cirka 300 000 personer som fått avslag på sin asylansökan vara kvar i landet.

Förra gången Tyskland var nere för räkning genomförde dåvarande förbundskansler Gerhard Schröder (SPD) en mängd impopulära, men nödvändiga, reformer under samlingsnamnet "Agenda 2010". Det kostade honom segern i förbundsdagsvalet 2005. Merkel kunde sedan skörda de ekonomiska frukterna. Borde inte denna kris därmed öppna för möjligheten att sjösätta nya strukturreformer? Nja. Då, i början av 2000-talet, dominerades fortfarande politiken av de två folkpartierna CDU och SPD.

Idag ser partilandskapet radikalt annorlunda ut. I förbundsdagsvalet 2002 fick De gröna 8,6 procent. Idag är de nästan än dubbelt så stora. Då fanns inte AfD. Idag är partiet näst störst. Att få igenom mer djupgående reformer i förbundsdagen är därmed betydligt svårare nu.

Prognos? De stormigaste dagarna har vi nog framför oss. ✨

DEMOKRATI

En smygande revolution

När riksdagen godkände regeringsformen rådde enighet om att sätta parlamentet i centrum för folkviljan. Men gradvis har en maktförskjutning ägt rum till förmån för domstolarna, skriver

Tommy Möller.

DET HAR VARIT GOTT om jubileer på sistone: för två år sedan högtidlighölls den allmänna rösträttens hundraårsjubileum, i år firar vi riksdagens femhundraårsjubileum och att Carl XVI Gustaf har varit statschef i femtio år. Snart är det dags igen: i februari fyller vår regeringsform femtio år.

När regeringsformen antogs 1974 byggde den på en konsekvent genomförd folksoverhöghetsprincip som skulle förverkligas genom ett handlingskraftigt parlamentariskt majoritetsstyre.

Maktdelning och andra konstitutionella inslag var få, närmast obefintliga. En enig grundlagberedning slog fast att den nya grundlagen inte skulle "konstituera ett system med krafter och motkrafter som balanserar varandra".

Idémässigt sett stod 1974 års RF närmare franska revolutionen än den amerikanska.

Ett antal steg i konstitutionell riktning har dock tagits sedan 1974. Ett från början tämligen anorektiskt kapitel om de medborgerliga fri- och rättigheterna har utvidgats och fått ett starkare skydd. Medlemskapet i EU innebär att ett inte oansenligt maktdelningsinslag fogats in i det demokratiska styrelseskicket, och att Europakonventionen har införlivats i den nationella rättsordningen betyder att grundlagsskyddet för fri- och rättigheterna

förstärkts ytterligare. En revidering av 1974 års regeringsform ägde rum 2010, där bland annat domstolarnas självständighet blivit tydligare och möjligheterna till lagprövning utökats. Förändringarna är så markanta att det är befogat att tala om ett smygande paradigmskifte.

DEN JUDIKALISERING som har ägt rum till följd av EU-rättens allt större genomslag och Europakonventionens starkare ställning har resulterat i att den rättsliga miljön förändrats i grunden. När nationell lagstiftning tolkas i ljuset av denna internationella

Beslut som i grunden är politiska men som politikerna av olika skäl inte vill befatta sig med har delegerats till domstolar.

naliserade normgivningsmakt – som inte sällan är vag och utan egentliga förarbeten – leder det ofrånkomligen till att de svenska domstolarnas tolkningsutrymme ökar. Och därmed deras potentiella makt.

Judikaliseringen har dessutom blivit en politisk strategi. Beslut som i grunden är politiska men som politikerna av olika skäl inte vill befatta sig med har delegerats till domstolar. Ett exempel på det är miljölagstiftningen. När tillstånd ska beviljas till miljöfarlig verksamhet och ekonomiska intressen står mot ekologiska är det inte politiker utan domare i Mark- och miljödomstolen som fattar beslut.

VAD VI BEVITTNAR när de demokratiska organen självmant inskränker demokrati

Ja till EU: juridiken fick mer makt.

FOTO: BERTN CLAESON/TT

HD:s inflytande har ökat.

FOTO: BO LINDELL/TT

tins verkningkraft är inte bara en utveckling där beslut som fattats av demokratiska församlingar kan överprövas av icke-folkvalda personer, utan också en utveckling där dessa icke-folkvalda personer kan fatta politiska beslut.

När regeringsformen antogs betraktades detta som fullständigt främmande. Enligt Olof Palme vittnade domstolsmakt om respektlöshet gentemot de folkvalda: "Innebörden [...] är att man söker en instans som kan vara överordnad den folkvalda representationen – över folket i val. Man ställer dem som idag fått folkets förtroende och partierna i motsatsställning till folket som något slags usurpatorer, som egenmäktigt tillvält sig politisk makt."

Det saknas naturligtvis inte kritiska röster när det gäller judikaliseringen. När Högsta domstolen i några uppmärksammade fall om bland annat misshandelsbrott, skattebrott, narkotikabrott och barnpornografi har tvingats lösa normkonflikter som uppstått menar dessa kritiker att domstolen gått för långt när det gäller att fylla ut luckor i lagstiftningen, att den ägnar sig åt juridisk aktivism, och rentav har påtagit sig rollen som lagstiftare.

KRITIKEN KOMMER INTE bara från statsvetare utan från politiker, från såväl vänster- som högerhåll. Dåvarande justitieministern, Beatrice Ask, kritiserade exempelvis HD för att ha ändrat straffmättningspraxisen på narkotikaområdet på ett sätt som inte stod i samklang med den straffskärpningsreform som regeringen dessförinnan genomdrivit. HD motiverade emellertid sitt avgörande med att ett "orimligt tillstånd" uppkommit när det gällde den straffmättningspraxis som fanns, och att lagstiftarens passivitet när det gällde att åtgärda problemet tvingade domstolen till en offensiv hållning.

Det var inte bara politikernas senfär-

dighet som domstolen fann problematisk. Företrädare för domstolen tyckte sig också se exempel på en tilltagande oförmåga hos lagstiftaren att stifta fungerande lagar, en kritik som allt oftare också har framförts av Lagrådet. Det anses ha blivit vanliga re med lagar som i bästa fall inte förändrar någonting men som i värsta fall försvårar för domstolarna, vilket skapat en situation där de två högsta domstolarna tving-

Kritiken kommer inte bara från statsvetare utan från politiker, från såväl vänster- som högerhåll.

as ta ett större ansvar för normbildningen.

Det är naturligtvis rimligt att de högsta domstolarna iakttar försiktighet när det gäller att ta på sig lagstiftarambitioner. Men i den mån en lag visar sig vara bristfällig och därmed i praktiken inte uppfyller sitt syfte kan ju inte folkviljan förverkligas.

I FORMELL MENING finns ingen konflikt mellan demokrati och konstitutionalism.

Domstolar och övriga statsorgan är bundna av lagar som hämtar sin legitimitet i folkets i val uttryckta vilja. Ytterst är det folket självt som avgör hur det ska styras. Dessutom är ett konstitutionellt regelverk en förutsättning för demokratin. Genom att skydda yttrandefriheten och andra opinionsfriheter garanteras en fri debatt vilket är en förutsättning för en fungerande demokrati.

Konstitutionella regler kan samtidigt begränsa demokratin genom att hindra majoriteten från att fatta vissa beslut. De demokratiska spelreglerna kan skydda folket från folket självt. Folket kan manipuleras av populistiska politiker. Den typen av argument fick stort genomslag 2016 efter att först britten röstade för ett utträde ur EU och att de amerikanska väljarna därefter valt Donald Trump till president. Debatten om demokratis sårbarhet fick rikligt med näring, och med den följde ett uppsving för den liberala demokratin.

Det finns ett grundläggande problem när det gäller folksuveränitetens förhållande till konstitutionalismen. Demokratibegreppet bygger på idén om politisk jämlikhet. I den meningen är demokrati och mänskliga rättigheter samma andas barn eftersom båda tar sin utgångspunkt i människovärdet.

DENNA GEMENSAMMA värdegrund är viktig att erinra om när rättigheter lyfts fram som ett problem för demokratin, eller åtminstone som ett hinder för en i alla lägen fullt ut genomförd majoritetsuppfattning. I en liberaldemokratisk tradition är rättigheterna ett uttryck för en mer sofistikerad demokratisyn eftersom de motverkar majoritetsförtryck. Att "tämja" folkmakten är nödvändigt för att säkerställa att

Och riksdagens har minskat.

FOTO: JANERIK HENRIKSSON/TT

>>

demokratin inte blir okänslig inför sin egen värdegrund.

DET ÄR ETT ofrånkomligt faktum att politiska partier tenderar att sätta sin strategiska egennytta i förgrunden när de intar författningspolitiska ståndpunkter. I Sverige fanns länge en tydlig vänster-högeruppdelning när det gäller avvägningen mellan folksuveränitet och konstitutionalism. Socialdemokraterna värnade konsekvent det demokratiska majoritetsstyret; det ansågs odemokratiskt att begränsa majoritetens beslutanderätt och att ge domstolar tolkningsföreträde framför riksdagen om grundlagens innebörd. De borgerliga partierna har mer dragits mot konstitutionalism och förordat tydliga gränser för majoritetsstyret; det är självständiga domstolar och inte riksdagsmajoriteten som ska avgöra om en rättighetsinskränkning strider mot grundlagen.

Skillnaderna mellan partierna har dock minskat när det gäller den konflikten. Det sammanhänger med det förändrade politiska landskapet. Partier som befinner sig i opposition är vanligtvis mer angelägna än regeringspartier att försvara konstitutionalismens principer, och numera får samtliga partier, även Socialdemokraterna, räkna med att emellanåt befinna sig i opposition. Och maktodelningsinslag och begränsningar för vad den styrande majoriteten kan göra är politisk hårdvaluta för en opposition.

MEN KONSTITUTIONALISM och liberal demokrati i all ära: oavsett partifärg tenderar regeringar att uppfatta regelverk och institutioner som begränsningsmekanismer när de kolliderar med den politiska agendan. Varje parti når förr eller senare en punkt då materiella mål övertrumpar proceduriella principer; för att nå sakpolitiska resultat offras rättsstatliga principer. Såväl nuvarande som tidigare regeringar tvekar inte att köra över Lagrådet och genom snabbspår forcera beslutsprocesser. Det må gälla gymnasielagar, elstöd, åtgärder mot gängkriminalitet och mycket annat.

Det gäller att visa handlingskraft. "Tillräckligt bra lagstiftning nu är bättre än perfekt lagstiftning om fem år", enligt den nuvarande statsministern. Han företräder det parti som tydligast av alla partier har värnat rättsstaten. Ätminstone tidigare.

Visst har tillståndet i Sverige antagit proportioner som bitvis påminner om Harmagedon, men idiomet om barnet och badvattnet har sällan känts mer relevant. ✨

ISLAMISM

Ett moraliskt haveri

Det officiella Sverige har varit oförmöget att fördöma och bekämpa islamistisk terror. En hotbild har fått växa sig fast under flera decennier som det kommer att ta lång tid att komma till rätta med, skriver

Magnus Norell.

EN BEKANT SOM BOTT i Mellanöstern i många år var nyligen hemma i Sverige en sväng. Vi möttes för ett snabbt samtal på stan.

Som utlandssvensk var det naturligt för min bekant att vilja tala om hur det svenska samhället reagerat på den senaste tidens händelser, alltifrån förhöjd hotnivåskala (från 3 till 4), koranbränningar, det massiva stödet för Hamas terrorangrepp på Israel och det islamistiska terrordådet i Bryssel riktat mot svenskar. Till det kommer Rysslands invasion av Ukraina, Sveriges Nato-ansökan och en betydligt förvärrad säkerhetspolitisk situation i närområdet.

Sverige, ifrån ett utlandsperspektiv, är ett land i gungning. Ett splittrat, polariserat och vislet land som försöker hitta fotfästet igen.

Av allt det som hänt under hösten är det nog den islamistiska terrorn som ruskat om oss här hemma mest av allt. Hamas exempellösa brutalitet mot civila israeler – och som man själv publicerade bilder på – parad med terrorattacken i Bryssel där två svenskar dödades och en skadades svårt, satte fingret på ett par väldigt ömma punkter. Dels att det islamistiska våldet även kan drabba oss svenskar (vilket möjligen inte borde ha kommit som en överraskning), dels att det finns tusentals svenskar som anser att det är helt i sin ordning, till och med bra, att mörda judar på det mest bestialiska sätt.

I OLIKA SAMMANHANG har det dragits ut kausalsamband mellan koranbränningarna i somras (även om de förekommit tidigare) och dådet i Bryssel. I det sammanhanget hade min vän en intressant upplysning; nämligen att det inte var någon koranbränning i första hand som triggade reaktioner mot Sverige i det muslimska Mellanöstern. Betydligt större roll spelade vår tolerans och acceptans för sexuell minoriteter. Som god tvåa, enligt min beresta bekant, kom reaktioner på att "Sverige kidnappar muslimska barn".

Detta är naturligtvis ingen vetenskap-

ligt belagd synpunkt. Men det stämmer bra överens med vad jag själv får höra från Mellanöstern. Och för den islamistiska rörelsen (som här inbegriper allt ifrån icke-militanta grupper inom Muslimska brödraskapet till de militanta terroristerna i al-Qaida och Islamiska staten) finns det en outtömlig källa att ösa ur när det gäller att hitta motiv för att ge sig på symboler för det dekadenta väst, inklusive Sverige.

Deras moraliska kompasser ligger kraschade på marken och lär inte kunna lappas ihop på länge.

Den i somras höjda hotnivån kom också upp i samtalet med min bekant. Jag upprepade min kritik mot hela tanken med en nationell hotnivåskala och påtalade igen det faktum att Sverige därigenom visade sig svagt och förstärkte bilden av ett land som viker ner sig utan att det ens har hänt något. Vid presskonferensen när hotnivån höjdes underströk också Sapiro att det inte fanns några konkreta hot. Hjälpssamt nog fick vi alltså veta att det blivit farligare, men inte på vilket sätt och allmänheten

Manifestation för Palestina och Hamas i Malmö.

FOTO: JOHAN NILSSON/TT

Skakade svenska fans.

FOTO:CHRISTINE OLSSON/TT

uppmannades till större försiktighet, men också att "fortsätta leva som vanligt". Säpos operativa chef sade vidare att det egna arbetet inte påverkades av detta alls.

EFTER BRYSSELATTACKERNA sade statsminister Ulf Kristersson att detta visade det korrekta i nivåhöjningen och Socialdemokraternas ledare Magdalena Andersson manade till lugn och att inte säga eller göra något som kunde spå på hotet, underförstått att inte elda upp flera koraner. Och det är ju uppenbart att hotnivåhöjningen främst är baserad på reaktioner från enskilda individer och islamiska organisationer på koranbränningar.

agerar med reptilhjärnan. Det faktum att påståenden som att Socialtjänsten "kidnappar barn" överhuvudtaget tas på allvar av så pass många att det även når utanför rikets gränser säger något allvarligt om hur Sverige misslyckats med att informera om vad som faktiskt gäller här i landet.

ETT LIKANDE MISSLYCKANDE kan skönjas när det gäller det faktum att fler människor demonstrerar för Hamas bestialiska mord på judar än som protesterat mot dem. Chocken över att tusentals människor som fått en fristad i Sverige belönar landet med att hylla antisemitiska mördare i en terrorrörelse är också det ett tecken

bebisar, våldtagna och skändade kvinnor och torterade familjer. Att detta fortsatt lång tid efter att resultaten av Hamas brutala mordande visats upp är ett haveri av stora mått.

Och här någonstans ligger den stora och för Sverige verkligen hotfulla förändrade situation som faktiskt finns.

Vad terrorattacken i Bryssel och Hamas anfall på Israel har dragit fram i ljuset i Sverige är att det råder avgrunds djupa avstånd mellan dem som hyllar mord på judar i och utanför Israel och dem som utan tvekan fördömer samma attacker. Till den första gruppen måste också räknas in de många nyttiga idioter bland kändisar, aktivister och influerare som utan tvekan, kunskap eller eftertanke rapar upp propaganda där Hamas likställs med alla palestinier. Detta är inte bara moraliskt oförsvarbart. Det är också ett enormt svek mot de två miljoner Gazabor som levt under Hamas auktoritära och diktatoriska förtryck sedan 2007. Inte ett ljud har hörts till stöd för dem när Hamas skjutit ihjäl obehäpnade demonstranter, som nu i somras. Inte en demonstration till stöd för fängslade journalister eller aktivister som "försvunnit" efter att ha protesterat mot Hamas styre. Med sådana "vänner" behöver palestinerna inga fiender.

DEN POLITISKA och moraliska polariseringen i Sverige skadar landet mer än något >>

Att människor som marinerats i antisemitism och Israelhat inte byter värderingar bara för att gränsen till Sverige korsas, borde inte överraska.

Reaktionerna från i synnerhet Andersson är ett bra exempel på den osäkerhet och ängslighet som delar av det officiella Sverige visat upp i ljuset av diverse reaktioner från muslimskt håll. Det handlar inte bara om att någon bränner upp en bok utan också om att desinformation och lögn som sprids i sociala medier har en stor publik som utan förbehåll tar emot och

på att vi inte velat se vad som byggts upp under flera decennier. Att människor som marinerats i antisemitism och Israelhat inte byter värderingar bara för att gränsen till Sverige korsas, borde inte överraska.

VÄRRE ÄR NOG ändå att de många som går i gång på en tweet från Sverigedemokraterna nu vänder bort blicken från ihjälbrända

annat. De många på (främst) den politiska vänsterkanten som inte kan eller vill förmå sig till att utan förbehåll fördöma Hamas terror har heller inte klarat att fördöma och bekämpa den islamistiska terror som plågat Europa i decennier. Deras moraliska kompasser ligger kraschade på marken och lär inte kunna lappas ihop på länge.

Splittringen i Sverige utgör det verkligt farliga hotet. En faktisk hotbild har fått växa sig fast under flera decennier och kommer att ta lång tid att komma till rätta med. Detta är märkligt inte minst med tanke på att hoten från militant islamistisk terror har funnits med oss i det demokratiska väst under lång tid. Den så kallade Rushdieaffären (som började i mars 1989 när dåvarande ledaren för Iran, Khomeini, utfärdade en dödsdom över Salman Rushdie för hans bok *Satansverserna*) blev en vattendelare och ett brutalt uppvaknande för många européer om kraften i politisk islam. Men trots Rushdieaffären och denna långa rad av islamistiska terrordåd sedan dess har det funnits ett politiskt motstånd att se de större sammanhangen där en religiöst styrd ideologi banat väg för diverse islamistiska våldsdåd.

Att Sverige under samma tid som gått sedan Rushdieaffären, har mottagit ett stort antal flyktingar och immigranter från MENA-området (MENA = Mellanöstern och Nordafrika) med radikalt olika förhållningsätt till både våra grundläggande värderingar och antisemitism, har bäddat för ett alltmer polariserat samhälle. Och grundproblemet är att vi inte velat, eller inte vågat, lyfta fram dessa motsättningar och framt och utan rädslor talat om dem.

DESSA SVÅRIGHETER har dels ackumulerats över tid, dels hamnat på det politiska slagfältet där frågor om värderingar, demokrati, tolerans och rasism blandats ihop i en gröt och där den politiska vänstern slagit ihop sina påsar med en radikal religiös höger för att tillsammans bekämpa den liberala, demokratiska idén, utan vars tillkomst vi aldrig hade haft våra upplysta samhällen.

För min utlandsboende bekant är det denna förändring, som inträffat under den tid vi båda gick från tonårens turbulens till vuxenliv, som är svårast att förklara.

Vi skils åt utan att ha löst denna gåta, men med en delad oro över Sveriges tillkortakommanden i att på allvar ta tag i dessa problem. Till juletid hoppas vi kunna ses igen, men vi går in i en mörk årstid, både vädermässigt och politiskt. ✨

Gemensamma intressen.

FOTO: ANNA TÄRNHUVUD/TT

SÄKERHETSPOLITIK

Det är allvar nu

Efter år av försummelser och önsketänkande måste politiker anpassa sig efter den nya hotbilden mot Sverige. Det får inte råda någon tvekan om vilka värden som vi är beredda att försvara, skriver **Katarina Tracz**.

KONSTATERANDET upprepas gång på gång efter Rysslands invasion av Ukraina: "Sverige befinner sig i det allvarligaste säkerhetspolitiska läget sedan andra världskriget." På senare tid tycks meningen återkomma allt oftare, varje gång med än mer emfas bakom ordens innebörd.

Fraser som denna blir snabbt klichéer som förlorar den känsla av allvar de är tänkta att förmedla. Med parallellerna till andra världskriget saknar verkligen inte relevans. Flera samtidigt pågående kriser gör oss särskilt utsatta för den perfekta storm av säkerhetsshot som framträder. För Sveriges del gör åtminstone tre sammanfallande skeenden läget särdeles allvarligt.

För det första: ett storkrig rasar i Europa. I all sin brutalitet har den ryska invasionen av Ukraina visat att krigföring i form av

omfattande, mekaniserat och systematiskt våld inte försvann vid det senaste sekelskiftet. Tvärtom, krig fortsätter att vara en högst fysisk – och blodig – företeelse. Rysslands angreppskrig består av det som många övertygat sig om var förpassat till historiens skräphög. Chocken över den ryska bestialiteten, blottlagd genom storskaliga terrorbombningar av civila, tortyr av krigsfångar och systematiskt användande av sexuellt våld – har varit påtaglig. Större delen av Europas länder har byggt, eller snarare underlåtit att bygga, sina försvar utifrån premissen att något liknande aldrig mer skulle kunna ske. Men det står nu klart att vi befinner oss i en situation som har mer gemensamt med 1942 än med den eviga fred som många såg framför sig efter Sovjetunionens kollaps.

NÄR KRIGET BRÖT UT var Sverige, trots år av påstått återuppväckt medvetenhet om hotet från Ryssland, fortfarande oförbättr. Sedan 2015 har försvarsutgifterna successivt ökat, men Försvarsmakten har förblivit kraftigt underfinansierad. Krigsutbrottet innebar att såväl närheten till Ryssland som avsaknaden av försvarsgarantier blev smärtsamt påtaglig. Kursändringen som följde, med kraftigt ökade försvarsanslag och framförallt med en svensk ansökan om Natomedlemskap, är historisk.

Det krävdes ett storkrig i närområdet för att medvetenheten om vår säkerhetspolitiska sårbarhet skulle infinna sig. Skiftet bort från den fredsskadade mentaliteten är emellertid nödvändigt. I svallvågorna av Rysslands anfallskrig har säkerhetssituationen i Sveriges närom-

Under tidiga 2022 fullkomligt exploderade mängden desinformation vilket gjorde att LVU-kampanjen kom att växa till den mest omfattande påverkanskampanj som någonsin riktats mot Sverige. Koranbränningarna och den anse- nliga informationspåverkan som ackompanjerade dem bidrog till att ytterligare befästa bilden av Sverige som ett muslimfientligt land.

Under året som gått har desinformationskampanjer gått från att vara ett fenomen som många nog uppfattat mest berör den twittrande, tiktokande delen av befolkningen till att få våldsamma konsekvenser. Bilder och rykten från sommarens koranbränningar fick en uppretad folk- massa att storma svenska ambassaden i Bagdad, och terroristen Abdelsalam Las- soued kan ha fått bränsle till sitt hat från LVU-kampanjen när han tidigare i höstas

I DETTA LÄGE, bestående av flera sam- tida- ga och var för sig ytterst allvarliga kriser, har Sverige en särdeles utsatt position. Upprustningen av det militära försvaret är tidskrävande och trög att driva. I skri- vande stund är det fortfarande oklart när Turkiet och Ungern släpper igenom oss som fullvärdiga Natomedlemmar. På det

En massiv desinformationskampanj låg bakom.

FOTO: JOHAN NILSSON/TT

Desinformation, manipulation av information och missinformation som riktas mot Sverige är ingenting nytt, men utvecklingen under senare år sticker ut.

råde ytterligare försämrats. Nyligen konstaterade Försvarsmakten att Ryssland ”under överskådlig tid fortsätter att utgöra det dimensionerande hotet” (ÖB:s militära råd till regeringen, nov. 2023). Rysslands aggressiva beteende i norra Europa och Arktis består. Något som manifesteras genom bland annat den höga närvaron av ryska spionfartyg i nordiska vatten, lufterumskränkningar, aggressiva officiella uttalanden från Ryssland och misstänkta sabotage av kritisk infrastruktur.

FÖR DET ANDRA: Sverige har blivit ett prioriterat mål och ämne för massiv och illasinnad informationspåverkan. Desinformation, manipulation av information och missinformation som riktas mot Sverige är ingenting nytt, men utvecklingen under senare år sticker ut. Grunden för LVU-kampanjen – bestående av massiv falsk ryktesspridning om att den svenska socialtjänsten ägnar sig åt kidnappning av muslimska barn – lades under 2021.

Protester i Bagdad.

FOTO: AHMAD AL-RUBAYE/TT

sköt ihjäl två svenskar i Bryssel. Som Magnus Norell påpekar i detta nummer har det ökade terrorhotet mot Sverige flera orsaker. Potentiella terrorister motiveras av allt ifrån ett bredare förakt mot väst till känslan av att muslimer blir illa behandlade. I virrvarret av sammanfallande hotbilder och tänkbara motiv är illasinnad informationspåverkan en viktig komponent som kan ha direkt dödliga följdverkningar.

I DEN REDAN kraftigt kontaminerade informationsmiljön har kriget mellan Israel och Hamas piskat upp desinformationen till nivåer som saknar historiskt motstycke. Experter beskriver informationskampanjen som ackompanjerat Hamas terrorattack och Israels svar som en ”syndaflo- d av onlinepropaganda som är större än någonting som tidigare skådats” (New York Times, 3/11 2023). Genomslaget för och de uttryckta sympatierna med Hamas propaganda är omfattande, vilken för oss in på den tredje omständigheten som bidrar till vår utsatthet.

För det tredje: Sverige och väst präglas av en djup inhemsk värderingsklyfta. Kriget mellan Israel och Hamas, och reaktionerna på den senares terrorattentat, har blottat en djup splittring inom Sverige och flera västerländska länder. För att vi som land ska kunna upprätthålla vår motståndskraft behövs en grundläggande gemensam föreställning av vilka värden som är skyddsvärda. I samhäl- len som präglas av djup splittring urhol- kas försvarsviljan.

mentala planet behöver vi gå ifrån själv- bilden av att vara en humanitär stormakt till insikten om att Sverige inte längre ses som ett internationellt föredöme, snarare tvärtom. Till detta behöver Sverige hantera att dess befolkning inte är sam- mansatt på ett sätt som gör att det råder en given, demokratisk värderingsgemenskap. Kraften och omfattningen i det judehat som blottats visar att våldsbe- jakande och grovt rasistiska värderingar inte är begränsade till enskilda extremist- grupper, utan finns hos betydligt bredare lager av befolkningen, ofta med rötter i muslimska länder.

När jag skriver den här artikeln påminns jag om berättelsen om en delegation svens- ka politiker och representanter för civil- samhället som besökte Israel för några år sedan. I Israel, ett land som från sitt grun- dande behövt hantera hårda, säkerhets- politiska realiteter, råder milt uttryckt en annan inställning till säkerhet än i Sverige. Vid ett möte på utrikesdepartemen- tet besvarade den israeliske representan- ten svenskarnas frågor och invändningar kring landets inställning till säkerhet med ett kort: ”You can’t be wishy-washy in the Middle East.”

NÅGRA ÅR SENARE borde samma inställ- ning gälla också i Europa och Sverige. I den nuvarande situationen får det nämli- gen inte råda någon otydlighet kring vilka värden och principer som är skyddsvärda, och det politiska ledarskapet måste agera med beslutsamhet kring hur säkerheten kan öka med tanke på den mångbottna- de hotbilden. Vi befinner oss i det allvarli- gaste säkerhetspolitiska läget sedan andra världskriget och det måste vi en gång för alla ta konsekvenserna av. Det är inte en tid att vara ”wishy-washy”. ✨

Det svåra samtalet

Häromdagen delade min partner med sig av en svår konversation han haft med sina två döttrar, 9 och 11 år gamla. Instruktionen från hans sida var tydlig: tystnad om deras judiska identitet när de pratar med klasskamrater. Ingen nämnande av chanukka, inget avslöjande av deras efternamns kulturella arv. Jag reagerade med en viss förvåning, medveten om de trauman som kan uppstå när barn inte känner sig fria att vara öppna om sin identitet och frågade: Har du verkligen tänkt igenom detta?

Anledningen till hans beslut är den explosionsartade ökningen av antisemitiska hatbrott i Frankrike sedan kriget mellan Israel och Hamas startade. Över 1 000 brott registrerades på en månad, vilket överstiger det årliga genomsnittet sedan statistikföringens början på 1990-talet. De Davidsstjärnor som klotrats på husfasader i Paris gav kalla kårar, och insikten att det verkar vara ett ryskt beställningsjobb gjorde bara allting ännu mer komplext och förbryllande.

Varför hatet mot judar är så utbrett i just Frankrike kan ha flera förklaringar. Delvis beror det naturligtvis på att Europas största judiska befolkning finns i landet, kombi-

nerat med närvaron av en av Europas största muslimska befolkningar. När Hamas uppmannar världens muslimer att göra uppror finns det tyvärr de som tar dem på orden och går till handling. Frankrike är dessutom det europeiska land som har drabbats hårdast av islamistiska terrorattacker under 2000-talet. Något vi blev smärtsamt påminna om den 13 november årsdagen för den serie av terrorattentat som kulminerade i den fasansfulla dödsskjutningen inne i konserthallen Bataclan 2015. 130 människor förlorade livet under denna tragiska kväll och natt, en händelse som fortfarande är ett öppet sår för fransmännen.

Ett ljus i mörkret var därför den manifestation som hölls i Paris söndagen den 12 november, där över 100 000 personer samlades för att visa sitt stöd för Frankrikes judar. En man som jag pratade med sa att han var där för republikens, för frihetens men framförallt för broderskapets skull. "Jag tycker att den här manifestationen är extraordinär. Den är lugn, den är vacker, den är rörande, och det visar på något mycket stort: nämligen broderskap", förklarade han.

Att förvänta sig att en manifestation

Manifestation i Paris.

FOTO: TELMO PINTO/TT

ensam ska utrota antisemitiska hatbrott är naturligtvis svårt att föreställa sig. Men den väckte åtminstone frågan om den antisemitism som finns i Frankrike och som tyvärr har rotat sig hos politiska partier till både vänster och höger.

Beträffande mina bonusbarn och frågan om hur det påverkar dem att hålla tyst om sitt judiska arv är inget jag vågar ge en bestämd åsikt om. Svaret från deras pappa var att det traumat nog inte är så mycket att göra åt, "det sitter nedärvt sen länge".

Jennifer Paterson

FRÅN SIGGE STARK TILL DOSTOJEVSKIJ

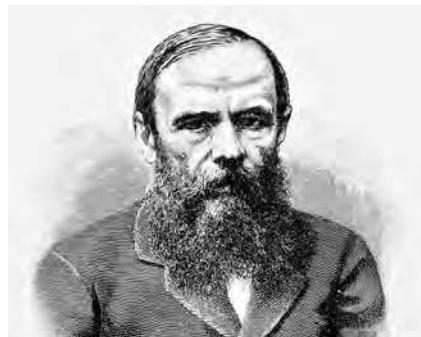
I min bokklubb ska i princip ordet vara fritt, men i praktiken håller man titt som tätt tand för tunga. Det gäller inte att såra känslor och trampa på ömtåliga tår. Ta till exempel S som, det vet alla eftersom hon ideligen påtalar detta faktum, inte är så *sofistikerad* som vi andra och känner sig dum när hon inte riktigt hänger med i resonemangen om intrig, personkaraktäristik och stil. Men böckerna som hon rekommenderar är tyvärr närmast undantagslöst skrivna enligt den mest förutsägbara mall. Vi andra tvingas därför tassa runt och förtvivlat försöka hitta något positivt att ta fasta på.

Till saken hör dessutom att S är öppen och nyfiken och alltid har något positivt att säga om romaner som hon nog i grund och botten ogillar. Att rakryggt yppa sanningen om boken som hon så entusiastiskt talat sig varm för vore därför otänkbart. Ingen vill riskera att med några förflugna ord platta till denna goda människa.

Beteendet bottnar i en fullt naturlig ovilja att sätta sig till doms över en läsupplevelse. Det får mig att minnas en föreläsning av författaren Göran Palm på Stockholms universitet där han hävdade att pigromanens okrönte drottning, Sigge Stark, var lika bra som Fjodor Dostojevskij. Många nickade bifall men för mig lät det då, sent 1970-tal, pompöst och oärligt och jag tycker så fortfarande.

För i påståendet ligger inte en generös och beredvillig inställning till olika läsarter utan en programmatisk nedlåtenhet. Mellan dem som läser Sigge Stark och dem som läser Dostojevskij är vattentäta skott. Att det skulle finnas variationer, att läsning är en fråga om personlig utveckling som faktiskt gör en övergång från Stark till Dostojevskij både fullt möjlig och önskvärd, verkade inte ingå i Göran Palms föreställningsvärld.

Min far kom från arbetarklass. Hans väg till ett annat liv, bort från sågverkets enahanda slit, blev möjlig mycket tack vare eviga

Fjodor Dostojevskij.

FOTO: GETTY IMAGES

följeslagare som August Strindberg, Selma Lagerlöf, Hjalmar Gullberg och Lars Ahlin. Han var en lugn och vänlig man men jag har svårt att tro att han skulle ha kunnat lägga band på sig om han hade fått ta del av Göran Palms lögnaktiga förkunnelse.

Mats Wiklund

Bli aldrig storyn

Jag känner en tidigare rådgivare till Centerpartiet. En man präglad av tålmod, stoisk blick på tillvaron och beundransvärd förmåga att möta samtiden med ett uppfriskande ljus sinne. Han gör sedan ett decennium andra saker. Min vän brukar säga att man "aldrig ska bli storyn". Det är ett gott råd. Också utanför Centerpartiet.

Det är den som tar emot råd, inte den som ger dem som ska synas eller höras. Framgångar och motgångar är uppdragsgivarens lott. "Kunden tar äran. Vi tar pengarna", förklarade en sällsynt framgångsrik äldre kollega för mig en gång.

En grupp som inte riktigt har tagit detta till sitt hjärta är den kokande folksamling som består av mer eller mindre självbetitlade "arkitekter" bakom "projektet Nya moderaterna". Här är så många kallade att det tidvis funnits en genuin oro för att berörda ska trampa ner varandra. Nothing succeeds as success.

Redan Machiavelli konstaterade att "när du märker att rådgivaren tänker mer på sig själv än på dig och när han i alla handlingar söker sin egen fördel, blir en sådan rådgivare aldrig en bra rådgivare."

DET ÄR GIVETVIS magstarkt att uttrycka kritik mot narcissister i en krönika med tecknad bildbyline. Men, skulle jag hävda, problemet är när självspelandet övergår i intellektuell och professionell solförmörkelse.

Det är en gammal poäng att bildbylines blir större och att osignerat material blir allt ovanligare i våra tidningar. Vilket bygger på den fantasifulla idén att vi är minst lika intresserade av reportern som av det rapporterade. Vi lever (eller levde) i en tid där Greta Thunberg kan bli "chefredaktör för en dag" på en nominellt seriös dagstidning.

Att lyssna på en podd med politiska journalister handlar exempelvis numera ofta om att ställa sig genom passager av intern jargong och egenheter hos journalister som vi förväntas stört ta till oss.

En del av problemet ligger i yrkets självgenererade förväntningar. Om en professionell självbild färgad av verkliga journalister som Bob Woodward och Carl Bernstein eller skönlitterära fenomen som Tintin och Jan Guillou.

MAN SKA FÖR ATT fylla byline och varumärke se varje intervju som ett tillfälle att göra Det stora avslöjandet. Vilket är huvudförklaringen till att

den moderna skjutjärnsjournalistiken är fylld med så många vådaskjutna.

En person som inte kan beskyllas för att inte vilja vara storyn är mångsysslaren Henrik Jönsson. Jönsson är bland annat känd för sina veckovisa Youtubefilmer, där han dissekerar samtiden som "libertariansk entreprenör".

Under hösten har han producerat fyra heltimmes talkshowprogram. Med husband, bandade matlagningsinslag med Lena Andersson (!) och intervjuer med kända gäster. Allt i ångtelevisionens högprestigeformat från Johnny Carson och Lennart Hyland fram till idag.

DEN FÖRSTA GÄSTEN var Ulf Kristersson. Jönsson talar förvisso en hel del om Jönsson och om sin champagnesponsor (två ämnen han närmar sig med betydande entusiasm), men han är först och främst intresserad av vad Ulf Kristersson har att säga. På riktigt. Det ger resultat.

Bland annat talar Kristersson om balansen mellan kvalitet och skyndsamhet i processen för att få fram lagstiftning som kan bekämpa gängkriminaliteten. Kristersson säger att han i praktiken är villig att ta viss risk i det arbetet, för att situationen är akut. Det är möjligt att han fört likartade resonemang med "vanliga" politiska

journalister. Men i så fall har jag missat det.

ETT ANNAT EXEMPEL på ett rakare format är en intervju i *Dagens Industri* från januari 2022. DI:s dåvarande politiska redaktör PM Nilsson intervjuar Carl Bildt om säkerhetspolitik i allmänhet och om Ryssland och kriget i Ukraina i synnerhet. Intervjun består bara av Nilssons raka frågor och Bildts ibland ganska långa svar.

Man behöver inte hålla med Carl Bildt, men intervjun förmedlar vad han tycker och tänker. Nilsson verkar inte vilja göra något avslöjande och "Varumärket PM Nilsson" lyser med sin frånvaro.

Ett tredje exempel på journalistik som tycks utgå från intresse och av att man inte vill bli storyn är kvartalsrapportintervjuerna med företagsledare i DI-TV. Programledarna ställer absolut högst relevanta och obehagliga frågor, men i grunden går övningen ut på att patienten så hyggligt som möjligt ska få ge sin bild av sakernas tillstånd. Och är sakernas tillstånd förfärliga så framgår det.

För i grunden finns det alltid en story. Och det räcker. ✨

Fredrik Johansson
är senior director
på Hallvarsson &
Halvarsson.

FRIZON

Av Richard
Swartz

1

Richard Swartz är
författare och journalist.

Aldrig riktigt

Stora torget i Krakow.

FOTO: JAMIE HOWARD/ALAMY

framme

Det finns ett annat Europa med särpräglad identitet och egen historia. Dessa små och utsatta stater, ett Transiteuropa, domineras av känslor av utsatthet och förlust.

Europa är överallt där Ryssland inte finns, brukade min polska kollega Ryszard Kapuściński hävda. Jag brukade protestera. Han hade glömt att lägga till Tyskland. Och egentligen talade han om Centraleuropa, inte om Europa.

Ett bättre namn än Centraleuropa vore förstås Mellaneuropa fast det kommit ur modet, kanske därför att det alltför brutalt säger vad det handlar om: den breda geografiska korridor av stater och nationer illa klämda mellan Tyskland och Ryssland, ungefär från Finska viken ner till Trieste vid Adriatiska havet. Ett område tvärs över vår kontinent, svårt att fixera på kartan och med så vaga konturer att det sällan blir riktigt klart vad som hör dit.

Ungern och Böhmen? Polen? Helt säkert. Österrike? Ja. Baltikum. Fast inte Bayern. Lviv (Lwów eller Lemberg), men inte lika självklart Kiev, snarare då Odessa. Zagreb och Sarajevo – ja. Men hur är det med Belgrad? Eller Tirana? Moldavien, visst. Fast hör Georgien verkligen dit?

I Europas moderna historia har detta Mellaneuropa blivit ett slags ingenmansland, misshandlat och förtryckt av Tyskland och Ryssland trots att där myllrar av länder och nationer med både särpräglad identitet och egen historia. Men alla är – Ryszard Kapuścińskis Polen får ursäkta – små och svaga, fattiga och med underskott på demokrati. I mer än hundra år har här maktfrågan i Europa avgjorts mellan Tyskland och Ryssland och vad som klämts mellan dem blivit till slagfält, till namnet suveräna stater trots att de genom de två övermäktiga grannarnas krig glidit omkring på den europeiska kartan som smörklickar i en het stekpanna.

Och varje gång var det dessa mellaneuropeiska stater som tvingades betala det högsta priset: visserligen stora nog för att inte kunna assimileras eller utplånas, men för små för att kunna slå vakt om sitt eget hus.

De bästa mellaneuropéerna har alltid varit klara över att deras små nationer och stater hör samman i ett slags ödesgemenskap. På gott och ont: av ödesgemenskapen kan bli också tvångsgemenskap. Den kroatiska författaren Miroslav Krleža (1893–1981) är bittert klar-synt när han ser Mellaneuropa som provinsialt och förljuget, en grotesk operett i tysk slagskugga där blodspillan får ersätta champagnen, medan tjecken Milan Kundera (1929–2023), djupt sårad i sin stolta mellaneuropeiska självkänsla, vill övertyga oss om att just här upprinnelsen till den europeiska modernismen finns, men ett Mellaneuropa ockuperat av det imperialistiska Ryssland.

Båda har förstås rätt. Inte minst när de konstaterar att det största hotet mot den egna existensen alltid kommit utifrån. Ty att tvingas leva inklämd mellan Tyskland och Ryssland är det närmaste man i Europa kan komma en geopolitisk mardröm.

Och egentligen värre än så – denna ödesgemenskap är självförstörande. När de två stora

grannarna emellanåt lämnat mellaneuropéerna ifred har de ofta själva råkat i luven på varandra. Alla ansträngningar att tillsammans bygga upp ett gemensamt skydd mot Moskva och Berlin har dessutom misslyckats. Lilla Ententen eller dagens Visegrådgrupp? Redan från början dömda att dö i sotsäng eller bockas av som historiska missfall. Jugoslavien och Tjeckoslovakien? Existerar inte längre.

Åtminstone sedan det habsburgska imperiets undergång befinner sig denna ödesgemenskap i limbo eller som *work in progress* mellan ett Ryssland som håller på att upplösas som hotfullt imperium – Europas sista – och ett Tyskland som numera, förankrat i ett demokratiskt Europa, inte längre är ett hot. Och riktningen är utstakad: på väg mot ett Europa som är ett slags konkursförvaltning av diverse tidigare undergångna europeiska imperier, idag med EU som dörrskylt.

Visserligen är stora delar av detta Mellaneuropa redan med i EU, men på mycket vacklande ben som de polska och ungerska exemplen visar. Av stabilitet har vi hittills sett litet och detta att vara ”på väg” skapar i bästa fall ett slags provisorisk enhet i mångfald: mellan inte särskilt gamla nationalstater, sammanflätade i ett ömsesidigt beroende till en någorlunda gemensam livshållning, präglad av vad Sigmund Freud kallade ”de små skillnadernas narcissism”. En livshållning dominerad av känslor av utsatthet och förlust, av att vara historiskt på efterkälken med sen – försenad – delaktighet i stora europeiska erfarenheter som industrialism, modernism eller demokrati.

Av känslan att fortfarande vara andra klassens européer, en känsla av att ännu inte ha *kommit fram*.

”

Utan fana och regering finns det handgripligen där och formar sina passlösa invånare. Och för den som inte är blind eller blundar finns det också att se.

Barocktorg i Lviv: centrum för orangea revolutionen.

FOTO: ALAMY

Kanske vore Transiteuropa ett bättre namn än Mellaneuropa för detta område utan flagga, pass och utstakade gränser?

Och med alla dess paradoxala kännetecken: inte riktigt Södern – hustaken här är branta (mot snön), inte platta. Inte riktigt Norr – här växer ibland både vin och fikon. Inte heller Väst – här finns för många ryttsstatyer föreställande krigsherrar och påhittade nationalhjältar. Men inte heller Öst – här finns ändå för litet av orientalsk servilitet och fatalism.

Denna gemensamma historiska erfarenhet och geopolitiska verklighet ger kanske inte upphov till någon distinkt transiteuropeisk identitet: men, som jag vill hävda, ändå en likartad just livshållning eller mentalitet bortom språk, religion eller etnicitet.

Den mentaliteten kan inte förvärfvas, bara upplevas i Transiteuropas vardag.

Efter ett helt vuxenliv i Wien händer det fortfarande att jag som icke-transiteurope hamnar i situationer där jag varken vet ut eller in, vad jag bör säga, göra eller vad som förväntas av mig. Efter femtio år i Transiteuropa förvandlas jag till en främling; till någon som inte räknas, inte hör dit. Alltså får min kroatiska hustru gripa in och lösa situationen – utan att tala tyska och med bara näst intill turistens erfarenheter av Wien.

Hon löser den.

Hur går det till? Varje gång är jag lika förbluffad som avundsjuk.

”Äsch, Wien är ju bara ett större Zagreb.”

Förmodligen är det förklaringen. I två år bodde vi i Berlin – som inte hör till Transiteuropa – och det hände att jag irriterade mig på vad jag kände igen från Sverige: det mästrande, protestantiskpraktiska snusförnuftet, övertygelsen att alla problem har en lösning, kolartron på ”bättre och bättre dag för dag”. Oförmågan till improvisation och att se livet annat än som framsteg och uppgift.

I sådana stunder kändes Berlin naivt och långtråkigt, med transiteuropeén Milan Kunderas ord som om ”livet finns någon annanstans”. Dock inte för min kroatiska hustru. Hon älskade Berlin. Till skillnad från varifrån hon kommer menade hon att här allt fungerar, är logiskt, omtänksamt och transparent, ett ja ett ja, ett nej ett nej, inte som hemma i hennes Transiteuropa något som aldrig är vad det utger sig för att vara, ofta kan betyda raka motsatsen, alltid måste misstros och tolkas.

Berlin? En så vilsam, nästan paradisisk värld jämförd med hennes!

Överdrev hon?

Nåja. Fast efter nästan ett helt liv i Wien, Zagreb eller Prag vet jag att hennes Transiteuropa finns; det besitter materialitet, ungefär som en vattenstämpel på ett ark papper. Utan fana och regering finns det handgripligen där och formar sina passlösa invånare. Och för den som inte är blind eller blundar finns det också att se.

Ta bara det här med städerna!

Franz Kafka i Prag 1922.

FOTO: GETTY IMAGES

Transiteuropas stora städer, särskilt i dess habsburgska kärnländer, ser alla likadana ut. En flod delar staden mitt itu. På den ena, höga sidan ett slott eller en borg bredvid en katedral och kring dem ett gytter av adelspalats och medeltida gränder som från sin höjd verkar rinna ner till floden (som förstås helst bör vara Donau). På den andra, låga sidan av floden, den moderna borgerliga delen av staden, till största del byggd mellan 1850 och 1910. En eller flera praktfulla broar förbinder den aristokratisk-klerikala med den borgerliga sidan. Så ser Prag eller Kraków ut, Budapest, Trieste, Ljubljana, Graz, Zagreb eller Lviv; lätt skulle listan här kunna göras längre. Tillsammans kan de verka som sprungna ur en och samma historia eller önskedröm.

Fast att de liknar varandra som bär har också med högst medveten gestaltning att göra. Ner i minsta detalj – under fyrtio år, ungefär 1873–1913 – bygger den wienska arkitektfirman Fellner & Helmer på löpande band ett femtiotal (!) standardiserade teater- och operahus som går att hitta över hela Transiteuropa, också i dagens Ukraina, Rumänien eller Bulgarien, främst i den sällan besökta provinsen (när var ni senast på operan i Cluj eller Mladá Boleslav?). Här uppstår så scener inte bara för Richard Wagners *Gesamtkunstwerk* utan också för operettens gudomliga idioti som tillsammans med just kaféet gjort så mycket för att forma det transiteuropeiska samhället. Kulturen har här haft mer gestaltande kraft än politiken: Transiteuropa formades långt mer av just kaffehus, tidningar och dåliga romaner än av politiska reformer, lantdagrar eller arbetarstrejker.

Fantastiskt nog är med något enstaka undantag dessa operahus alla i bruk och repertoaren överallt fortfarande likartad.

Och så har vi det här med färgen.

Färger är ofta viktiga för hela civilisationer och det europeiska nittonhundratalet har kom-

”

De bästa mellan-européerna har alltid varit klara över att deras små nationer och stater hör samman i ett slags ödesgemenskap. På gott och ont; av ödesgemenskapen kan bli också tvångsgemenskap.

»

”

Transiteuropa formades långt mer av just kaffe-
hus, tidningar
och dåliga roma-
ner än av poli-
tiska reformer,
lantdagar eller
arbetarstrejker.

prometterat åtminstone tre av dem: kommunisternas röda, fascismens svarta och nazismens bruna. Men Transiteuropas färg är gulbrun – som på ett stolt lejon, *kaisergelb* eller *schönbrunnengelb*, som det heter i Wien efter färgen på kejsarens sommarresidens Schönbrunn. Denna gulbruna färg hittar man nästan överallt i Transiteuropa; på det habsburgska imperiets tid fanns den på varenda kasern, järnvägsstation, postkontor, slott, fängelse och åtskilliga kyrkor.

Färgens budskap? Allt detta hör ihop. Ännu idag finns samma färg kvar, om också ibland flagnad. Vad som en gång tagit sig in i världen är inte så lätt att bli av med, inte ens om vi skulle vilja. Och där man stöter på den – alltså bokstavligen överallt – är man hemma i Transiteuropa.

Död materia, säger tvivlaren. Bara tomma kulisser.

Men i dessa ”kulisser”, formade av dem, lever människor enligt mönster och en livsrytm som i kroatiska Rijeka (Fiume), polska Kraków (Krakau) eller ungerska Győr (Raab) är snarlik den i tjeckiska Cheb (Eger), rumänska Timișoara (Temeschburg eller Temeschwar) eller ukrainska Tjernivtsi (Czernewitz).

Här går tidigt upp och tidigt till sängs. Vill jag hemma i Wien uträtta något hos myndigheterna bör jag göra det mycket tidigt om förmiddagen. Även barnen går tidigt till skolan. Hantverkare och brevbäraren ringer ofta på medan jag fortfarande ligger i sängen. Mina morgontidningar kan jag före 07:00 hämta i tobaksaffären och sedan tvärs över gatan genast läsa dem över en kopp kaffe på kvarterets kafé. Kring tiotiden ska alla ha en *Gabelfrühstück* (*gäblec* när jag är i Zagreb): ett slags mellanmål, oftast en *Kaisersemmel* (fralla) med leverpastej eller korv, i Prag kallad *kaiserska*, gärna nedsköljd med en öl.

Butiker och posten håller lunchstängt. Lunchen är dagens viktigaste måltid. Intas sällan före 13:00 och efter den händer inte mycket, särskilt då inte hos myndigheterna. ”Har det varit

något?” Om inte, kan man redan någorlunda tidig eftermiddag gå hem. På kvällen äts tidigt och lätt, mest kallskuret. Sedan går vi till sängs för att nästa dag vara uppe i ottan igen.

Utom på söndagar. På de flesta håll ser katolska kyrkan till att det då är stängt utom hos Gud. Några går fortfarande i högmässan, i alla fall fler än i vår del av Europa.

Denna ganska rigida ordning förhåller sig kontrapunktiskt till transiteuropéns syn på tillvaron som provisorium – som försök att skapa ordning i vad som annars skulle hotas av kaos. Ty att leva betyder här sällan mer än att överleva – att ta sig vidare genom improvisation och anpassning. Ingenting har riktigt bestånd vi kan räkna med, allt kan när som helst gå under eller förintas. Riktigt levande blir man i Transiteuropa först som död; alla stora program och planer har ju redan slagits i spillror, kvar blivit bara skärvor att klamra sig till. Den enskilde är alltid i fara, som hos Franz Kafka ständigt hotad av övermäktiga krafter bortom all kontroll: individen är ett offer eller riskerar att bli ett, hjälplös, fast som offer också utan eget ansvar för sin belägenhet.

Och som kollektiv gäller denna fara även för nationen: som när Vladimir Putins Ryssland nu bokstavligen försöker utplåna Ukraina som stat och folk – stryka ur Historien och från kartan. Ukraina är ett offer. Landet ska offras för imperiets skull, men värjer sig, och har i detta försvar av sin existens redan brutit med den ”ryska världen”, på väg mot Europa – egentligen Transiteuropa – som framstår som dess enda räddning.

Kriget i Ukraina är den senaste fasen i den upplösning av det ryska imperiet som pågått i minst hundra år, åtminstone sedan bolsjevikerna tog makten 1917. Europas sista imperium, men som kommer att gå samma öde till mötes som alla de som redan försvunnit fast vi inte heller för det ryska har någon tidtabell för upplösningen – säkert är bara att imperiet utan Ukraina inte längre skulle existera annat än som karikatyr av sig självt.

Så när tar kriget slut?

Det vet vi inte.

Iviss mening tar krigen i öst aldrig slut: vad vi uppfattar som deras början är ofta bara fortsättning på vad som efter en paus på ibland flera decennier tagits upp igen, så som första världskriget i sydöstra Europa var en fortsättning på de två stora Balkankrigen eller det samtidiga kriget mellan just Ryssland och Ukraina är en fortsättning på Josef Stalins mot ukrainarna. Efter 1945 har det visat sig att krig som inte tar slut inom ett år brukar pågå i minst tio. Vi gör därför klokt i att som referens glömma det andra världskrig som varade i knappa sex år och slutade som de flesta krig *inte* slutar: på slagfältet, i total triumf och kapitulation, med en dikterad fred och entydiga segrare och förlorare.

Men den ukrainska armén, understödd av det polska kavalleriet, kommer inte att jämna Moskva med marken och Putin kommer inte att stå på en blomstersmyckad tribun på Maidantorget i

Lejongul: Nationalteatern i Zagreb.

FOTO: PETER FORSBERG/ALAMY

Kiev och ta emot sina trupper i parad som befriat ukrainarna från fascism så att de nu äntligen kan bli lyckliga ryssar. Så slutar bara sällsynta totala krig och det enda vi med säkerhet vet är att det denna gång inte kommer att ske.

Inte heller vet vi vem som "vinner", bara att krafterna som verkar för en upplösning av imperiet är långt starkare än de som försöker restaurera det. Paradoxalt nog har kriget redan stärkt den ukrainska statsbildningen och nationella medvetenheten – alltså just vad som skulle utplånas. "Den orangea revolution som löste lan-

Livsrytm. Marknadsdag i Rijeka.

FOTO: ROBERT WYATT / ALAMY

det från rysk hegemoni föddes på Lvivs barocktorg [...] Ukraina kommer att behöva välja mellan nationalism i periferin och sin symbios med den slaviska kontinenten i öst", skrev Dennis Marks redan 2011, ett annat sätt att konstatera att Europa håller på att återvända till platser där man varit innan det ryska imperiet, då som Sovjetunionen, fördrev det därifrån.

Ty en gång fanns här mer av Europa, mer av lejongul färg, långt mer besläktad med dagens orangea än med alla andra som här kommit och gått.

Ukraina kämpar för sin överlevnad, en kamp som samtidigt visar Europas attraktionskraft, men inte kommer att bli framgångsrik utan vårt omfattande stöd. Ty det är i Europa den frihet och suveränitet finns som ska garantera ukrainarnas existens, och gärna ser vi det också som en kamp för demokrati trots att krig sällan är god jordmån för demokrati. Snarare tvärtom: demokratin kan därför synas avlägsen, särskilt som den inte någonstans är fast rotad i det Transiteuropa där Ukraina i bästa fall kan hoppas på att kunna inrätta sig.

Fast hur skulle det kunna vara annorlunda?

I ett Ukraina med den parlamentariska demokratin och rättsstaten mest på papper, djupt präglad av korruption och utan ekonomisk tillväxt, med bara svängrem och umbäranden att omfördela? I en del av Europa där demokratin – med undantag för det Tjeckoslovakien som inte längre finns – helt saknar historiska traditioner? Där Jarosław Kaczyńskis eller Viktor Orbáns auktoritära "illiberalism" har en långt starkare förankring och omfattande folkliga sympatier?

Kriget kommer i både Ukraina och Ryssland att ge upphov till en militant chauvinism, oavsett om det sker för att man vunnit eller förlorat det. Ett Ukraina upptaget i Europa kommer att vara långt mer nationalistiskt än demokratiskt, mer transiteuropeiskt än europeiskt. Det illiberala Budapest kommer att stå Kiev närmare än Bryssel – inte bara geografiskt. Samtidigt kommer ett Ukraina på väg västerut att paradoxalt förskjuta hela Europa österut, fast inte dess makt utan dess problematik.

Ett sådant Ukraina kommer inte att stärka, istället tunna ut och tvinga den europeiska gemenskapen till radikal ombyggnad, mer bidra till dess växande svaghet än styrka. Ja, Ukraina utvidgar Europa, gör det större. Fast i praktiken talar vi om Transiteuropa – det är detta europeiska väntrum med sin underström av nationalism som kommer att växa.

Eller borde vi tala om "nödutgång" snarare än "väntrum"?

Vid konstruktionen av Fellner & Helmers teater- och operabyggnader spelade just nödutgången en nästan lika viktig roll som scenen. Teaterbränder var på den tiden inte ovanliga: levande ljus och gas i salonger och foajéer bidrog till faran. Vid fungerande nödutgångar fästes därför stor arkitektonisk vikt. Ändå var katastrofen ibland ett faktum.

På sin tid talade Michail Gorbatsjov en hel del om det "europeiska hus" han ville bygga, en vacker tanke, men utan att han kunde göra klart hur demokratiska och kommunistiska stater på väl olika våningar (?) skulle kunna leva samman i ett sådant hus, samtidigt enas om gemensamma angelägenheter som soprum, hiss, trappstädning och just nödutgångar.

Och Ukraina?

Annons om huset där jag inte längre vill bo heter en av Bohumil Hrabals bästa böcker och huset där den tjeckiske författaren Hrabal då inte längre ville bo (redan på sextiotalet!) var det rysk-sovjetiska. Mer än ett halvsekel senare är ukrainarna av samma mening. Och huset där de hoppas få bo är inte samma som Gorbatsjov en gång talade om, fast ännu inte riktigt inom räckhåll annat än som Transiteuropa, på en och samma gång nödutgång ut ur det ryska och väntrum till det europeiska.

En ännu inte helt trygg adress kan tyckas.

Men ändå oändligt säkrare och bättre än den man vill flytta ut ifrån. ✨

”

Ett Ukraina upptaget i Europa kommer att vara långt mer nationalistiskt än demokratiskt, mer transiteuropeiskt än europeiskt.

Av Anders
Alvestrand

2

Anders Alvestrand är
professor emeritus vid
Karolinska institutet.

En samvetsfråga

Joseph Wrights berömda paradmålning visar inte bara ett experiment. Den skildrar en moralisk konflikt mellan vetenskap och etik som fortfarande är aktuell.

Teleskopet, mikroskopet och luftpumpen brukar beskrivas som 1600-talets mest epokgörande uppfinningar. För alla är det uppenbart att teleskopet och mikroskopet öppnade nya världar – ut i rymden och in i naturens minsta skrymslen. Men de flesta är nog osäkra på luftpumpens betydelse och den brukar också i skildringar av vetenskapshistorien hamna i skymundan. Däremot har den fått en mycket framskjuten plats på National Gallery i London – på Joseph Wrights stora målning från 1768, *The Experiment on the Bird in the Air Pump* – en av de målningar som museets besökare stannar vid längst tid för att begrunda.

Joseph Wright föddes i Derby den 3 september 1734 som tredje son till John Wright och Hannah Brookes. Fadern var jurist och hans två äldre bröder blev läkare. Men Wrights håg stod till konsten och efter viss tvekan från fadern fick han resa till London där han från 1751 till 1753 var elev hos Thomas Hudson.

Joshua Reynolds, som också varit elev hos Hudson i London, hade tidigt i sin karriär förklarat att den enda vägen till framgång ledde till London, den enda plats där man kunde bli berömd och bygga en förmögenhet. Men Wright upptäckte

att det var en fördel att verka utanför London, och han återvände till sin födelsestad där han, som Joseph Wright of Derby, fick både uppmärksamhet som landskaps- och porträttmålare och hyggliga inkomster. Men han kunde nog inte ana att det år 2022 skulle krävas en donation på 2,3 miljoner pund för att Derby Museum and Art Gallery skulle kunna förvärva ett av hans självporträtt.

Wright gifte sig 1773 med Anne Swift, ”en person i en underlägsen ställning i livet”, och paret fick sex barn. Medan hustrun var höggravid med deras första barn flyttade de till Rom och bodde där från 1773 till 1775. Wright tillbringade en höstmånad 1774 i Neapel där han såg och anade kraften hos Vesuvius, som dominerade Neapelbukten och dess omgivning. Han fick inte uppleva Vesuvius utbrott 1777, men efter hemkomsten till Derby målade han ändå fler än trettio vyer av den exploderande vulkanen.

Joseph Wright, som dog 1797, var en tillbakadragen person, och han trivdes bäst i den provinsiella medelklassocieteten, till vilken hans klienter hörde. En av dessa var Erasmus Darwin, Charles Darwins farfar, som var en av Englands främsta läkare och behandlade Wright för periodvisa depressioner. Troligen var det Darwin och den krets av intellektuella personer där han ingick

FOTO: ALAMY

som inspirerade Wright till de verk som speciellt givit honom en framskjuten plats i konsthistorien.

Offentliga vetenskapliga föreläsningar som riktades till en lekmannapublik blev populära vid mitten av 1700-talet. Den skotske astronomen och föreläsaren James Ferguson höll en serie sådana föreläsningar i Derby och omgivande städer 1762–1764. För att illustrera sina föreläsningar använde han sig av olika maskiner, modeller och instrument, och föreläsningarna besöktes av en mycket blandad publik. Sannolikt deltog Wright i Fergusons föreläsningar och inspirerades av dem till sina ”vetenskapliga” målningar.

I målningen *A Philosopher giving a Lecture on the Orrery* (se sid 33) finns i centrum en modell av ett planetarium, bestående av en serie koncentriska stålband som representerar stjärnornas positioner sedda inifrån solsystemet, som i sin tur representeras av små metallsfärer fästa vid ekrar centrerade på solen. Wright har placerat modellen i ett mörkt rum där en föreläsare demonstrerar planeternas rörelser och stjärnornas relativa positioner för kvinnor och män, gamla och unga – som för att visa att naturfilosofin är öppen för alla. Solen har ersatts av en lampaså att föreläsaren kan förklara en solförmörkelse – det plötsliga mörker som tidigare var så skrämmande men som vetenskapen nu kan förklara. Wright låter åskådarnas ansikten träda fram ur rummets mörker som om de blivit upplysta i både fysisk och intellektuell bemärkelse.

Wright sade själv att han målade ”Candle-light”-tavlor, och om att ljus och mörker spelar en stor roll i Wrights konst vittnar titlarna på två stora biografier: B Nicolson, *Joseph Wright of Derby. Painter of Light* (1968) och M Craske, *Joseph Wright of Derby. Painter of Darkness* (2020).

Wright var 34 år gammal när han målade *Experiment on a Bird in an Air Pump*, det verk som kom att bli hans verkliga paradnummer. Vid utställningen 1768 hos The Society of Artists väckte målningen stor uppmärksamhet. Den var till ytan (183 x 244 cm) utställningens största och betraktarna kände, liksom dagens museibesökare, att de drogs in i den grupp personer som på målningen samlats kring ett bord i en mörk, nästan mystisk miljö för att titta på ett experiment.

En man som verkar vara en föreläsare eller vetenskapsman demonstrerar ett experiment där en fågel, en skinande vit kakadua, tagits ut ur sin bur och placerats i glasbehållaren till en luftpump. Målningen visar mycket mer än själva experimentet, alltså vad som händer med fågeln när glasbehållaren med hjälp av luftpumpen töms på luft. Alla åskådarna vet att fågeln kommer att dö i det vakuum som uppstår om föreläsaren som styr experimentet inte med sin vänstra hand öppnar luftventilen och släpper in luft.

Man får intrycket att konstnären egentligen i första hand vill skildra ett mänskligt drama, där de som samlats kring bordet ger uttryck för olika reaktioner: två unga flickor riktar ängsliga blickar mot fågeln eller vänder helt bort blicken; en medelålders man

försöker trösta flickorna och kanske förklara att föreläsaren kommer att släppa in luft och att fågeln kommer att överleva; två yngre män följer uppmärksamt experimentet, den ene med en klocka, en kronometer, i handen; en äldre man tittar ner – kanske funderar han över livets, sitt eget livs, förgänglighet; och, slutligen, en ung kvinna som inte tycks bry sig om experimentet och bara ser på sin älskares ögon.

När man försöker förstå vad Wright ville visa med sin målning är det viktigt att veta att han, beträffande luftpumpen, inte visade någonting som då var nytt. Sedan mer än hundra år visste man att djur inte kunde andas i vakuum och också att ett ljus inte kunde brinna i vakuum. Vad som däremot på 1760-talet fortfarande var okänt var orsakerna till detta och man visste inte vad luft egentligen är.

Den första luftpumpen uppfanns troligen omkring 1650 av Otto von Guericke, som var borgmästare i staden Magdeburg i Sachsen. Han lade samman två halvsfärer av koppar med ett lager av fett som tätning och sög ut all luft med hjälp av en luftpistolscylinder och en ventil. Vid en demonstration i Regensburg 1654 lät han två ekipage med vartdera åtta hästar dra åt var sitt håll i ett försök att dra isär kopparsfären, vilket misslyckades. von Guericke sade att han hade skapat ett vakuum – han hade trotsat naturen. Vakuum sågs som naturens förbannelse – en omöjlighet. Om luft avlägsnas från ett utrymme skulle naturen fylla denna tomhet.

von Guericke konkluderade att den kraft som höll samman sfären var atmosfärens vikt, alltså den kraft vi nu kallar för atmosfärstrycket. Men vårt intryck är ju att luften är lätt – ”lätt som luft” – och, om luften har en sådan sammanpressande kraft, varför blir vi själva i så fall inte krossade? (Vi vet nu att svaret är att största delen av kroppen har få hålrum och att de som finns innehåller luft med samma tryck som den omgivande luften.)

Det var den italienske matematikern Evangelista Torricelli som några år före von Guerickes konstruktion med hjälp av genialt enkla försök hade visat att luften har en vikt. Han fyllde ett meterlångt glaströr, som var slutet i ena änden, med kvicksilver och höll för öppningen med ett finger. Sedan vände han röret upp och ner och satte ner det i ett kärl, delvis fyllt av kvicksilver, och drog undan sitt finger.

Trots sin tyngd rann bara en mindre del av kvicksilvret ned i kärlet. Precis som Torricelli hade kalkylerat stannade en omkring 76 cm hög kvicksilverpelare i glaströret. I fortsatta försök visade han att det inte är det vakuum som bildas ovanför kvicksilvret som håller det kvar i glaströret utan luften som uppifrån trycker på kvicksilvret i kärlet och därigenom hindrar kvicksilvret från att rinna ut. Torricelli konstruerade 1643 den första barometern för att mäta atmosfärens tryck (grekiskans *baros* = tryck). I ett brev till en vän 1644 förklarade han bestämt att ”vi lever nedsänkta på botten av en ocean av luft, som vi, genom obestridliga experiment, vet har vikt”.

Stimulerad av von Guerickes luftpump ville >>

”

Troligen var det Erasmus Darwin och den krets av intellektuella personer där han ingick som inspirerade Wright till de verk som speciellt givit honom en framskjuten plats i konsthistorien.

”

Hooke var ett tekniskt snille och uppfann eller konstruerade ett flertal instrument som var ovärderliga för att förstå världen som den egentligen är.

engelsmannen Robert Boyle konstruera en förbättrad och mer lättanvänd luftpump, och till hjälp tog han en ung man, Robert Hooke, som han anställt 1655. De kom båda att räknas till vetenskapshistoriens giganter.

Robert Boyle föddes den 1 januari 1627 i Waterford, Irland som 14:e sonen till Ist Earl of Cork. Efter utbildning, först hemma och sedan vid Eton tillbringade Boyle en tid på kontinenten och träffade då Galileo i Florens 1641–1642. Hemkommen bodde han, ekonomiskt helt oberoende, i London och en period i Oxford, där han snart kom att tillhöra en krets av vänner som diskuterade vetenskapliga frågor. Boyle kallade gruppen det ”osynliga kollegiet”, och detta skulle 1662 bli Royal Society i London, och Boyle skulle själv bli en av sällskapetets ledande medlemmar, ”fellows”.

Boyle betonade att vetenskapliga framsteg måste bygga på experiment, och gjorde viktiga insatser inom flera olika forskningsområden, men betraktas först och främst som kemins fader.

Robert Hooke, var född 1635. Han kom från enkla förhållanden, men olika välgörare som observerade hans allsidiga begåvning såg till att han fick lära sig teckning, latin, grekiska, matematik, geometri, mekanik och också att spela orgel. Han flyttade till Oxford 1653 och studerade astronomi och mekanik och kom där i kontakt med några av landets främsta naturfilosofer och anställdes av Boyle. Han fick ett årligt arvode på 40 pund och brukar räknas som Englands förste avlönade vetenskapsman.

Hooke var ett tekniskt snille och uppfann eller konstruerade ett flertal instrument som var ovärderliga för att förstå världen som den egentligen är. Mest berömt är hans mikroskop, i det epokgörande verket *Micrographia* beskrev han de fantastiska resultat som kunde erhållas när en ”enkel filosof, med ett troget öga med sitt mikroskop undersöker och med en uppriktig hand själv registrerar sakerna precis som de uppträder”.

Tillsammans konstruerade Boyle och Hooke en avsevärt förbättrad luftpump som var lättare att hantera och som tillät experiment inne i pumpen, i en sfärisk glasbehållare med en diameter

på 38 cm, som var förbunden med en pumpcylinder av mässing. Glasbehållaren hade en öppning i toppen genom vilken objekt som skulle användas i experimenten kunde föras in, varefter öppningen stängdes.

Med denna luftpump utförde sedan Boyle på kort tid en rad epokgörande experiment som han beskrev i *New Experiments Physico-Mechanical, Touch the Spring of the Air, and Its Effects*, publicerad 1660.

Före Boyles experiment med luftpumpen hade luften uppfattats som ett enhetligt element, och ordet *luft* hade mer eller mindre betraktats som synonymt med *ingenting*. Luftens osynlighet och genomskinlighet gav inga ledtrådar till dess egenskaper. Men de experiment som Boyle genomförde med användning av luftpumpen och rapporterade om i den ovan nämnda skriften förändrade allt.

Boyle rapporterade att luften var elastisk, som fårull som kan pressas samman för att på nytt expandera när trycket upphör. Ett sätt att visa detta var att till hälften fylla en urinblåsa från ett får med luft och snöra ihop blåshalsen och placera blåsan i luftpumpens glasbehållare. När luften i glasbehållaren tömdes med hjälp av pumpen ökade fårblåsans volym kraftigt för att åter minska när trycket i behållaren normaliserades. Boyle skulle senare utveckla undersökningarna av luftens elasticitet till vad som kommit att kallas Boyles lag: Vid oförändrad temperatur är volymen hos en given mängd gas omvänt proportionell mot gasens absoluta tryck.

I ett annat försök placerade han ett talgljus i behållaren och när denna stegvis tömdes på luft såg han att ljuslågan ändrade karaktär och slocknade.

En liten fågel, en lärka, flaxade livligt när lufttrycket i behållaren var normalt men när den tömdes på luft började fågeln verka sjuk och fick kramper och dog. En annan fågel tycktes död 5–6 minuter efter det att behållaren tömts på luft men återhämtade sig när luft på nytt släpptes in. På samma sätt blev en mus som placerats i behållaren medvetlös när lufttrycket sänktes men vaknade till liv igen när den fick luft, men möss som i andra försök varit utan luft under längre tid gick inte att ”återuppliva”.

Royal Society of London grundades 1660 med syftet att befordra ”fysiko-matematisk experimentellt kunnande” och fick 1662 kungligt brev och officiellt status med kung Karl II som beskyddare. Men kungen var kallsinnig till alla önskemål om ekonomiskt stöd, och ett besök på Royal Society gjorde honom inte mer välvilligt inställd. Han förevisades ett försök med luftpumpen: Med hjälp av pumpmekanismen tömdes först glasbehållaren på luft och förseglades, varefter den lossades från pumpen och vägdes. Sedan öppnades glasbehållaren så att luft släpptes in igen och den vägdes på nytt.

Ökningen visade vikten på den mängd luft som behållaren rymde. Kungen blev inte imponerad. Att väga luft tyckte han bara var löjligt.

Självporträtt.

FOTO: ALAMY

Men icke desto mindre har luften en vikt, en kubikmeter väger 1,3 kg, och (för att utnyttja en ofta använd jämförelse) är det ett faktum att den luft som ryms inom en tänkt cylinder som avslutar Eiffeltornets fyra ben och når till tornets topp väger mer än själva metallkonstruktionen.

Kritiker menade att Boyles vakuumexperiment ledde till perversa tolkningar. Hur kunde man lära sig någonting om naturen genom att studera ett onaturligt tillstånd? Boyle hävdade att även om luftpumpen skapade en konstgjord situation gav den fortfarande giltig information om Guds naturliga värld. Traditionellt hade naturfilosofer förlitat sig på förnuftet och använt teorier för att förklara vad som händer. Boyle och Hooke ville, i Francis Bacons anda, vända på den logiska riktningen och börja med observerade fakta och utifrån dem gå mot förklaringar av hur naturen fungerar. Boyle utpekades också som djurplågare, bland annat av Samuel Johnson som menade att djurexperiment inte hade något annat syfte än att "utveckla tortyrmetoder". I själva verket plågades Boyle själv av det lidande han åsamkade försöksdjuren.

Då Wright arbetade med målningen av fågeln i luftpumpen hade många luftpumpar av olika modeller tillverkats, och vissa såldes till välbärgade amatörer. Den luftpump som avbildas i Wrights målning tillverkades av en Benjamin Martin och såldes tillsammans med förslag och anvisningar för olika experiment. Vissa av dessa hade som syfte att visa att ett litet djur, som fick kramper och tycktes bli medvetslös när glasbehållaren tömdes på luft kunde "återupplivas" om luft släpptes in i behållaren.

Många är övertygade om att det var detta scenario som Wright ville skildra. För detta talar att mannen nere till vänster vid bordet tycks hålla noga reda på tiden med hjälp av sitt ur, och, inte minst, att Wright genom att avbilda en dyrbar, exotisk fågel ville markera att det inte är fråga om att beröva den livet. (En skiss som man funnit på baksidan av Wrights självporträtt visar att han först tänkt avbilda en liten sparv.) Andra har föreslagit att den vackra fågeln har det dubbla syftet att inte bara vara ett försöksobjekt utan samtidigt en bild av den heliga Anden – som den vita duvan i religiösa målningar.

Med den vita kakaduan för Wright betraktaren av målningen tillbaka till den moraliska konflikt mellan vetenskap och etik som plågade Boyle hundra år tidigare. Boyle frågade sig om strävan efter sann kunskap om naturen gav honom och andra naturfilosofer rätten att plåga djur, som i lika hög grad som han själv är en del av Guds skapelse; hans svar var att det inte fanns något enda svar; vars och ens samvete måste få råda.

Ett bevis på tidlösheten hos Wrights målning är att vi ett par hundra år senare står inför samma etiska dilemma som Boyle. Den forskare som idag vill göra ett ingrepp på en sövd eller bedövad råtta, som kommer att avlivas direkt efter ingreppet, måste ansöka om tillstånd av en djuretisk kommitté. Däremot är det fritt fram för skadedjursbekämpare att lägga ut rättgift som gör att

A Philosopher giving a Lecture on the Orrey.

FOTO: ALAMY

råttor som äter av det dör långsamt och smärtsamt av inre blödningar. Livet är inte lätt – varken för råttan eller för forskaren som, även efter godkännande av djuretisk kommitté, måste följa det egna samvetet.

Boyle hade med sina experiment med luftpumpen visat att djur inte kunde andas och ljus inte kunde brinna i vakuum, men fortfarande vid tiden för Wrights målning av försöket med luftpumpen frågade sig naturfilosofer varför.

Första steget till en förståelse att luft inte var ett enhetligt element utan en blandning av olika gaser togs i mitten av 1750-talet av engelsmannen Joseph Black, som upptäckte att en "ång" eller gas, som frisattes när han hetade upp eller blandade krita med syra, omedelbart släckte en ljuslåga som stod intill och på några sekunder dödade små fåglar som andades in den. Han hade upptäckt den gas vi nu kallar koldioxid. Han lade senare märke till att det i kalkvatten uppkommer en vit fällning om det kommer i kontakt med koldioxid, och han utförde ett udda försök i den lokala kyrkan.

En morgon placerade han ett kärl med kalkvatten i ett ventilationsrör. Flera timmar senare, efter gudstjänsten, hade vätskan blivit vit vilket visade att vår utandningsluft innehåller koldioxid, men i så liten koncentration att det krävdes en präst och en hel församling för att visa det. Syre upptäcktes ett kvartsekel senare av Carl Wilhelm Scheele i Sverige och Joseph Priestley i England, men det var fransmannen Antoine Lavoisier som satte det i ett sammanhang och visade att det var en viktig ingrediens i både luft och vatten och en förutsättning för förbränning.

Inte förrän tio år efter det att Wright fullbordat sin målning förstod man alltså att det var tillgång eller brist på syre som avgjorde om kakaduan skulle leva eller dö – en av vetenskapens verkligt stora upptäckter. Men det etiska problemet för betraktarna av försöket med luftpumpen skulle inte ha lindrats av den kunskapen. ✨

”

Man får intrycket att konstnären egentligen i första hand vill skildra ett mänskligt drama, där de som samlats kring bordet ger uttryck för olika reaktioner.

Den svenska skolan har övergivit lärarledda lektioner i klassrum. Men varför är en Wikipediaartikel bättre än en utbildad lärares ämnesberättelse?

En skola som inte undervisar

Av Filippa Mannerheim

”

Vad blir då alternativet till klassisk undervisning? Att eleverna sätts framför varsin skärm, googlar efter information och låter en slumpmässig nätkälla berätta för dem om celledelning eller parlamentarism.

Det ligger något djupt mänskligt i meningen ”Det var en gång”. Uttrycket finns på många språk och fångar oss ögonblickligen för ingenting är så mäktigt som människans förmåga att berätta en historia för andra. Under decennier såg teoretiska ämnen i svensk skola ut just så: en ämneskunnig, utbildad yrkesperson berättade en ämneshistoria för en grupp noviser i en sorts muntlig tradering som banade väg för intellektuell bearbetning och inläsning av det skrivna ordet i läroböckerna.

Undervisning i klassisk mening består av en lärare som just berättar, visar och förklarar och leder en grupp adepter genom ett nytt ämnesområde.

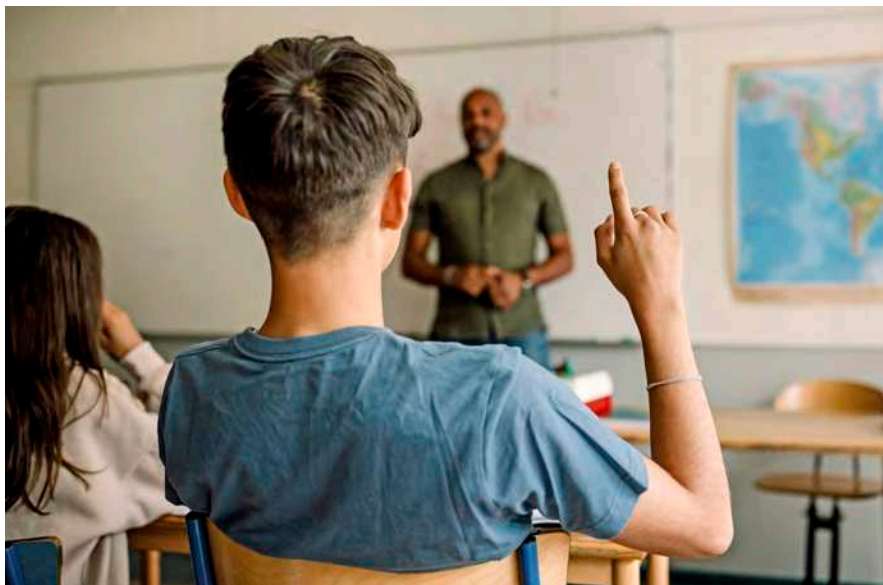
2011 PUBLICERADES Maciej Zarembas reportageserie ”Hem till skolan”, i vilken han skildrade ett skolsystem i kris och en avprofessionaliserad lärarkår. En av delarna inleds med en beskrivning av en lektion där en erfaren lärare leder en högstadielklass genom ett komplext och utmanande ämnesstoff – en lärarroll som redan då var ifrågasatt. Läraren börjar med att kasta ut frågan om vad litteratur är och vilka litterära genrer det finns och ledsagar sedan klassen igenom den isländska sagans dramatiska men snårigt formulerade skildringar – ”Gunnars sista strid, den brustna bågsträngen och hämnden för örflen” – med hjälp av en klassgemensam, lärarledd högläsning.

Jag vill stanna upp vid orden lärarledd och klassgemensam. För i dessa ord döljer sig en förklaring till det pedagogiska moras vi ser i skolan idag.

I Jonas Linderroths bok *Lärarens återkomst. Från förvirring till upprättelse*. (Natur och Kultur, 2016) beskriver han sönderfallet de senaste 30 åren – för det som skett i svensk skola går faktiskt inte att benämna på annat sätt. Linderoth förklarar hur de pedagogiska idéer som lanserades i Sverige på 1990-talet bildade ”en motpol till vad som uppfattades vara en samling traditionella, föråldrade sätt att bedriva undervisning.”

För istället för att värna den kollektiva undervisningen – ja undervisningen! – genom ord som lärarledd och klassgemensam, har svensk skola gått åt fundamentalt motsatt håll. Idag ordinerar elevcentrerade arbetsformer med vackra värdegrundsdeviser om inkludering, individualisering, differentiering och extra anpassningar. Istället för undervisning pratar vi om elever som ska ”nä mål” och ”äga sitt eget lärande”.

I DAGENS SKOLA dominerar kursplaner, metoder och påtvingade fortbildningsinsatser som splittrar sönder det gemensamma lärandet och omöjliggör för lärare att guida alla elever samtidigt genom ett i förväg utvalt ämnesstoff. Individens ”behov” sätts främst. Jaget före laget. (Eller jagen före laget snarare, för vi pratar om många jag i en och samma lektionssal. ”Vad vill du lära dig, lille vän? Hur lär du dig bäst?”) Det som förr var undervisning – ja under-

visning! – motarbetas från alla håll, av både ekonomiska och ideologiska skäl.

En skola där eleverna står och faller vid gränsen för godkänt har nämligen inte råd med den klassiska undervisningens vindlande kunskapsstigar. Styrningen och marknadskrafterna tillåter inte denna dyra historia. Undervisningen i sig blir en ineffektiv omväg mot målet och kräver dessutom utbildade lärare med planeringstid, vilket är mer kostsamt för ett aktiebolag eller en kommun än om Theo, 23, passar barn på lektionerna med sin ”vuxennärvaro”, delar ut uppgifter och sätter glädjebetyg. Svenska skolor idag sparar tre miljarder om året genom att anställa obehöriga lärare.

MEN ÄVEN VÄRDEGRUNDEN och den individualistiska, elevcentrerade ideologin spelar in. En skola med målet att låta ”varje enskild elev finna sin unika egenart” (ett citat som man tror hör hemma i en sjaskig amerikansk självhjälpbok men är hämtat ur vår läroplan) med en undervisning som ”ska anpassas till varje elevs förutsättningar och behov” omöjliggör lärarledd, kollektiv helklassundervisning med gruppen i fokus.

Lärare som försöker utöva helklassundervisning har under lång tid motarbetats. Av politiker. Av skolforskare. Av lärarfack. Av lärarutbildare. Av huvudmän med ideologiska övertygelser och/eller besparingskrav. Jonas Linderöth kallar det som hänt för en ”demonisering av den klassiska, traditionella lärarrollen”. En demonisering som inneburit att läraryrkets själva essens gjorts till något fult och oönskat.

Barn och unga kommer till skolan för att få uppgifter och instruktioner, testas mot mål och få betyg – inte för att undervisas. Det som en gång var lärarens kärnuppdrag har blåstratts bort och gått förlorat. Expertråden uppifrån är tydliga:

”Barn med diagnoser orkar inte lyssna, därför ska lärares genomgångar vara korta och koncentrerade, absolut inte längre än 20 minuter. Annars blir barnen uttråkade och tappar intresset. Och det som är bra för barn med behov är bra för alla barn.”

BILDEN AV EN LÄRARE som står och mal och elever som svävar bort i tankarna och sakta förtvinar inombords är en vanlig föreställning i Sverige. (Vi ser nu Peter Tillbergs målning *Blir du lönsam, lille vän?* framför oss, gärna kompletterad av den sadistiske latinläraren Caligula från filmen *Hets*.) Det är så vi i Sverige ser på undervisning – ja, undervisning!

Men en föreläsning om franska revolutionen är helt beroende av dem som lyssnar till den. Elevernas respons och deltagande bär lärarens ämnesberättelse. Det här vet alla som någon gång berättat en historia med målet att nå fram till sina lyssnare, till exempel:

– Notera ordet ”renässans”. Vad betyder det i det här sammanhanget?

– Hur kan vi sammanfatta stycket vi just läste?

– Om jag illustrerar revolutionens olika steg så här, vad saknas då i modellen?

Lärarledd, klassgemensam undervisning. På utdöende, precis som den lärarroll Zaremba beskrev i sitt reportage och Linderöth i *Lärares återkomst*. En återkomst som efter sju år ännu lyser med sin frånvaro.

För det går inte att undervisa sammanhållet och enhetligt i ett klassrum där några elever inte kan läsa och skriva åldersadekvat och andra har som anpassning att ta en ”kunskapspaus” var tjugonde minut. Det går inte att leda en klass genom ett gemensamt ämnesstoff när hälften ska ha individanpassade uppgifter, kortare genomgångar, få inläst material och personliga uppstarter.

VAD BLIR DÅ ALTERNATIVET till klassisk undervisning? Att eleverna sätts framför varsin skärm, googlar efter information och låter en slumpmässig nätkälla berätta för dem om celledelning eller parlamentarism.

Men varför skulle det vara mer pedagogiskt att låta en Wikipediaartikel beskriva hinduismen för en 14-åring, än att en närvarande lärare gör det, genom att definiera begrepp på tavlan och besvara alla de frågor som uppkommer när noveller möter ett nytt ämne för första gången? Varför anses det mer själådödande att lyssna på en utbildad lärares ämnesberättelse än att sätta på en dokumentär från Utbildningsradion? Varför anses en elev bli mer passiv och rastlös av att få en ämnesberättelse skildrad för sig av sin lärare än när hon lyssnar på en framgooglad podd?

(Jag säger nu inte att artikeln, filmklippet eller podden är dåliga alternativ – jag undrar bara varför de anses vara bättre alternativ?)

Någonstans ifrån måste ju ny information komma?

Det ligger ett illa dolt lärarförakt i påståendet att elever är ”passiva mottagare” när läraren föreläser – men absolut inte annars.

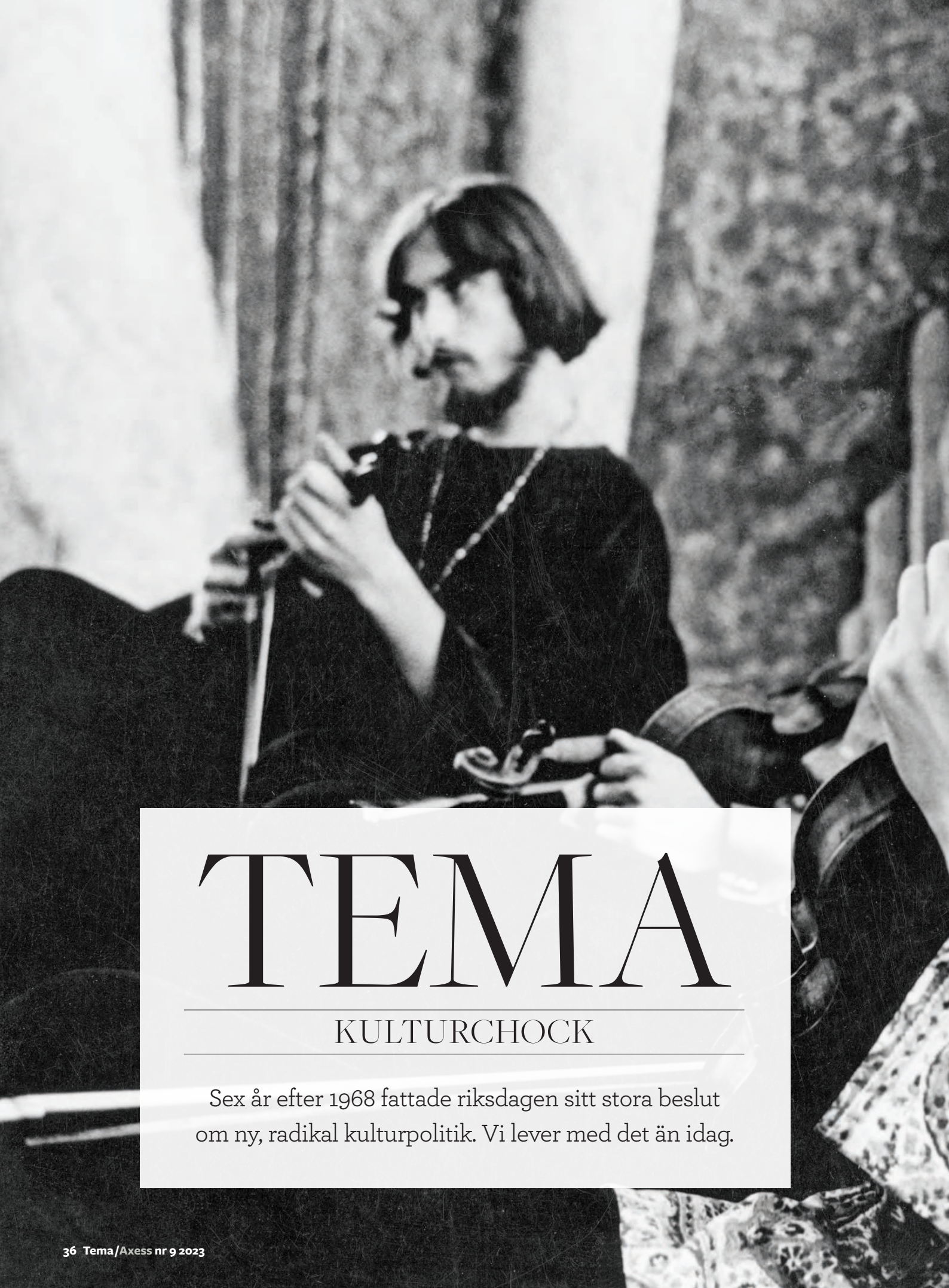
ISTÄLLET FÖR ATT FÖRSÖKA beskära lärares möjligheter att undervisa – ja undervisa! – borde man skapa möjligheter för lärare att ägna tid åt att förbereda föreläsningar på bästa sätt. Vilka exempel och aktuella kopplingar kan man ta upp när man beskriver människokroppens dna eller berättar om rösträttsrörelsen vid förra sekelskiftet? Hur kan man inleda en föreläsning om kemiska föreningar och vilka språkliga aspekter är relevanta när man talar om engelska dialekter? Hur fångar man upp de mer lågmälda elevrösterna i klassrummet? Hur skapar man engagemang genom elevaktiva inslag runt ämnesberättelsen?

Där borde den pedagogiska diskussionen ligga. Inte i hur många minuter läraren har rätt att tala i sitteget klassrum.

”Kan det vara så att denna enkla struktur – att den som kan något berättar detta för den som inte kan något – har överlevt i århundraden eftersom det är ett överlägset sätt att organisera undervisning?” skriver Linderöth i sin bok och fortsätter: ”För den som deltar i den svenska skoldebatten är det en hisnande tanke. Om det vore så skulle ju flera av de reformer och pedagogiska arbetsformer som lanserats i svensk skola de senaste decennierna snarare ha varit till skada än nytta.”

Året var 2016. Och hans ord är sorgligt nog lika aktuella nu som då.

Filippa Mannerheim är journalist, pedagog och läroboksförfattare.

TEMA

KULTURCHOCK

Sex år efter 1968 fattade riksdagen sitt stora beslut om ny, radikal kulturpolitik. Vi lever med det än idag.

Skäggmanslaget 1970.

FOTO: BO-AJE MELLIN BAM/TT

Det stora systemskiftet

1974 års kulturproposition innebar ett radikalt skifte där det offentliga åtagandet på kulturområdet utvidgades. Samtidigt rörde sig kulturpolitiken bort från kulturarv och bildningsideal.

Av Lars Anders Johansson

Den moderna svenska kulturpolitikens år noll: så brukar 1974 beskrivas. Med den stora kulturpolitiska reform som då antogs av en enhällig riksdag cementserades det system som i stort sett har stått sig fram till våra dagar. De kulturpolitiska reformer som har ägt rum sedan dess har i huvudsak handlat om förändringar inom ramen för det befintliga systemet, snarare än systemförändringar. Med 1974 års reformer befästes också den politisering av kulturlivet som hade inletts under den andra halvan av 1960-talet.

Denna politisering förstärktes av en medveten strategi från den socialdemokratiska regeringen. I det kulturråd som ecklesiastikminister Olof Palme tillsatte 1968, för att ta fram underlag för en ny kulturpolitik, saknades representanter för de stora nationalscenerna som Dramaten, Operan eller Nationalmuseum. Inte heller representerades de gamla kungliga akademierna, som i mer än ett århundrade spelat en central roll i statens inblandning i kulturlivet. Ej heller fanns där några representanter för den borgerliga oppositionen i de arbetsgrupper som skulle ta fram den nya kulturpolitiken.

Däremot var arbetarrörelsens organisationer väl representerade, med företrädare från såväl de socialdemokratiska bildningsförbunden som fackföreningsrörelsen. De kulturutövare som förekom i utredningen rekryterades via Kulturarbetarnas socialdemokratiska förening, vilken hade grundats i Stockholm 1964 och hade egna arbetsgrupper för att ta fram förslag till kulturpolitiska reformer åt regeringen.

Kulturrådet, det vill säga den utredning som tillsattes för att ta fram den nya kulturpolitiken, inte den myndighet med samma namn som grundades som en konsekvens av denna, hade således en tydlig politisk slagsida. Det skulle också komma att sätta sin prägel på utredningens förslag. Parallellt med denna stora utredning arbetade också en arbetsgrupp med musikkunniga, som hade tillsatts redan 1965, samt en separat litteraturutredning, som tillsattes 1968. I 2009 års kulturutredning beskriver utredarna Kulturrådets arbete som "en pendang till samhällsbyggandets miljonprogram, ett försök att skapa en folkhemmets kulturpolitik". Precis som på andra områden där den sociala ingenjörskonsten

tillämpades brottades utredarna med konflikten mellan den ideologiska kartan och verkligheten.

Konflikten visade sig i motsättningen mellan den humanistiska kulturförståelse på vilken det institutionella arv vilade som man hade att förvalta och den antropologiska kulturförståelse som var lättare att förena med den nya ideologiska synen på kulturpolitikens roll i samhället. Denna ideologiska utgångspunkt kom till uttryck i det övergripande mål som fastslogs för utredningens arbete: "Kulturpolitiken ska medverka till att skapa en bättre samhällsmiljö och bidra till jämlikhet."

Av praktiska skäl såg sig utredarna tvungna att hålla sig till den avgränsning av kulturpolitiken som i huvudsak omfattade konstarterna, en följd av det institutionella arvet. En nyhet i den nya kulturpolitiken som bättre stämde överens med det antropologiska kulturbegreppets vidare definition var att press- och mediepolitiken sorterades in under kulturpolitikens paraply.

Den politiska tendensen underströks också av de åtta delmål för kulturpolitiken som utredarna satte upp, som brukar refereras till som de kulturpolitiska målen. Det mest kontroversiella, och i efterhand mest diskuterade, som likväl levde kvar ända tills alliansregeringens kulturpolitiska reform 2009 var målet om att kulturpolitiken ska "motverka kommersialismens negativa verkningar".

Formuleringen mötte protester när propositionen debatterades i riksdagen. Dels från Moderaterna och deras ungdomsförbund, dels från kommunisterna som menade att formuleringen var för defensiv i och med att den endast riktade sig mot de "negativa verkningarna" av kommersialismen och inte mot kapitalet och kapitalismen som sådan. Faktum är att formuleringen om kommersialismens negativa verkningar i propositionen i själva verket är en kompromiss jämfört med utredarnas ursprungliga förslag som låg närmare kommunisternas linje. I betänkandet hette det nämligen att kulturpolitiken skulle motverka "marknadsekonomins negativa verkningar".

Propositionen 1974 tonade ned en del av utredarnas ideologiska ambitioner från betänkandet två år tidigare. De konkreta >>

KULTURCHOCK

Olof Palme: klassiskt bildad men utan politiskt intresse för kulturarvet.

FOTO: JANEHNEMARK/TT

förslagen frikopplades mer eller mindre från de kulturpolitiska målen, vilka istället diskuterades mer abstrakt. Ser man till propositionens konkreta budgetförslag blir det tydligt att satsningen på de regionala teater- och musikinstitutionerna prioriterades högst. Stödet till de gamla stadsteatrarna överfördes till de nya regionala teaterinstitutionerna, länsteatrarna, som skulle ha landstingen som huvudmän. Stadsteatrarna fogades in i systemet genom en lösning där kommunerna och landstingen tillsammans agerade huvudmän för stiftelser.

Satsningen på länsteatrarna var det viktigaste ledet i uppfyllandet av utredningens mål om en decentraliserad kulturpolitik. Utredningen föreslog samtidigt att en liknande infrastruktur som den för teatern skulle byggas upp också för musiklivet. Här backade dock regeringen, eftersom den konstaterade att musiklivets förutsättningar såg annorlunda ut, framförallt med tanke på den stora mängd musiker som var verksamma utanför de offentliga institutionerna. För den del av musikområdet som påverkades av den nya kulturpolitiken blev det liksom med teatrarna landstingen som fick ta över huvudmannskapet och den befintliga orkesterstrukturen inordnades under de nya länsmusikinstitutionerna. På motsvarande sätt satsades också på biblioteken, där de kommunala folkbiblioteken fortsatte att utgöra stommen i systemet, men stödet till länsbiblioteken och så kallade lånecentraler utvecklades. Dessutom infördes bokbussar i glesbygden.

Det kulturpolitiska målet om ”konstnärlig och kulturell förnyelse” försökte propositionen möta med förslag om ökat konstnärsstöd, något som man även menade skulle bidra till att uppfylla målet om att ”motverka kommersialismens negativa verkningar”. Det kanske mest auktoritära förslaget i utredningens betänkande, det så kallade samordnings- och differentieringsmålet om insatser för eftersatta grupper, tonades ned i propositionen till ”att i ökad utsträckning utformas med hänsyn till eftersatta gruppers erfarenheter och behov”. Man skulle dock kunna säga att det var där som fröet såddes till den identitetspolitik som några årtionden senare skulle göra djupa avtryck på såväl den statliga som regionala och kommunala kulturpolitiken.

En av de mest påtagliga förändringarna i synen på kulturpolitik var det demonstrativa ointresset för historien och kulturarvet

som skiner igenom i såväl utredningens betänkande som propositionen och nya styrdokumentet. Den kultursyn som hade förfäktats av 1930-talets modernistiska avantgarde var nu mer eller mindre allmängods bland de nya kulturbyråkraterna. Från och med 1970-talet ingår inte begreppet kulturarv i det kulturpolitiska ordförrådet. Utredningen använder visserligen ordet en gång i sitt betänkande i sin avgränsning av politikområdet, men därefter försvinner det ur texten. I själva propositionen förekommer ordet kulturarv en enda gång och det är i kommentaren till det kulturpolitiska målet om bevarande av äldre tiders kultur. I övrigt lyser kulturarvet helt med sin frånvaro.

Kanske ännu mer anmärkningsvärt är att ordet inte heller förekommer i 1965 års Musei- och utställningssakkunnigas betänkande (MUS 65), eller i de kommande årens budgetpropositioner. Istället för kulturarv används formuleringar som ”kulturhistoriskt värdefull” eller att ”äldre tiders kultur tas tillvara och levandegörs”.

Snare än att betrakta ett kulturarv som något i högsta grad levande som förs vidare från generation till generation är inställningen att det handlar om ett musealt bevarande av en äldre och väsensskild kultur, med begränsad relevans i samtiden.

Vad gäller myndighetsstrukturen på kulturområdet hade inga genomgripande förändringar skett sedan Gustav III:s tid. Istället hade nya institutioner lagts till de befintliga. De kungliga akademierna spelade en central roll, liksom nationalscenerna och de lärda verken, det vill säga Riksanantikvarieämbetet, Riksarkivet och Kungliga

biblioteket. 1974 förändrades den offentliga förvaltningsstrukturen på kulturområdet i grunden, framförallt för att Statens kulturråd grundades. Det blev en fortsättning på utredningen Kulturrådet, som tagit fram det betänkande som propositionen 1974 grundade sig på, och utredningens ordförande Paul Lindblom som förste chef.

Statens kulturråd fick ansvaret för den omfattande struktur av kulturbidrag som byggts upp stegvis sedan 1930-talet under utbildningsdepartementet (tidigare ecklesiastikdepartementet), och som med 1970-talets reformer utvidgades betydligt. Dessutom fick Statens kulturråd i uppdrag att förmedla det nya regionala stödet till länsteatrar, regionala musikinstitutioner, museer och länsbibliotek, liksom det kulturstöd som utgick genom folkbildningsförbunden.

Denna plötsliga och väldiga maktkoncentration i kulturlivet kompenseras i någon mån av att ytterligare en myndighet, Konstnärsnämnden, inrättades 1976. Konstnärsnämnden fick överta ansvaret för konstnärsstödet, vilket innebar att de tidigare gentemot staten tämligen autonoma akademierna och konstnärsstipendienämnden berövades sitt inflytande över konstnärsstipendierna. Utgångspunkten i denna nya 70-talsmodell var korporativistisk och gick ut på att konstnärerna själva, med propositionens ord, fick det ”dominerande inflytandet” genom att majoriteten i Konstnärsnämndens styrelse skulle utses via konstnärorganisationerna.

Även museiområdet centraliserades. Som föreslagits av utredarna bakom MUS 65 organiserades de statliga museerna i koncernmyndigheter, där institutionerna samlades ämnesvis. Musikaliska Akademien frantogs det Musikhistoriska museet och sitt

”1974 förändrades den offentliga förvaltningsstrukturen på kulturområdet i grunden, framförallt för att Statens kulturråd, grundades.”

Kulturen kommer till glesbygden.

FOTO: WIKIPEDIA

Kulturarv: Dramaten.

FOTO: CHRISTINA SJÖGREN/TT

bibliotek, som istället fick bilda Statens musiksamlingar. Museiutredningen hade också, som ett led i sin strävan att skilja museiarbetet från kulturarvet, föreslagit att Riksantikvarieämbetet och de historiska museerna skulle skiljas åt och bli separata myndigheter. Förslaget mötte dock hårt motstånd i remissinstanserna och ämbetet fick kvarstå som en gemensam myndighet.

Den politiska radikaliseringsen under 1960- och 70-talen fick också konsekvenser för bildningens status. Avgörande för utvecklingen var det skifte som ägde rum när socialdemokratin svängde från kulturkonservatism till kulturradikalism när den kulturkonservative Ragnar Edenman efterträddes av den kulturradikale Olof Palme på posten som ecklesiastikminister 1964. Palme, som själv var klassiskt bildad, hade inte mycket till övers för det humanistiska bildningsidealet som utgångspunkt för utbildnings- och kulturpolitiken.

Den klassiska bildningen började vid den tiden att betraktas som en rest av det borgerliga samhälle som det var socialdemokratiens uppgift att göra upp med. Det avspeglades i den nya utbildningspolitik som Palme lade fram i slutet av 1960-talet, där bildningen fått ge vika för en mer instrumentell kunskapssyn.

Samma inställning präglade Palmes gärningar på det kulturpolitiska området. När den nya kulturpolitiken skulle tas fram 1969-72 lyste företrädarna för de gamla bildningsinstitutionerna helt med sin frånvaro. Det är talande att det var först i och med

kulturpropositionen 2009 som bildning fördes in bland de kulturpolitiska målen.

Detta påverkade också folkbildningens ställning. Under 1960-talet hade folkbildningen figurerat tillsammans med kulturfrågorna i den politiska sfär som benämndes "allmänna kultur och bildningsändamål". I och med 1970-talets reformer skulle folkbildningen flyttas från kulturpolitiken till utbildningspolitiken. Detta ledde paradoxalt nog till att 1974 års kulturpolitik, trots sina ansatser att tillämpa en bred antropologisk kultursyn, snarare befäste en snävare, humanistisk avgränsning av det kulturpolitiska området. Undantaget var mediefrågorna, som kom att inta en särställning, liksom museerna och kulturminnesvården, som hamnade mitt emellan kulturpolitiken och folkbildningspolitiken.

"Ej heller fanns där några representanter för den borgerliga oppositionen i de arbetsgrupper som skulle ta fram den nya kulturpolitiken."

Moderaterna var mest kritiska till propositionen. Partiledaren Gösta Bohman föreslog istället en kulturpolitik som skulle värna konstnärlig kvalitet, frihet och mångfald. Moderaterna var också det enda parti som i de kultur-

politiska riksdagsdebatterna inte bara talade om en svensk kultur, utan också om att denna var en del i ett större och bredare västerländskt kulturarv vars värderingar det var viktigt att värna.

Propositionen röstades igenom med en blocköverskridande överenskommelse i och med att Centerpartiet och Folkpartiet var mindre skeptiska till den nya kulturpolitiken än Moderaterna. Efter 1974 skulle det dröja nästan tjugo år, till 1993, innan någon >>

Var kritisk: Gösta Bohman.

FOTO: TORBJÖRNZADIG/TT

större utredning av kulturpolitiken genomfördes. Det är något av en historisk ironi att den med internationella mått mätt mycket radikala och vänsterlutande kulturpolitiken i stor utsträckning kom att genomföras under borgerligt styre.

På ett övergripande plan kan man konstatera att den nya kulturpolitiken innebar en omfattande centralisering och ökad statlig styrning. De statliga institutionernas, som Konstakademiens och KRO:s, ställning stärktes, bland annat genom en kraftig expansion av det skattefinansierade stipendiesystemet under 1960- och 70-talen. Statens roll som mecenat blev viktigare, samtidigt som privata uppköpare trängdes ut i konkurrensen från omfattande offentliga konstinköp.

Utvecklingen mot ökad statlig styrning av kulturlivet skedde i en växelverkan mellan politiker, myndigheter och kulturlivets olika intresseorganisationer. Från 1976 började Statens kulturråd att utveckla en "fonogrampolitik" för statligt stöd till inspelad musik som var tydligt präglad av den ideologiska synen bakom det kulturpolitiska målet om att "motverka kommersialismens negativa verkningar", men också av påtryckningar från Musikerförbundet.

Parallellt med att det offentliga åtagandet på kulturområdet växte undergrävdes förutsättningarna för ett privat finansierat kulturliv genom ett hastigt ökande skattetryck. Föreställningen att kulturlivets finansiering i huvudsak är en offentlig angelägenhet fick fäste i det allmänna medvetandet.

De borgerliga regeringarna under 1970-talet hade liten påverkan på det kulturpolitiska området, först under Carl Bildts regering 1991–94 skedde några större förändringar. Departementsorganisationen gjordes om och för första gången infördes ett separat kulturdepartement. 1993 tillsattes fyra parlamentariska utredningar för att genomlysna det kulturpolitiska området, varav den största som kallades kulturutredningen, presenterade sitt betänkande 1995.

Den innebar en uppdatering av de kulturpolitiska målen. Målet om att motverka kommersialismens negativa verkningar behölls, men försågs med en dämpande kapp. Från 1995 hette det att kulturpolitiken skulle "främja kulturell mångfald, konstnärlig förnyelse och kvalitet och därigenom motverka kommersialismens negativa verkningar". En annan viktig nyhet är att ordet kulturarv förs in i de kulturpolitiska målen, vilket också speglade en reell förskjutning i de kulturpolitiska prioriteringarna.

Nästa uppdatering av de kulturpolitiska målen skedde i samband med den kulturutredning som tillsattes av den moderata kulturministern Lena Adelsohn Liljeroth 2007 och som presenterade sitt betänkande 2009, vilket resulterade i alliansregeringens proposition "Tid för kultur" senare samma år. Den största nyheten var en ny finansieringsmodell där regionerna skulle få större inflytande över de statliga anslagen, den som senare skulle komma att kallas för Kultursamverkansmodellen och som just varit föremål för en ny utredning under ledning av Mats Svegfors.

2009 års uppdatering av de kulturpolitiska målen innebar att formuleringen om kommersialismens negativa verkningar slutligen försvann. En annan nyhet var att ordet bildning infördes, vilket i likhet med 1993 års införande av kulturarvsbegreppet innebar ett steg bort från 1970-talets kulturradikala utgångspunkt.

Bildtären: Kulturpolitiken uppdaterades.

FOTO: BJÖRN KARLIN/TT

En övergripande förändring var att det ursprungliga upplägget med kulturpolitiska mål i form av en lista med att-satser kompletterades med en inledande överbyggnad bestående av tre meningar, vilka sedan dess betraktats som de egentliga kulturpolitiska målen. Dessa, som alltså utgör utgångspunkten för den statliga kulturpolitiken, lyder: "Kulturen ska vara en dynamisk, utmanande och obunden kraft med yttrandefriheten som grund. Alla ska ha möjlighet att delta i kulturlivet. Kreativitet, mångfald och konstnärlig kvalitet ska präglade samhällets utveckling."

"Har kulturpolitiken lyckats uppfylla sina mål, under de fem decennier som förflutit sedan de först formulerades."

Värt att notera är att konstnärlig frihet aldrig har ingått i de kulturpolitiska målen, däremot betonas ända sedan 1974 yttrandefriheten. Detta är en inte oväsentlig skillnad, inte minst i ljuset av de senaste årens debatter kring principen om armlängds avstånd som först på senare år förekommit i några kulturpolitiska styrdokument.

De kulturpolitiska reformerna kring 1974 innebar ett radikalt skifte som speglade tidsandan. Det offentliga åtagandet på kulturområdet utvidgades, men samtidigt rörde sig kulturpolitiken bort från kulturarv och bildningsideal, sådant som tidigare varit självklara utgångspunkter för statens ingripanden i kulturlivet. Uppdateringarna av de kulturpolitiska målen innebär en gradvis rörelse bort från denna radikalism. Samtidigt har det institutionella ramverk som byggdes upp kring dessa idéer bevarats mer eller mindre intakt, oavsett regeringens politiska färg. Trots det kulturpolitiska systemets ideologiska slagsida har de större debatterna om kulturpolitiken som helhet lyst med sin frånvaro.

Har kulturpolitiken lyckats uppfylla sina mål, under de fem decennier som förflutit sedan de först formulerades? Svårt att säga, det beror nog på vem du frågar. En uppenbar svaghet är att det saknas kriterier för uppföljning och utvärdering av de övergripande målen. En annan invändning skulle kunna vara att de är för allmänt hållna. En tredje att de alltså präglas av en övertro på politikens och den offentliga förvaltningens möjligheter. Det är till exempel svårt att på politisk väg frambesvärja en "dynamisk, utmanande och obunden kraft".

Lars Anders Johansson är författare, musiker och journalist, aktuell med en uppdaterad utgåva av boken *Att dansa efter maktens pipa. Kultur i politikens tjänst*.

Utbildningsminister Ingvar Carlsson 1973: ville minska marknadskrafternas inflytande på kulturen.

FOTO: BO-AJE MELLIN/TT

Något mycket svenskt

Kulturpropositionen var rekordårens sista suck.
De kulturpolitiska ambitionerna har krympt till den grad
att de knappast märks, oavsett vilken regering som styr.

Av Mikael Timm

Det händer att verkligheten slår en i huvudet med ett ord istället för ett järnrör. Ett enda ord som likt boxningsringens gonggong tillkännager att matchen är över och en ny tidsräkning börjar.

Sommaren 1973 fick jag i uppdrag av radions Ekoredaktion att intervjua Ingvar Carlsson som då var utbildningsminister och i Huskvarna skulle presentera regeringens tankar om "kulturpolitik". Naturligtvis hade staten på olika sätt ingripit i kulturlivet sedan åtminstone Gustav Vasas tid. Men begreppet "kulturpolitik" användes sällan och det fanns ingen kulturminister eftersom titeln kopplades ihop med Nazityskland.

Ett par år tidigare hade jag deltagit vid ett möte mellan socialdemokratiska "kulturarbetare" och Ingvar Carlsson. Den unge ministern lyssnade vänligt till vad de kulturella partivännerna hade att säga. Han såg dock en aning frånvarande ut. Förmodligen hade han viktigare problem i bakhuvudet och föredragningen krävde inte mycket uppmärksamhet: Oavsett vilket kulturområde partivännerna företrädde, oavsett om de var framgångsrika konstnärer eller byråkrater i marginalen var budskapet ett och detsamma: Mer pengar till mitt område! Jag kan inte minnas att någon enda av medlemmarna i *Kulturarbetarnes socialdemokratiska förening* (stavningen var den enda demonstration av elitism tidsandan tillät) hade något att säga om vilken kultur som skulle produceras. Debatt krävdes inte. Skördetiden var inne.

Idéhistoriskt sett är det förvånande att propositionen från 1974 blivit ikonisk, mycket av utredningens arbete gällde organisationsfrågor. Utredarna etiketterade och sorterade den kulturpolitik som redan tillämpades. En enda formulering sticker ut. När Ingvar Carlsson presenterade den kommande kulturpropositionen den där augustikvällen 1973 sade han:

– Ett mål för kulturpolitiken måste vara att främja mångsidighet och minska den negativa verkan av marknadsekonomi. En passivitet inför marknadskrafterna är kanske ännu orimligare på kulturområdet än på många andra samhällsområden.

Mer polemisk var inte ministern och jag var den enda journalisten där. Överhuvudtaget präglades lanseringen av den nya kulturpolitiken av mild välvilja. Det som vållade mest konflikt var

stödet till de fria teatergrupperna som tog strid med studieförbunden (främst då ABF) inför propositionen. Teatergrupperna ville helt enkelt ha mer av anslagen på studieförbundens bekostnad. Men när jag intervjuade Ingvar Carlsson efter talet var han påfallande mild i formuleringarna och sade sig personligen vilja medla i konflikten och underströk att de fria grupperna, studieförbunden och institutionsteatrarna alla behövdes för att garantera yttrandefriheten.

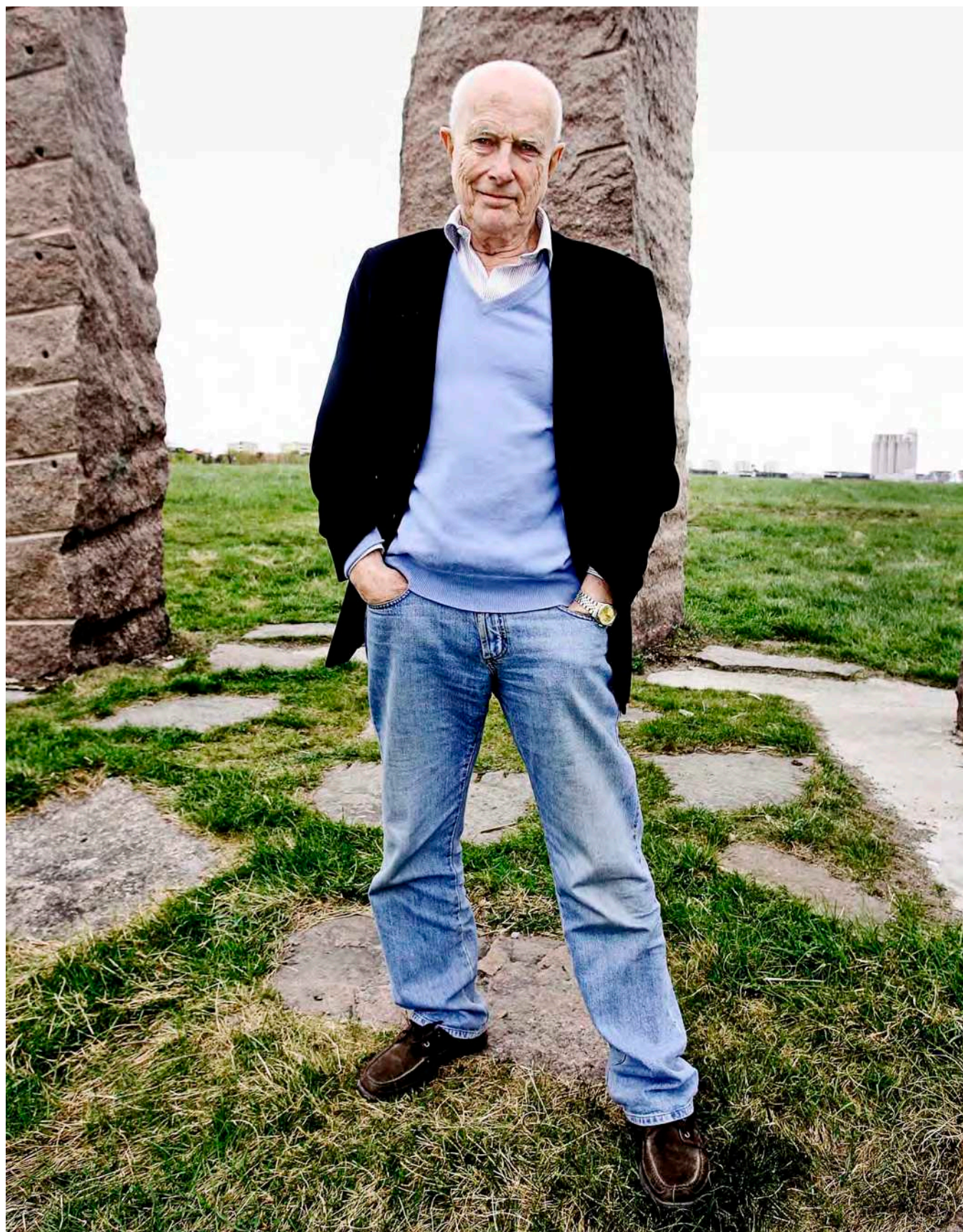
1974 års kulturpolitik var ett mycket svenskt försök att uppnå samförstånd genom att ge alla en bit av den nybakade kakan. Takturen var beprövad. Redan 1963 hade filmreformen, signerad Harry Schein, genomförts. Den finurliga idén om att minska momsen och istället låta pengarna gå till filmfonder som i sin tur gav filmindustrin nya filmer att visa (och ibland tjäna pengar på) signalerade fiffig entreprenörsanda, inte politiska ambitioner. Kulturpolitik var för ett halvsekel sedan en reparationsverkstad med uppgift att förse Folkhemmet med fungerande kulturellt maskineri.

I praktiken var flera kulturområden på väg att förändras redan före propositionen. Scenkonsten är ett bra exempel. Stadsteatern i Stockholm (som 1974 flyttade in i Kulturhuset) hade ambitionen att skapa en ny sorts teater, aktuella och mer provokativ än den traditionsbundna Dramaten. Men på det stora hela samsades vårdandet av kulturarvet med tidsandans krav på förnyelse. Dramaten spelade 1966 *Rannsakingen* av Peter Weiss i regi av Ingmar Bergman, det var fullt möjligt att både vårda kulturarvet och förnya konsten.

Så vad förändrades?

Med ett halvsekels perspektiv är svaret – inte mycket. Kulturpolitik skapar sällan kultur. Den skapar politik. Film- och konstkritikern Nils Petter Sundgren sade att 1960-talets kulturliv blivit så intressant därför att det hände så mycket i samhället. 70-talets kultur blev mindre intressant, kulturpolitiken till trots.

Före propositionen hade skillnaden mellan borgerlig och socialdemokratisk kulturpolitik utgjorts av att de borgerliga partierna satsade mer på den professionella kulturen medan socialdemokraterna månade om amatörer och gästspel utanför Stockholm >>

Nils Petter Sundgren: Det hände mer i kulturen på 1960-talet än på 70-talet.

FOTO: CORNELIA NORDSTRÖM/TT

(ur detta kulturpropositionens satsning på länsteatrar). Produktion kontra distribution. De nya kulturpolitiska målen var inte speciellt omstridda bland förläggare, filmbolag, museichefer och teaterdirektörer. Alla hoppades få del av de större anslagen, också kulturutövare som fick löftet att det skulle bli färre stipendier och fler fasta anställningar.

Till lugnet bidrog ett obefintligt krismedvetande. Idag framstår tidens ointresse för kulturarvet som egendomligt, men på 1970-talet fanns fortfarande en framstegsoptimism, inte minst inom kulturområdet där de nya Länsteatrarna verkade förebåda en ny blomstertid. De förändringar som skulle komma att gröpa ur kulturarvet syntes knappast. Få uppfattade sin egen bransch som dödshotad. Också Kultursveriges svagaste länk, privatteatrarna, överlevde något så när (ett decennium senare var tiderna förändrade) och de fria grupperna kämpade mer mot de statsunderstödda institutionerna än mot privatteatern. Dessa "fria grupper" var förstas inte friare än att de glatt tog emot de stöd som nu började komma och använde pengarna till att predika socialismens välsignelser. Visst debatterades den nya kulturpolitiken men på det stora hela accepterades den av både kommersiella och politiskt radikala aktörer. Alla räknade med ökade anslag.

Den nya kulturpolitiken betydde minst inom det område som idag verkar mest hotat: litteraturen. 1973 inkluderade de etablerade förlagens utgivning fortfarande många "små" titlar. Och bättre skulle det bli. Hädanefter skulle inte bara författarna utan också förlagen stödjas. Men det stöd som tillkom var marginellt och litteraturstödet har aldrig haft någon större betydelse för utgivningen. Visst kan mindre förlag ha nytta av stöd till översättning av kvalitetslitteratur, men det stora problemet är bristen på läsare. Mot medborgarnas ointresse hjälper ingen kulturpolitik.

Det blev för övrigt Ingvar Carlsons svar på min fråga om hur avantgardekulturen skulle överleva. Hur skulle reformen stödja experimentell kultur? frågade jag i lätt anklagande ton.

– Mm, sade Carlsson, om ingen kommer och vill ta del kan inte regeringen göra så mycket åt det.

Men han sade det med ett bekymrat uttryck. Känslan 1973 var att det skulle bli mer kultur åt alla. Kulturpropositionen uppfattades av de flesta kulturintresserade som välvillig, om än inte genial. Det dröjde några år innan förändringarna behövde försvaras. "De kulturpolitiska reformerna har inte stannat på papperet", försäkrade Ola Ullsten i skriften "Kulturpolitisk debatt 1", utgiven 1979 av Kulturrådet, en instans som överlevt betydligt bättre än det man haft till uppgift att stödja.

Är jag allt för överslättande? Det var ju ändå 70-tal, vårt kanske mest politiska decennium, varför bråkades det inte mer om kulturpolitik?

Svaret är, åtminstone ur ett sociologiskt perspektiv, att den "bildade borgerlighet", vars död proklamerats redan under 60-talet, de facto levde kvar. Tydligast syntes detta inom bokutgivningen. Medan det idag är enorma skillnader mellan bästsäljande författare och övriga fanns på 70-talet fortfarande ett mellanskikt av författare vars böcker sålde tillräckligt för att de kunde överleva som yrkesskribenter. Kulturreformen innebar att antalet stipendier ökade kraftigt. Författarfonden vars medel kommer från biblioteksersättningen ersatte de välvilliga förläggarna som tidigare stött författare man trodde på men vars böcker sålde dåligt.

Nu utan inflytande.

FOTO: LARS PEHRSON/TT

Den bildade borgerligheten fortsatte att gå på teater ända tills pandemin utbröt. Samma gällde för musik och konst. Kulturreformen medförde däremot knappast att publiken växte vilket alltid sägs vara målet med alla kulturpolitiska förslag. I grunden var ingen upprörd. Talet om att nu skulle en ny publik komma om man fick lite mer pengar, var en ritual i en politisk liturgi, inte något man räknade med skulle inträffa.

"Kvar blir kulturkriget som inte har sin grund i partiernas kulturintresse utan gäller hur de vill framstå."

Ett halvsekel senare har många av de problem som debatterades för femtio år sedan försvunnit. Filmproduktionen är internationell, svenska filmer finansieras till stor del med icke-svenska pengar. Nästan alla filmer är samproduktioner mellan fonder, privata filmbolag och tv-bolag och strömningstjänster.

En del filmare bryr sig inte ens om att få stöd av Filminstitutet som numera är helstatligt sedan filmbranschen hoppat av. Man måste läsa eftertexterna för att se att årets mest prisbelönade svenska filmer *Boy from Heaven* och *Triangle of Sadness* har en koppling till Sverige.

Produktion och distribution av musik har förändrats av ny teknik. Skivbolagen är försvagade, strömningstjänsterna behöver musik, inte nödvändigtvis skivbolag. Tuffast har de konstformer som kräver många anställda: det är svårt att rationalisera en symfoniorkester eller ett operahus.

Kulturen lever alltså, men inte på det sätt debattörerna fruktade eller förespråkade för ett halvsekel sedan. Inte så konstigt. Kulturpropositionen var rekordårens sista suck. Visst diskuteras fortfarande kulturpolitik, åtminstone när statsbudgeten presenteras. Men de kulturpolitiska ambitionerna har krympt till den grad att de knappast märks, oavsett vilken regering som styr. Idag gör identitetspolitik, bristande bildning och aggressiv nationalism det allt svårare att driva en generös kulturpolitik. Kvar blir kulturkriget som inte har sin grund i partiernas kulturintresse utan gäller hur de vill framstå. Nyfikenhet har ersatts av nationalism.

Lyckligtvis bryr sig de flesta skapande människor inte om kulturpolitik. De har fullt upp med att skapa. Så nog överlever kulturen, även om kulturpolitiken somnar in.

Mikael Timm är journalist och författare.

När musiken tystnade

Förstatligandet av försvarets regementsmusiker skakade om svenskt musikliv. Det innebar också början till slutet för Rikskonserter.

Av Camilla Lundberg

Armlängds avstånd. Sedan några år har detta blivit definitionen av det övergripande målet för svensk kulturpolitik. Denna armlängd sträcker sig emellertid långt bak i tiden, ända till 1940-talet. Det var då ekonomen John Maynard Keynes slog fast principen om "arm's length" för det nybildade Arts Council, det brittiska kulturrådet. Politiker skulle hålla sig borta från varje inblandning i konstnärlig verksamhet – endast ansvara för det ekonomiska och förvaltningsmässiga ramverket. Erfarenheten från de nazistiska och kommunistiska diktaturernas handgripliga kulturpolitik avskräckte.

Här i Sverige hävdade Tage Erlander: "Inga bekymmer behöver finnas för kulturen! Bara man arbetar i rätt riktning inom de ekonomiska och sociala områdena." 1960-talets rekordår pekade ut riktningen. Och nog gällde mer än armlängds avstånd när det gällde att utforma en modern kulturpolitik. Visserligen omfamnade många dåtida kulturpersonligheter socialdemokratien och bildade 1964 den livaktiga Kulturarbetarnas Socialdemokratiska Förening. Men när det kom till handgriplig politik höll man den professionella kulturens aktörer ifrån sig.

Nyckelspelarna kom från helt andra områden: en kemiingenjör, ett departementsråd, en stadsplanerare, en socialpolitiker, en personalchef. Jag syftar på Filminstitutets Harry Schein, utbildningsdepartementets Roland Pålsson, generaldirektören vid Statens planverk Lennart Holm, rektorn för Socialhögskolan Paul Lindblom och Försvarets personalchef Urban Rosenblad.

Harry Schein var en spännande trickster i tiden, medan Lennart Holm representerade en glanslös materialistisk kultursyn. Enligt honom kunde hanteringen av kultur reduceras till en fråga om produktion-distribution-konsumtion. Den mångsidige Roland Pålsson ansvarade för kulturfrågor såväl hos Ragnar Edenman som hos Olof Palme, och landade till sist på Riksantikvarieämbetet. Ändå menar jag att få byråkrater satte djupare spår i svenskt kulturliv än de mer anonyma herrarna Lindblom och Rosenblad.

Hur många känner till att Sverige den 1 juli 1971 begåvades med 600 nya, heltidsanställda kulturarbetare?

Riksdagsbeslutet att i ett drag "civilisera" försvarets regementsmusiker till statliga musiker väckte inte något allmänt uppeende. Än mindre debatt. Men denna radikala reform kom att på ett avgörande sätt skaka om musiklivet i Sverige. Samt fullständigt ändra förutsättningarna för Rikskonserter – den socialdemokratiska kulturpolitikens pilotinstitution. Paul Lindblom var vd, Urban Rosenblad styrelseordförande i denna nya statliga stiftelse.

Rikskonserterns uppgång (1968) och fall (2010) genom en oändlig räkka av utredningar är ett händelserikt och komplicerat stycke kulturpolitisk historia.

Till en början fanns inga armlängdsproblem. Musiken som konstform tycktes låna sig bäst till Lennart Holms marknadsmässiga modell av produktion-distribution-konsumtion, eftersom den sågs som opolitisk. Här fanns anställda proffsmusiker i symfoniorkestrar och operahus. Men också en skara frilansande solister och jazzmusiker. Det var dessa, tonkonstnärer kallade, som kände sig förfördelade av marknaden. Sverige hade knappt några agenturer – grundlagen tillät inte kommersiell förmedling av arbete – och den handfull impressarier som fått dispens ägnade sig främst åt utländska artister. Vidare sågs skivor, radio och tv som ett allvarligt hot mot den levande musiken.

För att lösa distribution och konsumtion föreslog en första utredning (1962) inrättandet av en statlig konsertbyrå och en publikorganisation enligt Riksteaterns modell. Med produktion avsågs främst klassisk och nutida konstmusik, enligt de vedertagna bildningsidealen för "konstnärlig och estetisk fostran". Rikskonserter sjösattes som en försöksverksamhet: nu skulle god, levande musik föras ut till folket från norr till söder.

Lagom till institutionaliseringen 1969 såg emellertid den kulturella kartan helt annorlunda ut.

Ett lekfullt, vildvuxet och internationellt avantgarde hade tagit plats i Stockholm. Det nya Moderna museet utgjorde en scen för såväl uppsluppna som gravallvarliga musikaliska seanser. Den fordom hårda gränsen mellan konstmusik och popmusik blev genomsläpplig. Att hierarkiskt gradera genrer blev allt

>>

KULTURCHOCK

FOTO: FÖRSVARSMAKTEN

Knappast lättsmält: Gärdesfesten.

FOTO: BERT MATTSON/TT

svårare och popmusik var inte alltid liktydigt med något lätt-smält kommersiellt. De omtalade Gärdesfesterna i Woodstock-
anda var ett bevis.

Visserligen hade utredningen bakom Rikskonserter eftersträvat "en mångsidig programsättning", dock med tillägget "inom den seriösa musikens ram". Hur gick nu detta ihop med den framväxande antikommersiella popkulturen? Den gemensamma nämnaren fick bli just detta: det icke-kommersiella. Men en annan viktig princip i den spirande så kallade musikämbelns – alltifrån konstnärsdrivna band som Blå tåget till gröna vågens folkmusik och vänsterpolitisk progpop – var nonchalansen gentemot högre musikutbildning.

Vadå tonkonstnärer? Rikskonserter hade aldrig tänkt engagera musikaliska amatörer annat än som lyssnare. Men istället måste nu Rikskonserter engagera 600 före detta regementsmusiker...

Under lång tid hade försvaret försökt att göra sig av med sina otidsenliga och kostsamma musikkåror. För Urban Rosenblad, ansvarig för personalvården inom krigsmakten och ett antal utredningar i ämnet, blev Rikskonserter lösningen. Särskilt som riksdagen samtidigt beslöt att utöka Rikskonserterns åtagande med mångfaldigt fler skolkonserter i sitt uppdrag – för samma budget. I gengäld kom den nybildade Regionmusiken att årligen spela flera tusen skolkonserter och så kallade interna, uppsökande konserter.

Utöver sitt ordförandeskap i Rikskonserter blev Rosenblad även ordförande i Regionmusikens styrelse. Ett imponerande hatrick av en personaladministratör! Vd Paul Lindblom, som också var ordförande i Kulturrådet, var nöjd: "Regionmusiken känns för de flesta inom Rikskonserter som en närstående samarbetspartner."

Det var inte sant. För de bägge organisationerna handlade det om ett sällsynt olyckligt tvångsäktenskap. Producenterna och pedagogerna på Rikskonserter trolade med knäna för att åstadkomma meningsfulla konserter med idel blåsinstrument, trakterade av nödortfiktig omskolade marschmusiker. För de forna militärmusikerna, vana att spela i uniform bakom notställ, handlade det inte bara om annorlunda repertoar. Nu skulle de som artister möta och kommunicera med skolbarn, gärna iförda lustiga hattar. Trots att en miljon kronor anslagits för vidareutbildning kände sig merparten av regionmusikerna illa rustade för den nya verkligheten. Det fanns de som begick självmord.

Och Rikskonserter, den kulturpolitiska pilotinstitutionen, fick ägna sin energi åt annat än distribution av kvalitetsmusik ut i landet. Nu snarare bliv en personalvårdande och arbetsmarknadspolitisk myndighet. Missnöjet pyrde bland de frilansande tonkonstnärerna som upplevde sin marknad dumpad av fast anställda regionmusiker. Men ett hundratal professionella tonsättare kunde åtminstone glädjas åt talrika beställningsuppdrag av nya blåsmusikkompositioner...

Samtidigt ökade kritiken runt om i landet mot vad man såg som centralstyrning från Rikskonserter. Ändå hade man decentraliserat verksamheten med nio regionkontor för att förbättra kontakten med det lokala musiklivet. Rikskonserterns man på

Exekutor: Alice Bah Künke.

FOTO: PATRIK ÖSTERBERG/TT

platsen (det var alltid män) kallades regionintendent och verkade som bidragsgivare, konsertagent och producent. Men en bit in på 1980-talet tillsattes ännu en utredning för att starkare knyta ihop Regionmusiken med Rikskonserter på det regionala planet.

Nu blev det landstingen som skulle utgöra huvudmän.

"Bakom utredningen stod idel generaldirektörer och administratörer biträdda av en expertgrupp – utan musikexpertis men väl med ett par överstar."

Bakom utredningen stod idel generaldirektörer och administratörer biträdda av en expertgrupp – utan musikexpertis men väl med ett par överstar. Landstingen å sin sida hade aldrig efterfrågat något musikaliskt ansvar. Därmed upplöstes Regionmusiken 1988 och Rikskonserterns uppdrag inskränktes till att utgöra serviceorgan åt musiklivet. Armlängds avstånd!

Medan länsmusiken genomgick flera utredningar blev Rikskonserter ett huvudstadskontor med säte i den vackert nyrenoverade gamla Musikaliska Akademien. Ett tänkt skyltfönster för riksomfattande turnéprogram och en samlingsplats för allehanda musikorganisationer. Men länsmusikstiftelserna krävde en större bit av de statliga medlen på Rikskonserterns bekostnad. 2005 initierades ännu en utredning. Samtidigt beslöt det S-styrda kulturdepartementet att flytta den jämnåriga systerorganisationen Riksutställningar till Gotland – något som omedelbart sågs som en spik i kistan för vidare utställningsverksamhet. Inte alla förstod att detsamma förestod för Rikskonserter.

År 2010 var det dags. Kulturpolitisk begravningsofficiant var Lena Adelson Liljeroth. Sju år senare var det dags för Riksutställningar. Då hette exekutorn Alice Bah Künke. Socialdemokratins stolta kulturpolitiska pilotinstitutioner fanns ej mer. Men 90 år gamla Riksteatern lever; grundad av Arthur Engberg (S) med motot: "Det är icke blott huvudstadens befolkning som har berättigat anspråk på att komma i åtnjutande av förstklassig teaterkonst. Nationen i övrigt kan med skäl resa liknande anspråk."

Camilla Lundberg är journalist och musikkritiker, tidigare musikchef på Sveriges Television.

På spaning efter en kulturpolitik

Efter 50 år av politisk utarmning av svensk kultur måste bildningen, historien och arvet visa vägen mot framtiden. Fler finansiellt starka och fristående institutioner borde formas i vilka statliga institutioner kunde övergå.

Av Erik Jersenius

För sex år sedan intervjuade jag som kulturredaktör på *Vestmanlands Läns Tidning* Lars Anders Johansson om hans nya bok *Att dansa efter maktens pipa*. Den hade lovordats av kloka personer i Kultursverige, som Gunilla Kindstrand och Peter Luthersson, men på det hela taget fått alldeles för lite uppmärksamhet, trots att valrörelsen 2018 närmade sig.

”Kulturfrågorna avgör valet” blev den kaxiga titeln på artikeln. Helt överdrivet var det inte. Min intervju fick oväntad spridning och plötsligt ringde socialdemokrater mig från partikansliet i Stockholm med nyfikna frågor om boken. De intresserade sig för Johanssons resonemang, hans tes att socialdemokratin genom att lämna ifrån sig kulturministerposten och aningslöst sluta upp bakom den identitetspolitiska trenden kommit till vägs ände. Dessa socialdemokrater ville hitta tillbaka till en kulturpolitik med bildningen i fokus, till något som föregick Olof Palmes radikala kulturpolitiska mål från 1974, de som varit styrande sedan dess.

Nu när *Att dansa efter maktens pipa* kommit i nyutgåva blir det ännu tydligare hur Johanssons skarpa blick för historien och samtiden gjorde honom till en siare om framtiden. En sådan sak är debatten om ”armlängds avstånd” mellan politiken och det skattefinansierade kulturlivet. Framförallt från vänsterpolitiskt och liberalt håll har man uttryckt oro för det krympande avståndet i takt med Sverigedemokraternas snabba framfart i opinionen. Alice Bah Kuhnkes tid som kulturminister drevs av en strävan att mobilisera kulturlivet i riktning mot identitetspolitiska mål, med ledord som ”inkludering” och ”människliga rättigheter” skulle inga uttryck få skava på ”fel” vis. Ännu en gång skulle vi bevittna den goda människans födelse i den moraliska supermakten Sverige.

Debatten om principen om armlängds avstånd började stillsamt mullra för omkring tio år sedan. Kultursamverkansmodellen, regeringen Reinfeldts lanserade system för fördelningen av kulturlivets offentliga finansiering, tycktes inte som det var tänkt stärka kulturskaparnas inflytande utan snarare ge politiker ett system där de genom ideologiskt färgade krav om sådant som hbtq och antirasism kunde styra det konstnärliga skapandet.

Kuhnkes efterträdare, den vida mer uppskattade Amanda Lind, tog 2019 initiativet att begära en utredning om konstens frihet i Sverige. Det visade sig att denna varit beskuren genom just fördelningen av offentligt stöd i åtminstone 30 år. Över hälften av de berörda kulturskaparna vittnade om att de tvingats tumma på den konstnärliga integriteten för att blidka politiken.

Mats Svegfors nyligen presenterade utredning av kultursamverkansmodellen framhåller att principen om armlängds avstånd måste regleras i lag för att skydda det svenska kulturlivets frihet från politisk kläfingrighet. Han betonar vikten av att säkra finansieringen av det svenska kulturlivet. En variant vore att genom ett tillägg i kommunallagen ålägga kommuner och regioner att ta ansvar för medborgarnas kulturella välfärd, på samma vis som för vård, omsorg och utbildning.

Jag som befinner mig i Östergötland har på nära håll följt debatten om nedskärningar av Norrköpings starka kulturliv. Det handlar bland annat om en försämrad situation för den anrika symfoniorkestern, en av Sveriges äldsta, en institution som skapades av stadens förmögna borgerskap. Det ironiska är att ett aningslöst borgerligt styre nu äventyrar stadens borgerliga kulturarv. Också borgerligheten har låtit sig besudlas av det förakt och ointresse för borgerlig kultur som funnits inbyggt i politiken sedan 1974 års kulturpolitiska mål.

Det för oss till en annan av Johanssons viktiga framtidsspaningar, nämligen den sköra finansieringen av vårt kulturliv. Donationerna och sponsringen är inte alls lika stora här som i andra länder. I USA står det offentliga för inte ens 7 procent av kulturlivets finansiering, i Sverige är det tvärtom skattemedlen som dominerar allt sedan den offentliga sektorns kraftiga expansion på 1960- och 70-talet. Det visar sig vanskligt för kulturen när det blåser snålt för kommuner och regioner.

Inte minst museitjänstemän är svårt avundsjuka på våra danska grannar. Danmarks näringsliv visar en helt annan omsorg när det kommer till sitt samhällsansvar, man älskar sin kulturation och skapar fonder som gör miljardinvesteringar i sådant som nya

>>

KULTURCHOCK

Offer för aningslöshet: Norrköpings symfoniorkester.

FOTO: SCENKONST ÖSTAB

Också kultur: Gamla Uppsala kyrka.

FOTO: KJELL-ARNE LARSSON/TT

museer och humanistisk forskning. En fosterlandskärlek som vi skulle behöva odla istället för självförakt.

Hur kommer vi till rätta med det? Det är inte bara borgerliga debattörer som ser ett stort värde i en mer mångsidig finansiering av kulturlivet, det gör också många vänsterprofilerade kulturskapare i det tysta, även om ren företagssponsring inte står högt upp på önskelistan. I Sverige har tendensen i årtionden varit att kulturpolitiken blivit socialingenjörslig, en ständig freskelse att fylla kulturlivet med ideologiskt innehåll för att mobilisera svenskarna för politiska samhällsmål. Våra kulturarbetare blir lojala tjänstemän snarare än fria konstnärssjälär.

För vad är kultur? Den brittiske filosofen Roger Scrutons kultursyn är lockande. Det skapande kulturlivet ger oss en ständig tillgång till reflektion kring vilka vi är och vilka vi vill vara. Skapandet handlar om att förstå, att syna oss själva och lära oss hur vi ska vara människor och skapa ett "hem" i världen. Inte minst i en demokrati är det av främsta betydelse och grund för det en robust yttrandefrihet, den som vi i Sverige har så lång tradition av.

Vårt kulturliv är byggt av historiska lager av en vid blandning aktörer, som Svenska kyrkan och frikyrkoförsamlingarna, folkmusiken och allmogekonsten, universiteten och folkhögskolorna, hovlivet och Gustav III:s nationalscener och självstyrande akademier, nationalromantikens hembygdsrörelse och national- och läns museer, bokförlagen och tidningarna, folkrörelsernas bibliotek, orkestrar och museer, biograferna och filmindustrin, musikindustrin, länsteatrarna, kulturhusen, studieförbunden, radio- och tv-kanalerna.

Coronapandemin fick samhället att inse hur mycket kultur som bärs av företag och ideellt arbete. Vi behöver bli bättre på att förstå hur denna kulturella blandedekonomi fungerar, relationen mellan den offentliga och privata finansieringen, och vem som ska stå för vad.

Med fasa har vi bevittnat hur den finansiellt starka svenska staten, som under många år släpat efter med finansieringen av kulturlivet och alltmer överlät den på ekonomiskt svagare regioner och kommuner, inte förvaltar våra anrika nationella institutioner eller ens förmår betala hyran för en Rembrandtmålning. Att man inte i ett nafs kan lösa en restaurering, eller allra helst en utbyggnad av Kungliga Operan, och göra den till norra Europas främsta scen för konstformen, är obegripligt. Lika ofattbart är det helt huvudlösa systemet där våra fina gamla museer inte har råd med sina hyror därför att deras anslag inte räknats upp i den takt som våra gemensamt ägda fastigheter stiger i värde. Allt detta ointresse för våra äldre kulturinstitutioner tycks också vara en följd av 1974 års kulturpolitik.

Studieförbunden har drivit och finansierat viktiga utbildningar inom kultur, exempelvis Folkuniversitetets "pausade" Sång- och Pianoakademin Vadstena eller ABF:s Västerås konstskola som efter 60 år nu tvingas lägga ner sin verksamhet. Det kommunala och regionala stödet till bildningsverksamheterna har minskat med 60 procent under de senaste 20 åren och nu drar staten ner sin finansiering med en tredjedel. Samtidigt är det ironiskt nog så att medel också gått till att förverkliga Olof Palmes invandrapolitiska proposition där nya svenskar skulle få välja hur svenska de ville vara

Ett mästerverk utan statlig regi.

FOTO: TT

och få stöd för att bilda "etniska" föreningar för att i stället bevara och odla sin medhavda kultur. En del av en identitetspolitik som splittrar mer än den för samman och försonar.

Att "motverka kommersialismens negativa verkningar" var ett av kulturpolitikens mål från 1974 till 2009 och djupt rotat i kulturlivets självbild. Samtidigt är det på den marknaden som 1800- och 1900-talets rika svenska poesi och romankonst finansierats. Långt före statliga Filminstitutets inrättande nådde den svenska

filmindustrin konstnärliga höjdpunkter när Victor Sjöström, Mauritz Stiller och Ingmar Bergman på helt kommersiella villkor skapade några av konststartens främsta verk.

*"Ännu en gång skulle
vi bevittna den goda
människans födelse
i den moraliska
supermakten Sverige."*

Aven om skandaler som *metoo* skadat Svenska Akademiens förtroende är Gustav III:s arv med finansiellt starka och fristående institutioner något som vi borde försöka forma på fler håll och

låta fler statliga institutioner övergå i. En förlaga till principen om armlängds avstånd, dessutom omsatt i praktiken. Denna självständighet är ett värn för att skydda ett fritt kulturliv och skapa flera fristående finansiärer av det. Det innebär också att våra scener och museer kommer att slippa styras av politiska trender. En modell där det offentliga skapar infrastrukturen för kulturlivet och understöder genom olika politiskt fristående institutioner skulle vara en sund utveckling.

Under de senaste 50 åren har kulturarvet till följd av 1974 års politik gradvis förträngts. Det nationella arvet är viktigt förstås, men också det lokala som utgör bitarna i den svenska folksjäls pussel. Genom utbildningsväsende och kulturliv kan vi fortsätta att utforska och förstå vår egen historia. Bland yngre och invandrade svenskar möter vi idag en alltmer diffus bild av vad vårt land som riskerar att undergräva demokratin. Här finns en gemensam berättelse att formulera. Sverige har en distinkt egen kultur och redan på medeltiden fanns en medvetenhet om detta. I vår folkmusik, som ännu framförs i sällan uppmärksammade sammanhang, hör vi sånger som ekar av armod, kärlek och frihetssträvan genom seklerna, i lokala variationer återkommer samma historier oavsett om de är från trakterna av Östersund, Rättvik, Tierp eller Skara.

Erik Jersenius är kulturjournalist.

Femtio års besvärjelser

De kulturpolitiska målen har fått allt svårare att knyta an till konstens och kulturens verkliga plats i våra liv. Trots att världen och vi är förändrade står kulturpolitikens trossatser orubbliga, med fötterna i 1970-talets värld.

Av Gunilla Kindstrand

Det finns något grandioöst i de kulturpolitiska målen. "En utmanande kraft". "Konstnärlig kvalitet ska präglade samhällets utveckling". Och så att alla, precis alla, ska beredas möjlighet att delta i kulturlivet.

Det är inga måttliga ambitioner. Med tanke på storvulenheten är det lätt att förledas att tro att kulturpolitiken famnar all sorts kultur överallt. Så låter det också ofta när kultur debatteras, men så är det givetvis inte. Kulturpolitikens mål och miljarder träffar en begränsad zon vilket borde flaggas varje gång kulturpolitik diskuteras. Idag är kulturutbudet så brett att tidigare generationer inte ens kunnat drömma om något liknande. 85 procent av 16–25-åringarna lyssnar på musik (via internet) varje dag. 96 procent i samma åldersgrupp ser på film via Youtube, tv eller bio varje vecka. Mer än varannan lyssnar regelbundet på böcker eller poddar. Är det kulturpolitikens förtjänst? Omöjligt att säga. Ingen vet hur kulturvanor "smittas" varandra. Men det är framförallt privata strömningstjänster och sociala medier som styr de flestas kulturkonsumtion idag, inte de kulturpolitiska målen.

Lars Anders Johansson avslutar sin artikel med att undra om kulturpolitiken lyckats uppfylla sina mål under de fem decennier som förflutit sedan de först formulerades. En som svarar ett rätt barskt "nej!" på frågan är den särskilda myndighet, Kulturanalys, som sedan 2011 haft i uppgift att granska kulturpolitikens genomslag. Myndigheten arbetar tillsammans med SOM-institutet och håller via enkäter reda på hur våra kulturvanor ser ut. Rapporterna är en enahanda läsning. År efter år konstaterar Kulturanalys att det är samma grupper som fyller teaterhus, museer, konsertsalar... Kvinnor i större utsträckning än män, högutbildade oftare än lågutbildade, storstadsbor mer än invånare i tätorter och på landsbygden. Det ser inte alls ut som att alla har möjlighet att delta. Inte ens när kulturen blir gratis förändras sig mönstret. När en rad museer slopade entréavgiften ökade visserligen publiksiffrorna, men det var de vana museibesökarna som valde att gå ännu oftare. Någon ny publik gick inte att urskilja.

Först på senare år har forskningen börjat intressera sig för dem som tackar nej till traditionell kultur. Varför väljer de bort erbjudandet? I de undersökningar som står till buds svarar några att det är för dyrt, andra att det är för långt bort från hemmet. Rätt många säger att de inte har tid, men de allra, allra flesta säger att de helt enkelt är ointresserade av det som erbjuds. Läget är detsamma i alla nordiska länder. I en dansk kulturvaneundersökningen från 2011 angav exempelvis 64 procent av icke-deltagarna brist på

intresse som anledning till att de inte tog del av teater. För museer och utställningar var motsvarande siffra 52 procent.

Siffror av det här slaget träffar förstås rakt i hjärtat på den kulturpolitik som har som mål att alla ska få vara med. I somras tog Kulturanalys bladet från munnen och skrev skarpt att kulturpolitiken måste förändra sitt fokus och lyssna mer på medborgarna om fler ska bli delaktiga. I höstas kom en statlig utredning som gick på samma linje. Utredningen, ledd av Mats Svegfors, har haft i uppdrag att se över den nuvarande kulturpolitiska fördelningsmodellen så att det blir mer kultur i hela landet och så att de kulturpolitiska målen uppfylls på ett bättre vis. Här gjordes gemensam sak med Kulturanalys: Staten måste finansiera ett bredare och mer varierat kulturliv. Fler aktörer bör släppas in i bidragssystemet. Genast ringde varningsklockorna. Om fler ska dela på kakan, vad blir det då kvar till dem som håller upp den rådande infrastrukturen? Kulturinstitutionerna är sedan flera år pressade av ständigt ökande hyror och löner och de har allt färre kronor att göra konst av. Om de här förslagen går igenom måste kultursektorn få avsevärda (just nu orealistiskt stora) tillskott. Annars finns det risk för att råkanibalism utbryter. En annan fråga som infinner sig är vilka nya kulturaktiviteter som ska ha rätt att få stöd. Och kommer kvalitetsbegreppet att urvattnas för att fler ska lockas in kulturlivet?

De kulturpolitiska målen ska samspela, brukar det heta. Men till vardags lever de snarast i konstant spänning gentemot varandra. I det nyss nämnda fallet riskerar ett bredare deltagande att krocka med målet om konstnärlig kvalitet. Att drömmen om allas delaktighet också går i konflikt med målet om konstnärlig frihet visades i den numera ikoniska rapporten "Så fri är konsten" 2021. Med en, för sektorn chockerande, tydlighet visade rapporten från Kulturanalys att dåvarande regeringens ambitioner kring jämställdhet, mångfald och utvalda grupperers särskilda rättigheter på ett högst besvärande vis kringskurit den konstnärliga friheten.

En annan trixig målformulering är att kulturen ska vara "en obunden kraft med yttrandefriheten som grund". Kan en som oftast är beroende av en enda anslagsgivare någonsin hävda sig vara just obunden? Är det inte som att försöka få hunden att låtsas att kopplet inte finns? Kulturskaparnas bundenhet syns på alla nivåer. De kulturpolitiska målen styr inte bara över statens kulturpengar utan också över regioners och kommuners och därmed också över de bidrag som ges ut lokalt. Framförallt idéerna om sär-

Traditionell kultur: Varför väljer många bort den?

FOTO: STINA STJERNKVIST/TT

skilda gruppers rättigheter har färgat stöden till det vi brukar kalla civilsamhället, alltså föreningar och tillfälliga grupper. Även om det inte finns direkta formuleringar om vad finansören önskar, så vet varenda liten lokalförening vad som egentligen står mellan raderna i ansökningsblanketterna – om det så bara rör sig om ett ynka resebidrag. Det här kväser på ett påtagligt vis det ideella myller som skulle kunna vara just den dynamiska och utmanande kraft som målen drömmer om.

Det mest tankeväckande målet är det som handlar om konstnärlig förnyelse. Nytt, nytt, nytt är det moderna samhällets slagord, tillika modernitetens stora tradition. Framåt, framåt utan att se bakåt. Till och med kulturarvet måste hitta förnyade former för att få ta plats i utbudet. I en essä i *New York Times* skrev kritikern Jason Farago nyligen en tankeväckande essä om vad den numera helt internaliserade idén om konstnärlig förnyelse gör med oss och vår relation till konsten. Att förnyelse är en del av konstnärlig kvalitet är så självklar att vi inte ens reflekterar över det, skriver Farago. Men efter mer än hundra år med ständigt nya gestaltningar av samtidskänsla (tänk Manet, Baudelaire, Malevitj, Ezra Pound, Le Corbusier ...) står idag konstarterna och stampar på stället, oförmögna att komma i kontakt med nuets nerv, menar han.

”Rätt många säger att de inte har tid, men de allra, allra flesta säger att de helt enkelt är ointresserade av det som erbjuds.”

Vi får citat och parafraaser som substitut för det unika. Kanske bör vi erkänna att det vi kallat det moderna livet är på väg att tona ut? Farago utvecklar ett resonemang om hur värdet av konst och kultur i grunden inte alls är avhängigt nyskapandet. Under större delen av mänsklighetens historia har konstnärerna haft en helt annan syn på de erfarenheter som gjorts av äldre kolleger och föregångare och inte känt något tvång att bryta med sina mästare. Eller som Farago frågar sig det: Vem bryr sig om huruvida det är nytt eller ej så länge det är vackert och meningsfullt?

Den går inte att titta tillbaka på 50 års kulturpolitik utan att slås av insikten att de kulturpolitiska målen fått allt svårare att knyta an till konstens och kulturens verkliga plats i våra liv. Världen och vi är förändrade av digitalisering, globalisering, migrationserfarenheter och oändligt mycket mer, men kulturpolitikens trossatser står orubbliga, med fötterna i 1970-talets värld. Det ger inget utrymme åt medborgarna att på allvar fråga hur teserna ska kunna möta det nu vi lever i. Sannolikt beror det på att de här meningarna i realiteten inte alls är tänkta som mål, utan som besvärjelser. Besvärjelser som försöker mana fram ännu en tid av legitimitet för det stora kulturpolitiska system som tog gestalt för 50 år sedan.

Gunilla Kindstrand är journalist.

Inte en Yeats utan många

Det är nu 100 år sedan William Butler Yeats fick Nobelpriset i litteratur. Valet hyllades i samtiden och framstår idag som ett av de mest lyckade.

Av Lars-Håkan Svensson

Valet av William Butler Yeats som 1923 års Nobelpristagare i litteratur räknas sedan länge som ett av de mest lyckade i prisets historia. Den 58-årige Yeats var redan då en mycket etablerad författare och hans betydelse

har bara vuxit inte endast i hemlandet Irland, som ju inte fanns som självständig politisk enhet under större delen av hans liv, utan också internationellt. I ett land som värderar litteraturen mycket högt är han en samlande kraft som bidrar till den nationella självkänslan. I framställningar av det moderna Irlands historia är han ett av de flitigast citerade namnen.

Men trots att han har skrivit många rader som har blivit bevingade är han inte en oproblematisk gestalt. Det kommer sig inte minst av att Yeats inte var en person utan många. Han har skrivit mirakulöst vackra kärleksdikter men också – under en kort period – kampsånger för Irlands fascistiska blåskjortor. Framför allt hade han en märkvärdig förmåga att förnya sig: ”Myself must I remake”, lyder en av hans mest kända rader.

I Sverige väckte priset 1923 stor och välvillig uppmärksamhet. Men fastän Yeats sedan länge är känd även hos oss som en av 1900-talets stora litterära namn har det dröjt ända till 2010-talet innan han har synats mer ingående. År 2012 utkom Yeats kanske främsta diktsamling *Tornet* i översättning av Thomas Sjösvärd; samma år ett fylligt urval, *Ett kristalliskt rop*, i Ann-Kristin Åklints svenska ver-

sion, och 2017 Carl-Johan Malmbergs stort upplagda monografi *Var hemlig och gläds*. Men lika litet som hans landsmän är vi färdiga med honom.

I oktober i år avhölls en internationell konferens i Stockholm med anledning av att det är 100 år sedan Yeats fick Nobelpriset. För egen del förberedde jag mig genom en djupdykning i arkiven och redovisar här mina intryck som har utökats med reflektioner kring vad några av Yeats främsta uttolkare hade att säga.

Den 9 december 1923 anlände Yeats till Stockholms centralstation. Hans ankomst slogs upp stort i rikstidningarna dagen efteråt, och i ett kort inslag i *SF Veckorevy* skildrades händelsen för resten av landet. I journalfilmen, som finns på Nobelmu-seets hemsida, ses Yeats något osäkert blicka ut i det främmande landet genom en svart pincené. Den vane teaterdirektören tycks för en gångs skull själv behöva regi för att hitta rätt pose.

ATT YEATS SKULLE komma till Stockholm var ingen självklarhet. Alla pristagare gjorde sig inte besväret att hämta priset

i egen person. Yeats tvekade inte fast han fick betala resan ur egen ficka. Besöket blev dessbättre mycket lyckat. Vid prisutdelningen var Yeats enligt *Svenska Dagbladet* den stora attraktionen, en ”frapperande dandytyp i svart binocle” som ”hela tiden fängslat publikens uppmärksamhet”. Även Nobelföreläsningen om den moderna irländska dramatiken gick galant. Yeats var, ansåg pressen, en ”boren talare”, en ”skådespelare men en enkel och flädfri skådespelare”; fast han talade

”I ett land som värderar litteraturen mycket högt är han en samlande kraft som bidrar till den nationella självkänslan. I framställningar av det moderna Irlands historia är han ett av de flitigast citerade namnen.”

Lars-Håkan Svensson är professor emeritus i engelska, översättare och författare. Hans senaste bok är diktsamlingen *Snöns eftermäle* (2023).

»

Nobelprisutdelningen 1923.

utan manuskript tog han "lekande lätt fatt i sitt ämne". Att han som avslutning läste fyra dikter, bland andra den kända "The Wild Swans at Coole", gjorde inte saken sämre.

Trots att Yeats bara var representerad med en enda dikt på svenska, gjorde alla de stora tidningarna väl reda för hans författarskap. Att han var en "äkta skald" var alla eniga om, liksom om att han hade fått priset främst för sin poetiska dramatiker. Och att han var värd sin utmärkelse medgav alla fast *Dagens Nyheter* i en något snirklig artikel menade att Thomas Hardy med ålderns rätt borde ha fått gå före. Det ansåg även akademiledamöterna Anders Österling och Erik Axel Karlfeldt, som röstade för Hardy. I England blev den kände kritikern Edmund Gosse rasande för att Hardy fått stå tillbaka för Yeats. I *Svenska Dagbladet* fick kulturchefen och ledamoten i Svenska Akademien, Fredrik Böök, genmäla att en annan, mycket aktad engelsk kritiker, J C Squire, ansåg att priset hade gått till en stor men tyvärr oöversättbar ordkonstnär och att risken för avbrutna litteraturdiplomatiska kontakter med England, som tidskriften *Idun* hade befarat, var överdriven.

Att svenska kritiker var förtrogna med Yeats kan naturligtvis bero på genuin beläsenhet men också på att de hade fått tid på sig att förbereda sina artiklar. *Stockholms-Tidningen* hade nämligen redan två veckor innan pristagarens namn kungjordes omtalat att man från säkra källor inhämtat att Yeats var årets man. Det fanns också en annan källa att tillgå. I tidskriften *Edda* hade Per Hallström, Akademiens specialist på poesi, redan 1916 publicerat en lång essä om Yeats. Den var, konstaterar man nu när sekretessen har lyfts, i stora stycken en lätt omarbetning av det utlåtande han hade lagt fram för Nobelpriskommittén 1914.

Av *Edda*-essän framgår det att Hallström har en hög tanke om Yeats lyriska fantasi och versbehandling, som han betecknar som "sömngångarsäker". En sak stör honom emellertid: Yeats poesi har en tendens till dunkelhet som gör den "svårtydd". Det blir för mycket "gätotyding". Denna invändning gäller inte i samma grad dramatiken, som till stor del var avfattad på vers. Här kommer Yeats rytmiska mästare och hans fallenhet för poetiskt väljud till sin rätt och bidrar effektivt till att blåsa liv i gamla keltiska sagogestalter. Resultatet är en rad verk som kraftfullt gestaltar den förtryckta irländska nationens storhet och särart. Även som prosaist är Yeats en mästare, menar Hallström, som dock inte för fram Yeats som riktigt trovärdig Nobelpriskandidat förrän 1922, då han blivit ordförande för Nobelkommittén.

Det året bedöms Yeats vara jämbördig med den spanske dramatikern Jacinto Benavente. Benavente får priset eftersom Aka-

demien inte vill låta det naturliga kulturella släktskap man kände med den anglosaxiskt präglade Yeats bli till nackdel för den mer exotiske sydeuropén Benavente. Yeats fick stå kvar som huvudkandidat till 1923 då det emellertid dök upp en ny rival, den redan omnämnde Thomas Hardy. Hardy hade varit på tal långt tidigare men avvisats på grund av bristande idealism – "avoghet mot Gud", som det litterära Nobelprisets huvudarkitekt Carl David af Wirsén formulerat saken. År 1923 röstade, som nämnts, Österling och Karlfeldt för Hardy, "såsom varande den äldre diktaren", men blev på upploppet besegrade av en konkurrerande falang som förutom Hallström också innehöll den nytilträdde akademiledamoten Böök, litteraturprofessorn Henrik Schück och Selma Lagerlöf.

Yeats fick priset för sin "alltid besjälade diktning, som i den strängaste konstnärliga form ger uttryck åt ett folks anda". Det sista var en viktig markering. Irland hade – med undantag för de sex nordliga grevskap som ännu idag är en del av Storbritannien – blivit Irländska fristaten 1922. Av Akademiens beslutsunderlag framgår det att Yeats trots sin skolning i den engelska litterära traditionen sågs som den främsta företrädaren för ett nyttillskott till den europeiska litterära gemenskapen: den anglo-iriska litteraturen.

DET FRAMGÅR OCKSÅ att man tyckte att Yeats verk stod i tydlig samklang med den "idealiska riktning" som Alfred Nobel talade om i sitt testamente. Allra tydligast kom dessa egenskaper till uttryck i hans dramatiker, till exempel i pjäsen om Cathleen Ní Hoolihan, en mytisk kvinnogestalt som tillika är en sinnebild för Irland. Påpassligt nog hade Dramaten premiär på just den pjäsen i regi av Olof Molander när Yeats var i Stockholm – man hade faktiskt skrivit kontrakt redan hösten 1922. Lika påpassligt gav Norstedts på Bööks förslag ut en volym med Yeats dramatiker hösten 1923. Det skulle komma ytterligare tre volymer med dramatiker och prosa av Yeats under det påföljande året – men ingen separat diktbok. Det enda som fanns var en dikt i antologin *Vers från väster från 1922*. När den kom en ny upplaga 1924 ingick ytterligare tre dikter av Yeats.

Det var alltså tydligt att det var dramatikern Yeats som lagerkröntes, inte den durkdrivne men dunkle poeten. Yeats själv tycks inte ha haft något problem att godta denna bedömning. I den lilla skrift som han författade kort efter hemkomsten och som han gav den generösa titeln *The Bounty of Sweden*, "Sveriges givmildhet", presenterade han sig som främst dramatiker. Sin poesi nämnde han bara i nästan nedläggande ordalag, vilket ter sig märkligt, inte minst eftersom han redan då hade ett mycket vägande lyriskt författarskap bakom sig.

För det första hade han skrivit en rad mästerverk i de romantiska, symbolistiska och dekadenta genrer som hade dominerat engelsk poesi från 1890-talet fram till första världskriget. Och för det andra: i december 1923 hade kommit en bra bit på väg med

en märklig poetisk förnyelse. Han hade nyligen skrivit och i tidskrifter publicerat två stora diktsviter i vilka han mediterar över utvecklingen i den nya staten Irland, som ju hade drabbats av inbördeskrig nästan omedelbart efter att den hade utropats. Och i en samling från 1920, *Michael Robartes and the Dancer*, hade han tryckt den numera berömda dikt som han skrivit efter påskupproret 1916 och som innehåller hans kanske mest berömda enskilda rad: "A terrible beauty is born." I samma samling ingår också en mörkt apokalyptisk dikt, "The Second Coming", som siar om en våldsam, skrämmande omvälvning av hela civilisationen och väl närmast föranletts av bolsjevikernas revolution i Ryssland. Alldeles färsk – den hade skrivits den 18 september 1923 – var sonetten "Leda and the Swan" som utgår från Zeus våldtäkt på Leda. Av alla dessa dikter framgår att Yeats inte förespråkade en revo-

"Trots att han har skrivit många rader som har blivit bevingade är han inte en oproblematisht gestalt."

lutionär hållning, något som Svenska Akademien för övrigt också hade slutit sig till av sin Yeatslektyr.

Om allt detta säger Yeats inte ett knyst i sin tackskrift till Svenska Akademien och heller ingenting om inbördeskriget, som hade pågått till maj 1923 och som hade kommit Yeats mycket nära. Det hade varit strider nära hans hem i Dublin, och från sitt berömda torn i Galway – det minst sagt originella sommarviste han hade skaffat sig några år tidigare – hade han bevittnat hur en soldat hade förts förbi hans bostad. Som senator i det nyinrättade parlamentet i Dublin var Yeats en offentlig person och kunde som sådan inte räkna med att gå säker i den eldfångda situation som rådde.

Att Yeats undvek att ta upp konkreta politiska omständigheter i sitt tal kan naturligtvis på ett sätt tyckas anmärkningsvärt – Roy Foster, som har skrivit en magistral biografi över Yeats, framhöll just detta i sin föreläsning på den nyligen avhållna konferensen – men kan nog förklaras med att Yeats bland mycket annat också var realpolitiker. Han såg uppenbarligen Nobelpriset som ett medel att skapa större enighet i det ännu mycket delade hemlandet. Priset var en fredlig välkomstgåva till en nykomling i det krigssargade Europa där det ännu fem år efter världskrigets slut fanns starka slitningar och det på sina håll fortfarande pågick stridigheter.

Litet svårare är det att förklara att Svenska Akademien i sina överläggningar inte tydligare – nästan inte alls – berörde de politiska dimensionerna i Yeats lyriska författarskap. Det är egendomligt att Hallström som i tidigare utlåtanden ytterst samvetsgrant tagit upp allt som hade utkommit av Yeats penna under det gångna året hade så litet att säga om Yeats poesi under åren strax före priset. Han nämner visserligen diktsamlingen *The Wild Swans at Coole* i sitt utlåtande men tiger helt om *Michael Robartes and the Dancer*.

AKADEMIEN VAR ALLTSÅ omedveten om – eller valde att bortse från – att Yeats nu var mer poet än dramatiker och att han nyligen hade genomfört en betydelsefull omvandling av sin motivsfär och sina uttrycksmedel. Han var inte bara författare till de mästerliga men svåra romantiska dikter han hade gjort sig känd för under de första tre decennierna av sin diktarbana, utan även en poet kring vilken eftervärlden har tyckt sig förnimma en närmast modernistisk aura. Det betyder också att de tidningsartiklar som hälsade den nye Nobelpristagaren utelämnade en viktig aspekt av det verk han kunde blicka tillbaka på när han kom till Stockholm för att hämta sitt pris.

Yeats tonade alltså ner sina insatser som poet för att istället framhålla sina bidrag till kollektiva verksamheter som den keltiska renässansen och en irländsk teater på the Abbey Theatre. Men läser man *The Bounty of Sweden* noga, märker man att det är en text där många röster och tonfall gör sig gällande. Skildringen av det svenska hovet som innehöll aktiva konstnärer i form av prinsarna Wilhelm och Eugen är exempelvis än lätt ironisk, än drömskt hänförd. Än raljerar Yeats över att uniformerna får honom att tänka på en teateruppsättning av *Fången på Zenda*, än känner han sig förflyttad till hovet i renässansens Urbino. När han därtill förbinder dessa fantasier med Gyllene salens skönhet är det lätt att se en förbindelse mellan Stockholmsbesöket och en av hans stora sena dikter, "Sailing to Byzantium". Där kontrasterar han det sinnliga vardagsliv som de unga hänger sig åt i Dublin och som nu inte längre är hans med den stora konstens odödliga skönhet, representerad av mosaikerna i Bysans – och Gyllene salen.

Vad Yeats gör i "Sailing to Byzantium" är att dramatisera sin individuella erfarenhet i en virtuost behärskad men ändå ledig språklig form och ge den allmän giltighet. Ofta påbörjade han sina dikter

genom att rafsas ner några till synes triviala tankar för att sedan förvandla dem till rytmiskt välavvägda, utsökt modulerade meningar som i färdigt skick framstår som lika självklara som formellt fulländade. "Sailing to Byzantium" består av fyra metriskt likformade strofer som fördelar sig på två par som ställs mot varandra: mönstret markeras av att strof 2 och 4 slutar med samma rimord fast i omkastad ordning andra gången. "And therefore I have sailed the seas and come / To the holy city of Byzantium" omvandlas i sista strofen till poetens önskan att dikta för "lords and ladies of Byzantium / Of what is past, or passing, or to come".

Man skulle kunna ge många exempel på hur virtuost Yeats leker med och varierar sina formella mönster i dessa sena dikter. Lika slående är hans förmåga att ge spänstig och minnesvärd form åt tankeinnehållet. Det som upptar den åldrande Yeats är inte oväntat det historiska skeende som han fann sig delaktig i. När kampen för självständighet plötsligt kulminerade påskan 1916 var det inte ett uppror som Yeats hade förespråkare men likt många andra kunde han inte annat än motvilligt beundra det mod och den desperata offervilja som upprorsmakarna visade: situationen hade i grunden förändrats. "Easter 1916" är ännu en formellt briljant dikt där strofernas radantal – 16 respektive 24 – påminner om året och dagen, den 24 april, då upproret ägde rum. Och med sin korthuggna trestaviga rytm inskräper den på ett överväldigande sätt den skrämmande skönhet som det våldsamma händelseförloppet förkroppsligar.

Samma hypnotiska och ända sakliga ton finner man i många av Yeats sena dikter. Ibland är det en i grunden idiosynkratisk, smått bisarr historieuppfattning Yeats uttrycker men formuleringarnas kraft och perfektion gör det svårt för läsaren att värja sig. "The Second Coming" är ett bra exempel. Här får läsaren möta Yeats cykliska historiesyn och begreppet gyre, "virvlande kon", som är ett fast inslag i hans tankevärld. I dikten håller en "gyre" på att vidga sig och i det epokskifte som förestår är ett monster på väg till Betlehem för att födas in i den mänskliga historien.

Det är inte alltid Yeats dikter har så olycksbådande ämnen att avhandla. På konferensen i Stockholm påminde Roy Foster om att en annan irländsk Nobelpristagare, Seamus Heaney, i sin Nobelföreläsning förde fram en av de dikter Yeats redan hade skrivit när han kom till Stockholm: den stora sviten "Meditations in Times of Civil War". I ett av de mest kända avsnitten låter Yeats den blodspillan som det nyss avslutade inbördeskriget hade medfört kontrastera mot den livsbejakelse som honungsbinna står för när de bygger bo i hans torn: "Come build in the empty house of the stare", lyder diktens omkväde. Som Heaney framhåller, rymmer Yeats dikt både ömsinnet och realism i en kombination som har gjort den till ett älskat och ofta citerat existentiellt vittnesbörd på Irland.

Yeats komplicerade personlighet och verk rymmer motstridiga inslag. Som senator verkade han för ett modernt, demokratiskt samhälle men utvecklades mot slutet av sitt liv alltmer till en förespråkare för "the Ascendancy", den protestantiska överklass som definitivt förlorade sin makt i och med frigörelsen och inbördeskriget. Hela sitt liv var han lidelsefullt intresserad av teosofi, ockultism och magi men var samtidigt en erotiskt frispråkig motståndare till kyrkans maktanspråk. Och fast han i "Sailing to Byzantium" karakteriserade sig som "a dying animal" fortsatte han att i sin dikt och sitt liv agera som vad en kritiker har kallat "a wicked old man". Av detta känslo- och tankematerial skapade han ett formsäkert, fantasieggande, motsägelsefullt verk som mer än väl hade motiverat ett andra Nobelpris. Inte att undra på att beslutet att tilldela honom 1923 års pris brukar ses som ett ovanligt lyckat val. ✨

*"Den 9 december
1923 anlände Yeats
till Stockholms
centralstation. Hans
ankomst slogs upp stort
i rikstidningarna dagen
efteråt, och i ett kort
inslag i SF Veckorevy
skildrades händelsen
för resten av landet."*

HISTORIA

Ännu inte sammanväxta

Vilken roll spelar DDR för dagens Tyskland? Frågan aktualiseras i några nya böcker, skriver **Johannes Tångeberg**.

En misogyn kaskaa

64 Martina Björk om kvinnor i romarriket

En epoks rädslor

66 Sten Wistrand läser skräckromanen *Skalbaggen*

En ljusskygg individ

68 Carl-Göran Heidegren om en person i *Babylon Berlin*

Inget nytt 20-tal

69 Martin Lagerholm besöker Oostende

Förfalskaren på Östermalm

70 Jakob Sjövall läser Richard Swartz

Kulturrådet

71 Bengt Ohlsson om AI

I korthet

71 Charlotta E Lindell går på hundutställning

Berlinmuren.

FOTO: ALAMY

”JETZT WÄCHST ZUSAMMEN, was zusammen gehört“, nu växer det som hör samman ihop, sade den tidigare västtyska förbundskanslern Willy Brandt dagen efter att gränsen mellan Öst- och Västberlin hade öppnats, den 10 november 1989.

Det var vackert sagt. Och riktigt så tillvida att Tyskland mindre än ett år senare, den 3 oktober 1990, återförenades. Ändå finns det så här 33 år senare skäl att fråga sig om Brandt verkligen har fått rätt. Har östra och västra Tyskland verkligen växt samman?

Att det fortfarande finns stora skillnader mellan det som var DDR respektive det gamla Västtyskland visar all möjlig statistik. Östtyskar är underrepresenterade på ledande positioner i samhället. Även politiskt syns gränsen mellan öst och väst tyd-

ligt, där stödet för det högerpopulistiska och åtminstone även delvis högerextrema partiet AfD är särskilt stort i öst.

Förhållandet mellan öst och väst fortsätter också att vålla debatt och diskussion i Tyskland, liksom synen på DDR och vilket inflytande det östtyska förflutna eventuellt har på dagens situation. Det visar inte minst tre nyligen utkomna, omdiskuterade böcker.

Litteraturvetaren Dirk Oschmann driver i *Der Osten: eine westdeutsche Erfindung* (”Öst: en västtysk uppfinning”) tesen att östra Tyskland konsekvent diskrimineras av västtyskarna. I boken redogör Oschmann för uppenbara fakta, som att invånarna i östra Tyskland i genomsnitt tjänar mindre och sällan återfinns i ledande befattningar. Dessa förhållanden är dock

Ryska officerare vid Brandenburger Tor 1970.

FOTO: TT

väl kända, vilket han uttryckligen också medger.

Men Oschmann lägger hela förklaringen, ja skulden, till detta på Västtyskland. Han beskriver en diskurs som ständigt nedvärderar östra Tyskland. Öst förknippas med "fulhet, dumhet, lathet", med "rasism, chauvinism, högerextremism och fattigdom", enligt Oschmann. Ibland hävdas det att den politiska situationen i östra Tyskland skulle ha att göra med att östtyskarna är präglade av DDR och därmed har en sämre förståelse för demokrati än västtyskarna. Detta avfärdar dock Oschmann som ett utslag av västlig "kolonialism", han påpekar att högerextremism minsann också förekommer i västra Tyskland. Hans bok är medvetet polemisk och onyanserad – även detta skriver författaren själv. Men

Ibland hävdas det att den politiska situationen i östra Tyskland skulle ha att göra med att östtyskarna är präglade av DDR och därmed har en sämre förståelse för demokrati än västtyskarna.

en sådan framläggning är nödvändig för att budskapet ska gå fram, anser han.

Om Oschmann vill beskriva samtidens Tyskland och det han menar att östtyskarna utsätts för nu, har den i Storbritannien verksamma historikern Katja Hoyer skrivit om DDR:s historia. Hennes ursprungligen på engelska utkomna *Beyond the Wall* (recenserad i Axess nr 6) har i den tyska översättningen fått heta *Diesseits der Mauer* ("På den här sidan av muren"). Liksom Oschmanns bok har den blivit mycket omdiskuterad i Tyskland.

Kritiken har framförallt gått ut på att hon framställer diktaturen i alltför ljusa färger.

Hoyer vill skildra vardagen i DDR. Det gör hon genom exempel ur en rad vanliga östtyskars liv och genom att ständigt framhålla hur dessa normala DDR-medborgare i stort sett var nöjda. Boken förtiger inte förtrycket, dödsskjutningarna vid muren och övervakningen. Men det som ges utrymme är skildringarna av de människor som inte drabbades särskilt hårt av detta, utan som var lojala med regimen, till freds med det ökade materiella välstånd och den relativa trygghet som även Östtyskland bjöd på. Jämförelserna med Västtyskland utfaller inte sällan till DDR:s fördel, när sådant som den höga andelen förvärvsarbete kvinnor och möjligheten för personer med arbetarbakgrund att göra karriär lyfts fram.

OSCHMANN OCH HOYER har sina poänger. De strukturella skillnader och ojämlikheter som finns mellan östra och västra Tyskland är bekymmersamma. Att skriva DDR:s historia, och att skildra vardagslivet i Östtyskland, är naturligtvis både intressant och legitimt. Men det blir orimligt ensidigt att, som Oschmann, se hela förklaringen till dagens problem endast och allena i hur "väst" har agerat och agerar, och bortse från Östtysklands egen historia. Hoyers betoning av dem som fann sig till rätta med systemet sker på bekostnad av offrens berättelser och gör att diktaturen framstår som harmlösare än vad den var.

En bok av helt annat slag är Anne Rabes roman *Die Möglichkeit von Glück* ("Möjligheten till lycka"). Här rör det sig alltså om ett skönlitterärt verk som därmed bör bedömas efter andra kriterier än de båda ovan nämnda fackböckerna. Ändå kan Rabes berättelse ses som en motbild både till Oschmanns och Hoyers.

Romanens huvudperson, Stine, är, liksom Anna Rabe själv, född några år före murens fall i en östtysk stad vid Östersjön. Stines uppväxt präglas av såväl fysiskt som psykiskt våld, i familjen och i det omkringliggande samhället. För att försöka förstå sitt ursprung börjar hon göra efterforsk-

ningar om sin morfar, som hon som barn haft ett kärleksfullt förhållande till, och som visar sig ha vikt sitt liv åt den östtyska staten. Romanen pekar på hur våld och förtryck i DDR-diktaturen (men också tidigare i den tyska historien) lever vidare och påverkar även yngre generationer. Därmed kan Anne Rabes bok, i motsats till Oschmanns synsätt, sägas visa att den specifikt östtyska historien visst spelar roll för dagens problem. Romanen beskriver ett liv i DDR som är betydligt mindre harmoniskt och fridsamt än vad Katja Hoyer skildrar med sina exempel. Samtidigt är Rabes berättelse långtifrån hopplös: Stine bryter med sitt förflutna och uppfostrar sina egna barn utan våld och förtryck.

De frågor som denna den senaste tyska öst-väst-debatten behandlar är knappast nya. Har förhållandena och problemen i östra Tyskland framförallt att göra med DDR-historien, med det faktum att östtyskarna har betydligt kortare erfarenhet av demokrati än landsmännen i väst? Eller mer med en smärtsam transformation efter DDR:s undergång? Vad kunde och borde ha gjorts annorlunda efter återföreningen?

ÄNDÅ FORTSÄTTER FRÅGORNA att engagera. Alla tre ovan nämnda böcker är framgångsrika både sett till den uppmärksamhet de fått och till försäljningssiffror. Att diskussionerna förs, och dessutom på ett så passionerat eller rentav affekterat sätt, är väl i sig ett symptom på att Tyskland ännu inte helt "växt samman", varken i människors medvetande eller när det gäller de materiella förhållandena.

Om Dirk Oschmanns och Katja Hoyers ansatser i sig kan bidra till ett sådant sammanväxande må vara tveksamt. Oschmann menar att en onyanserad framställning är nödvändig för att budskapet ska gå fram, men verkligheten är naturligtvis som alltid komplex och svårångad. Visst kan det finnas en nedlåtande attityd mot öst i väst. Och alldeles säkert kunde det finnas lyckliga vardagar även i DDR. Men historien och synen på det förflutna påverkar oss. I DDR:s fall har vi att göra med en diktatur. Att se den i ett nostalgiskt skimmer, det som brukar kallas "ostalgi", är problematiskt. Visst måste man få minnas sin egen barn- eller ungdom på ett positivt sätt och få känna saknad över den tid som flytt, även om man vuxit upp i DDR. Men att därifrån ta steget till att se samhällsordningen i Östtyskland i ett försonande ljus blir historieförfälskning.

Men även om det är lätt att ha kritiska synpunkter på Oschmanns och Hoyers böcker, kanske den diskussion de utlöst kan föra gott med sig och leda till en djupare förståelse för både historia och samtid. ✨

En misogyn kaskad

En ny bok skildrar kvinnor i romarriket. De skriftliga källorna beskriver dem ofta på ett negativt och stereotypt sätt, skriver **Martina Björk**.

VAD DU ÄN GÖR, gift dig inte! Det rådet ges till en viss Postumus i en dikt av den romerske satirikern Juvenalis (cirka 60–130 e Kr). Talaren i dikten har hört att hans vän planerar för bröllop och varnar honom för att ingå i det äkta ståndet. Han undrar vad är det för galna idéer som har drabbat honom. Hur kan han ens fundera på att gifta sig, när det finns rep att hänga sig med, fönster att hoppa från och floden Tibern att dränka sig i? Om han nu tvunget måste ha en livskamrat är en pojkvän ett bättre val. Med en partner av samma kön slipper han gräl och krav på presenter.

I Rom är det nämligen omöjligt att hitta en anständig kvinna. Vem Postumus än väljer kommer han att bli olycklig. Det kan aldrig sluta väl. Hans hustru kommer att bestämma över allt, till och med över vem han får umgås med. Varför göra sig till slav frivilligt? Skulle nu Postumus likväl ha den osannolika turen att hitta en någorlunda vettig kvinna, kommer han att få en svärmor på köpet som förpestar hans liv.

Dikten utvecklar sig till en misogyn kaskad av smädelser över Roms giftasvuxna kvinnor. Alla är lastbara. De är opålitliga, otrogna, penninghungliga och totalt skamlösa. De rör sig med skådespelare, musiker och gladiatorer och annat löst folk – och får till på köpet barn med dem. Till slut tar de livet av sina äkta män, gärna med hjälp av gift.

OM ANTIKEN ROMARINNOR vet vi egentligen ganska lite. Inte blir vi mycket klokare av den romerska litteraturen, särskilt inte av Juvenalis satirdikt, full av överdrifter, elakheter och dråpligheter som den är. Men den säger oss något om synen på Roms kvinnor, eller kanske rättare sagt litteraturens sätt att skildra dem.

Jag kommer att tänka på Juvenalis när jag läser Eva Queckfeldts *Romarrikets kvinnor. Makt, mord och moderskap* (Historiska Media). I sin bok samlar Queckfeldt romarinnor som tas upp i de skriftliga källorna.

Syftet är kort och gott att berätta stadens Roms historia med kvinnorna i centrum, utan att för den skull anlägga något feministiskt perspektiv. Skönlitteraturens kvinnor har lämnats därhän, vilket förstås är en rimlig avgränsning. Samtidigt ter sig facklitteraturens kvinnor lika fiktiva som de skönlitterära. De skräcködlor som vi hittar hos Juvenalis finns också hos historikerna och levnadstecknarna Suetonius och Tacitus.

Värst rykte hos eftervärlden har kanske Agrippina den yngre fått, hon som sägs ha mördat sin make, kejsar Claudius, och haft ett sexuellt förhållande med sin bror Caligula.

Romarinnorna är märkbart lika varandra i sin stereotypa sedeslöshet. De är maktgalna, tygellösa och ofta incestuösa. Den grymma och giriga Fulvia hatade Cicero så mycket att hon efter hans död stack sin hårnål genom hans tunga.

Livia, det romerska imperiets första "first lady", var enligt Tacitus obehärskad och diktatorisk och har dessutom fått etiketten giftmörderska. En förmildrande omständighet var hennes trohet gentemot kejsar Augustus i deras långa äktenskap. Augustus dotter och dotterdotter förvi-

sades för sin skörlevnad. Värst rykte hos eftervärlden har kanske Agrippina den yngre fått, hon som sägs ha mördat sin make, kejsar Claudius, och haft ett sexuellt förhållande med sin bror Caligula. Hennes son, kejsar Nero, försökte sedan ta livet av henne flera gånger. Om de memoarer som hon skrev hade bevarats hade bilden av henne med all säkerhet varit mer nyanserad. En annan, tidigare hustru till Claudius, var Messalina som var ökad för sin promiskuitet. Hos Juvenalis förses hon med epitetet *augusta meretrix*, kejserlig hora. Iförd blond peruk gav hon sig ut i natten för att bjuda ut sig på stadens bordeller.

I DIKTEN OVAN frågar Postumus: Finns det inga anständiga kvinnor i Rom? Juvenalis svarar nej. Samhällets välstånd har fostrat skamlösa och maktgalna kvinnor som styrs av lusta. De har det helt enkelt för bra. Annat var det förr, på den gamla goda tiden, den era som romarna betraktade som ren och oskuldssfull. Fattigdom och flit präglade människornas vardag och gjorde dem dygdiga. De hade varken tid eller råd att uppföra sig oanständigt. Denna bästa tänkbara värld i det förgångna var en tid som romarna nostalgiskt såg tillbaka på. I dess anda hade förfäderna skapat Roms storhet.

Moraliska föredömen från denna guldålder fanns kvar under kungatiden, bland annat i den trofasta

Lucretia, hon som av skam efter att ha våldtagits av kronprinsen tog sitt liv. Livius berättar om hennes öde, ett öde som fick romarna att inför republik och utropa "aldrig mer kungadöme".

Under republiken finner vi ett standardexempel på kvinnlig ärbärdhet i Cornelia, mor till bröderna Gracchus och dotter till den framstående fältherren Scipio Africanus. Queckfeldt återger en berättelse hos Vale-

Byst av Agrippina den yngre.

FOTO: GETTY IMAGES

rius Maximus, där Cornelia gästas av en kvinna som visar sina vackra smycken. Under väninnans besök kommer sönerna Gracchus hem från skolan, varpå Cornelia säger: "Där är mina smycken." Så talar en riktig romarinna! Hon är anspråkslös och kärleksfull, föraktar rikedom och sätter sina söner i centrum. Dygdemönstret Cornelia nämns även hos Juvenalis, som dock snabbt konstaterar att en kvinna som hon är lika perfekt som tråkig.

FÖRTAPPAD ELLER TRÅKIG. Det är antingen eller; något mittemellan verkar inte finnas. Var är de vanliga kvinnorna? Kvinnorna med känslor? Med egenskaper? Tankar? Personlighet?

Tänk om den flitige brevskrivaren

Cicero hade beskrivit sin hustru Terentia lite mer utförligt! Då hade vi kanske kunnat lära känna en romersk kvinna lite grann. Cicero berömmar Terentia för hennes godhet, kärlek och omsorg om familjen, men inte mer än så. När Plutarchos nämner henne i sin biografi över Caesar är det inte på ett sympatiskt sätt. Tyvärr vet vi inte vad Terentia skrev i sina brev till maken.

De romerska kvinnorna kommer oss inte nära. Efter att ha läst *Romarrikets kvinnor* funderar jag på om det ens är möjligt att hitta kvinnor av kött och blod i den romerska litteraturen.

Kanske ger Juvenalis en ledtråd. I början av sin dikt berättar han om det tidiga Roms lantliga och hårt arbetande kvin-

nor. De levde i hyddor och brydde sig inte om sitt utseende. Så kontrasterar han dem med de urbana och vackra Lesbia och Cynthia, litterära flickvänner med grekiska namn och erotiska intressen, besjunga av kärlekspoeterna Catullus respektive Propertius. Poängen framgår: Lesbia och Cynthia var inte möjliga som fenomen under den gamla goda tiden. De hade inte haft tid med utsävningar utan varit upptagna med att amma och sköta sina enkla hushåll.

När Lesbia presenteras är det inte med namn, utan som hon "vars döda sparv grumlade hennes stjärnögon" (min översättning), från Catullus dikt. Hon visar känslor. Det är så hon beskrivs, inte med en egenskap eller handling. På liknande sätt gråter Ovidius tillbedda Corinna över en sjuk papegoja. När fågeln dör upprättar hon en gravvård för den. I en annan dikt gråter hon efter att ha blivit slagen. Vidare känner hon rädsla, hon blir arg och svartsjuk, hon är avvisande. Cynthia hos Propertius är ännu mer temperamentsfull. Hon välter ett bord i fyllan och kastar ett glas vin mot sin älskare. Poeten tolkar hennes hetsiga humör som ett utslag för passionerad kärlek och tecken på trohet, trots vetskap om hennes ständiga otrohet.

Dessa kvinnor är förstuds uppdiktade, även om de nog hade förebilder i verkliga livet. De är porträtterade inom ramen för en litterär konvention som var på modet. Ändå finns här mer liv och nyanser. Läsaren möter interaktion mellan män och kvinnor.

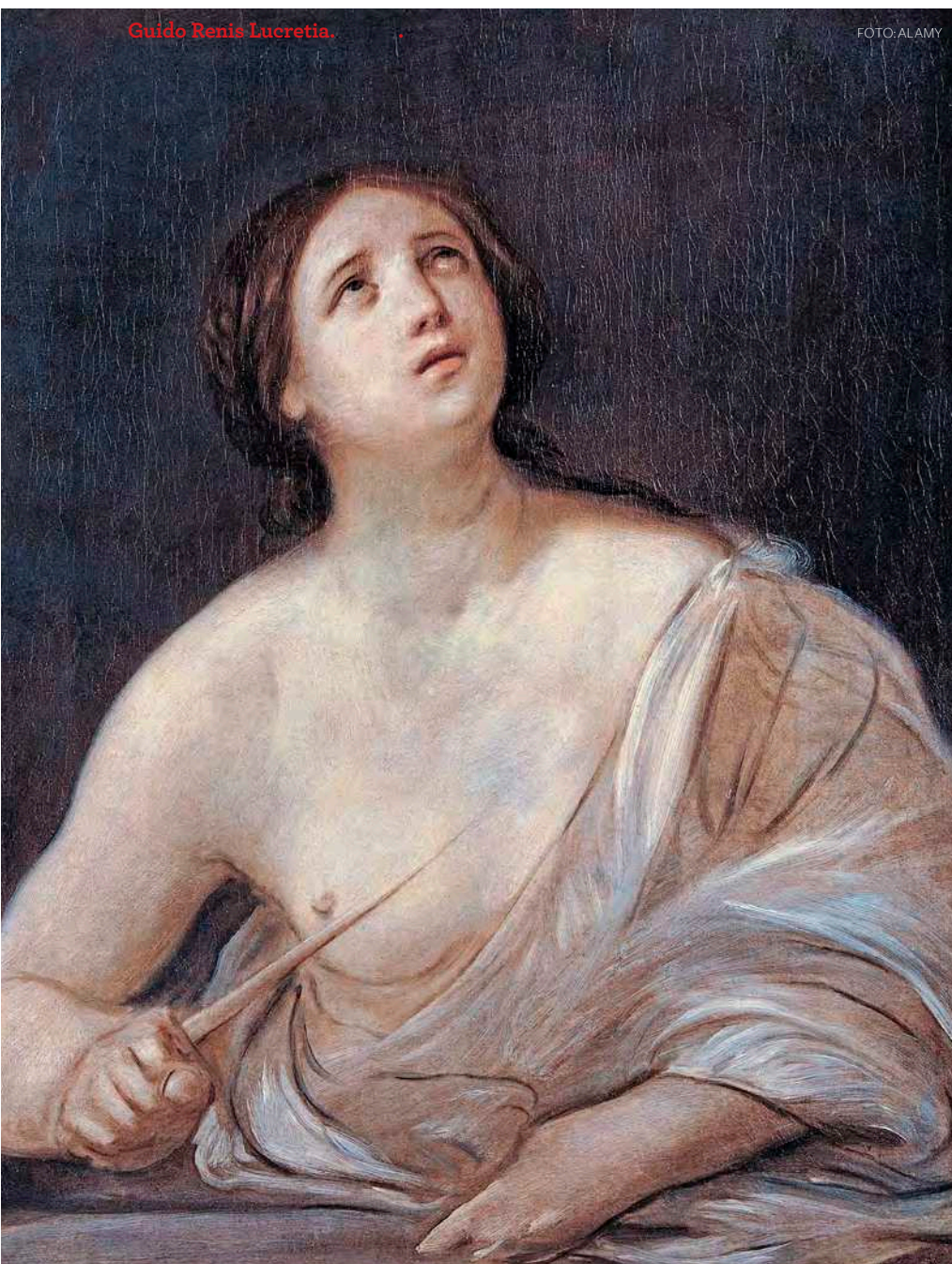
POETERNAS KVINNOR fördöms inte kategoriskt för sina laster. De är upphöjda och dyrkas men betraktas inte som helgon. De är lösaktiga och klandras för det men betraktas inte som horor. De är något mitt emellan, både förtappade och perfekta.

Men flyktiga är de, poesins romarinnor, för oss och för poeterna. Att knyta Hymens band med någon av dem kan inte komma i fråga. Även om Tibullus drömmer om att få åldras tillsammans med sin Delia i ett hus på landet, förstår han att en sådan framtid är omöjlig. Hon vandrar snart vidare till nästa blomma. Han vet också att han lever i en tidsålder som är långt från den paradisiska tillvaro då allt var enkelt och beständigt. Han utbrister: Vilket gott liv människorna levde då!

Att hitta en lämplig kvinna i Rom att gifta sig med är alltså inte lätt. Om vi får tro litteraturen är romarinnorna helt enkelt inte giftasmaterial. Men om Juvenalis tror att den ogifte behåller sin frihet, tror han enligt kärlekspoeterna fel. Redan förälskelse i en Lesbia, Cynthia, Corinna eller Delia är slaveri. Men det är ett ljuvt slaveri, hur besvärliga än dessa romerska kvinnor må vara. ✨

Guido Renis Lucretia.

FOTO: ALAMY

En epoks rädslor

Richard Marshs skräckroman *Skalbaggen* utkom samma år som Bram Stokers *Dracula*, men sålde betydligt bättre, skriver **Sten Wistrand**.

ÅR 1884 DÖMDES den 26-åriga Richard Bernard Heldmann till arton månaders straffarbete för checkbedrägeri. Därmed tystnade han som skribent – bara för att fyra år senare återuppstå som författaren Richard Marsh. Under det namnet blev han vida läst och kunde skörda betydande framgångar fram till sin död 1915. Om han alls är ihågkommen idag är det för skräckromanen *Skalbaggen* som publicerades 1897, samma år som Bram Stokers *Dracula*. Men tro inte att den hamnade i skuggan av den idag vida mer berömda vampyrhistorien. Faktum är att *Skalbaggen* sålde sex gånger bättre. Nu kan vi ta del av den på svenska, utgiven av Hastur förlag och i förträfflig översättning av KG Johansson, som också har bistått med ett efterord och omfattande, ibland nöjsamt personliga, kommentarer.

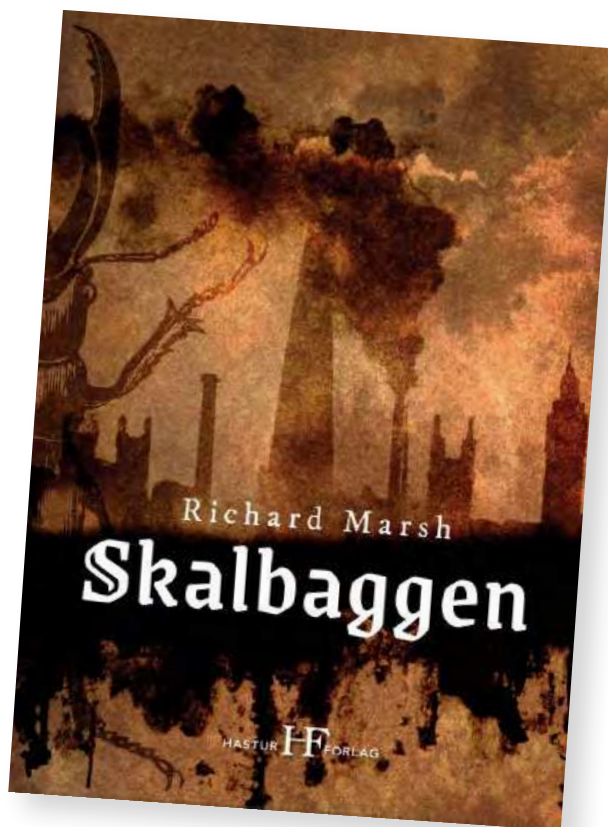
Precis som Stoker låter Marsh en främmande varelse anlända till London och hota den civiliserade ordningen, men berättartechniskt är *Skalbaggen* inte lika sinnrik som *Dracula*. Den är i alla fall uppdelad på fyra olika berättare med olika synvinklar och temperament och sätt att uttrycka sig, vilket ger variation. Och ingen kan säga annat än att Marsh kan konsten att skapa spänning.

Först möter vi den arbetslösa bokhållaren Robert Holt som förgäves försöker komma in på ett härbärge. Avvisad drar han vidare och hamnar på en ödslig gata i Londons utmarker. Till skydd för regn och kyla tar han sig in i ett som det verkar tomt hus. Där väntar fasan i form av en motbjudande skalbagge med lysande ögon och en vederstygglig gestalt som ligger utsträckt på en säng. Han, om det nu är en han, visar sig besitta hypnotiska krafter och förvandlar Holt till ett viljelöst verktyg med uppdrag att stjäla några brev hos den liberale parlamentsledamoten Paul Lessingham.

Efter utfört uppdrag lämnar Holt över ordet till uppfinnaren Sydney Atherton, som är en rolig bekant-skap med ett yvigt och raljant sätt att uttrycka sig. Bisarrt nog är denne sympatiska man i full färd med att utveckla ett massför-intelsevapen i form av en gasbomb. Den vill han testspränga i Brasilien för att visa hur effektivt den kommer att döda djuren i djungeln. Att det skulle kunna finnas människor där också tycks varken föresväva, eller bekomma, honom eller Marsh.

Vad har Lessingham varit med om för 20 år sedan, och varför blir han skräckslagen när han ser skalbaggar?

VÅR FÖRESTÄLLNING OM djurvänliga engelsmän får sig också en törn när Atherton obekymrat tar livet av en katt vid ett experiment. Man undrar vad The Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals – som firar 200-årsjubileum i år – skulle ha haft att anföra. Nu får vi nöja oss med att den närvarande miss Dora Grayling uttrycker sitt missnöje – samtidigt som hon paradoxalt nog är angelägen om att få finansiera Athertons storskaliga Brasilienbomb och därmed förvandla Amazonas till en djurkyrkogård. Sedan kan man undra hur Marsh skulle ha förhållit sig till gasvapnet om han hade skrivit sin roman 20 år senare efter att tusentals brittiska soldater utsatts för tysk senapsgas på västfronten. Intressant är annars att Athertons vapen förebådar neutronbomben som lan-

Den nya översättningen.

serades som ett sätt att släcka allt liv och samtidigt bevara infrastruktur och kulturella artefakter.

EFTER ATHERTON är det dags för Lessinghams viljestarka och självständiga fäst-mö Marjorie Lindon att ta över stafett-pinnen, innan den korrekta och skarpsinnige kommissarien Augustus Champnell får föra fallet till ett slut. Det senare underlättas av de möjligheter som den moderna tiden kunde erbjuda i form av telegraf och järnvägsolyckor.

Det engelska originalet har den svåröversatta undertiteln "A Mystery". Enligt fiktionsteoretikern Noël Carroll betecknar *mystery* den spänning som uppstår när något i det förflutna ska klaras upp, som ett mord i en deckare, till skillnad från *suspense*, där spänningen gäller om någon ska klara sig eller inte. *Skalbaggen* inleds med en rad mystifikation som väcker läsarens nyfikenhet. Vad har Lessingham varit med om för 20 år sedan, och varför blir han skräckslagen när han ser skalbaggar? Har de möjligen något med den forntida Isis-kulten att göra? Vem är den förskräckliga figuren med de fasaväckande ögonen, och varför har han, om det nu inte är en hon, kommit till England från Egypten för att hemsöka en brittisk politiker? Men i takt med att frågorna besvaras övergår *mystery*-strukturen i *suspense*, då Marsh, för att hålla spänningen vid liv, förvandlar den arma Marjorie till en *dam-sell in distress*.

Bela Lugosi i *Mysteriet Dracula* 1931.

FOTO: ALAMY

Som kanske redan framgått hör *Skalbaggen* hemma inom vad man brukar kalla *imperial gothic*, en genre där skräcken och ondskan lurar i kolonialväldets mörka hjärta. Den präglas av den fascination och fasa som ett främmande och hemlighetsfullt Egypten kunde väcka hos en prydlig och pryd viktorian. När den orientalska kvinnan hotar att befäcka den europeiske mannens renhet med sin liderlighet utlöses det djupaste äckel – som pikant nog rymmer en kittlande lockelse. Så blir romanen ett typiskt exempel på vad vi efter Edward Saïd brukar benämna "orientalism": Egypten är för Marsh en

projektionsyta för förträngda och förbjudna drifter och för de sidor av tillvaron som vår moderna och rationella självuppfattning inte vill kännas vid och därför räds och måste underkuva.

EGYPTEN VAR RUNT sekelskiftet 1900 aktuellt på många sätt. För att säkra sina koloniala intressen hade britterna 1882 tagit militär kontroll över Suezkanalen, och egyptologin hade etablerats som vetenskap. Teosofier och andra med esoterisk läggning talade om landets urgamla och dolda visdom; det var ingen slump att Madame Blavatsky kallade sitt stora

verk från 1877 för *Isis unveiled* och att Gustav Meyrink använde sig av Osirismyten i sin roman *Golem* (1914) – eller att Conan Doyle i novellen "Thoths ring" (1890) lät en egyptolog uppleva sällsamma ting bland mumierna i ett nattligt Louvren. Men Marsh var inte lagd åt mystik av det slaget. Hos honom förknippas Isis med urgamla fasansfulla riter och med lugubra prästinnor som kan förvandlas till skalbaggar och som avundas människor med vit hy. Av lite oklar anledning har sekten dessutom ett speciellt gott, eller ont, öga till ärbara engelskor som mer än andra riskerar att kidnappas och utsättas för "ett öde värre än döden" innan de bränns levande. Det är som om Marsh skräckslaget anat, men inte förstått, de antikoloniala våldsmekanismer som Frantz Fanon femtio år senare i *Svart hud, vita masker* skulle se som nödvändiga och befriande.

SÅ BLIR SKALBAGGEN intressant som både medveten och, kanske än mer, omedveten exponent för den senviktoriaiska världsbilden. Här finns motsättningen mellan stockkonservativa aristokrater och reforminriktade liberaler som vill skapa en välfärdsstat, och här anas den begynnande kampen för kvinnans frigörelse som snart skulle ge upphov till suffragetterrörelsen. De unga kvinnor som förekommer i romanen är överraskande självständiga och handlingskraftiga och så långt från enfaldiga vapen man kan komma. Marsh är också uppenbart fascinerad av tidens vetenskap och teknik, liksom av aktuella psykiska fenomen som hysteri och hypnotism. Originellt nog är det en man, självaste Lesingham, som får uppvisa hysteriska drag – till den maskuline Athertons förfäran. Man slås även av romanens homoerotiska undertoner och av den demoniska främlingens könsöverskridande framtoning.

Genom att röra sig mellan Londons societetsbaler och ruffiga utkantskvarter tar romanen plats bland 1800-talets storstadsskildringar, låt vara att Marsh inte är någon Dickens, Balzac eller Dostojevskij utan snarare bör jämföras med Conan Doyle. Men man ska trots allt inte förvänta sig samma påtagliga Londonatmosfär som när Sherlock Holmes och doktor Watson i gaslyktans matta sken tar plats i en cab medan dimman kryper upp ur Themsens.

Skalbaggen är i högsta grad läsvärd som uttryck för en epok och dess värderingar och, inte minst, rädslor. Men den går också utmärkt att läsa för sitt eget höga nöjes skull. Richard Marsh var en driven underhållningsförfattare. Dessutom visar han att skräck kan kryddas med en torr, ibland nästan uppsluppen, brittisk humor där det figurerar rena P G Wodehousearistokrater. ✱

Stennes med
svärd han fått av
Chiang
Kai-shek.

FOTO: GETTY IMAGES

En ljusskygg individ

I tv-serien *Babylon Berlin* figurerar SA-ledaren Walther Stennes, som iscensatte en revolt mot partiledningen i München, skriver **Carl-Göran Heidegren**.

I DEN TYSKA TV-SERIEN *Babylon Berlin*, som sänds i SVT, förekommer ett flertal verkliga historiska gestalter. Bara några av dem figurerar dock under sitt riktiga namn. En av dessa är SA-ledaren Walther Stennes, som våren 1931 iscensatte en revolt mot partiledningen i München. Som man kan se i den senaste säsongen slogs revolten snabbt ner. Vem var denne man och vad blev det av honom?

Walther Stennes föddes 1895 i Westfalen. Från sitt tionde levnadsår gick han i kadettskola först utanför Köln och sedan i Berlin-Lichtenberg, där han var klasskamrat med Hermann Göring. Stennes deltog i första världskriget och erhöll då flera mili-

tära utmärkelser. Efter krigsslutet deltog han i frikårsaktiviteter, var verksam inom säkerhetspolisen i Berlin och inom det illegala så kallade svarta riksvärnet. Stennes anslöt sig till nationalsocialismen i maj 1927 och redan samma år utnämndes han till chef för SA i östra Tyskland, som inkluderade Berlin-Brandenburg, Ostpreussen och Pommern. Detta gjorde honom, i takt med att partiets inflytande växte, till en man att räkna med.

STENNES HADE EMELLERTID svårigheter att inordna sig. Han ville inte acceptera Hitlers legalitetskurs och krävde ett större inflytande och bättre villkor för sina SA-män. Han var överhuvudtaget kritisk till vad han såg som borgerligt-liberala tendenser i partiet. Detta ledde till ett första Stennes-myteri i augusti 1930 och sedan till kuppförsoket mot partiledningen i månadsskiftet mars/april 1931 som skildras i *Babylon Berlin*. Det senare medförde att han uteslöts ur partiet och svartlistades inom rörelsen. Under tiden fram till det nazistiska maktövertagandet i januari 1933 eftersträvade Stennes att bygga upp en egen rörelse, och underhöll då kontak-

ter med bland andra Otto Strasser som sommaren 1930 brutit med nationalsocialismen under parollen "socialisterna lämnar partiet". I maj 1933 greps Stennes och spärrades in i SS-fängelset Columbiahuset vid Tempelhoffältet i Berlin.

I en av den nationalsocialistiska säkerhetstjänsten (SD) författad rapport från juni 1933 angavs som resultatet av "ingående efterforskningar" att Stennes redan före kuppförsoket skall ha stått i förbindelse med den preussiska och socialdemokratiska inrikesministern Carl Severing, och på dennes uppdrag verkat för att splittra eller ta kontrollen över den nationalsocialistiska rörelsen. Detta stämmer säkerligen inte men var förmodligen ett rykte som cirkulerade. Det antydde i samma rapport även att den sovjetiska ambassaden i Berlin skall ha haft ett finger med i spelet. I vilket fall så fick den fängslade Stennes hjälp av sin gamle vän Göring. Denne såg till att Stennes frigavs mot att han skyndsamt lämnade landet. Så skedde också i september 1933. Det är knappast någon djärv gissning att Stennes, om han stannat kvar i Tyskland, inte hade överlevt "de långa knivarnas natt" sommaren 1934.

Stennes flydde via Holland och England till Kina. Han och hans hustru anlände till Shanghai med båt i november 1933. Under de följande åren arbetade han som militär rådgivare åt Chiang Kai-shek och som chef för dennes livgarde. I Kina umgicks han i tyska diplomat- och agentkretsar trots att han uppfattade sig själv som motståndare till Hitlerregimen. I januari 1939 tog Stennes kontakt med representanter för Sovjetunionen, och från och med våren detta år verkade han som informatör åt Stalin under täcknamnet "Drug". Han skall bland annat i början av 1941 ha informerat sina ryska uppdragsgivare om den förestående tyska attacken mot Sovjetunionen.

FÖRST 1949 ÅTERVÄNDE Stennes till Tyskland, där han bosatte sig i den brittiska ockupationszonen. Han kvarstod som sovjetisk spion fram till 1952 då samarbetet upphörde. Skälet skall ha varit att Stennes villkor för vidare samarbete var att hänsyn togs till Tysklands nationella intressen så som han själv uppfattade dessa. Han var även fräck nog att ansöka om att bli rättsligt erkänd som ett av nationalsocialismens offer, något som dock inte beviljades. Stennes avled först 1983.

Walther Stennes tillhör utan tvekan den kategori av ljusskygga individer vars bevekelsegrunder, förehavanden och kontakter ingen historisk forskning förmår att fullt ut genomlysas. Han delade troligen även ett vanligt förekommande karaktärsdrag bland dessa individer: överskattningen av den egna personens betydelse. ✱

Han ville inte acceptera Hitlers legalitetskurs och krävde ett större inflytande och bättre villkor för sina SA-män.

Inget nytt 20-tal

Under mellankrigstiden samlades framstående exilförfattare i badorten Oostende. Nu möts man av elsparkcyklar, skriver **Martin Lagerholm.**

OM MAN KOMMER med bilen söderifrån, från Bryssel via Gents och Brygges utkanter, slås man av autostradans spikraka sträckning fram till den klassiska och på sin tid extravaganta badorten Oostende vid Nordsjökusten. Likt en belgisk Via Appia tycks motorvägen inte bara vara den enda möjliga förbindelsen med det hägrande målet, utan till synes anlagd enkom för syftet att forsla människor till den begärliga kustpärlan. Och det är nästan uteslutande den berömda, vidsträckta badstranden, trekvarts mil lång och uppemot 100 meter bred, samt den anrika Casino Kursaal-byggnaden strax intill som alltsedan societetens fornstora dagar lockat aldrig sinande folkskaror hit.

Hela området skvallrar om gamla mondana traditioner. De klassiska strandkorgarna och paviljongerna finns kvar, liksom det långa pärlbandet av mer eller mindre fashionabla krogar längs den kilometerlånga strandpromenaden. Följer man flannörstråket västerut, parallellt med stranden, stöter man så småningom på en stram Leopold II stolt tronande på sin höga häst, blickande ut mot det vanligen stormiga havet. Kongokolonisatören sitter bevisligen ännu säkert i sadeln, medan Tintin-skaparen Hergé nere i huvudstaden skall vältras ner från sin sockel i kraft av aktivis-

tisk indignation. Ack, ja. Strax intill den beridne monarken ligger det relativt unga konstcentret KAAP, vars byggnad samtidigt utgör början på den kulturminnesskyddade, nyklassicistiska och 400 meter långa pelargången Koninklijke Gaanderijen (Kungliga galleriet), som sträcker sig ända bort till den legendariska trav- och galoppbanan Hippodrome Wellington, grundad 1883.

Men så var det ju det här med diskrepansen mellan ideal och verklighet, mellan ljuva drömmar och beska realiteter, mellan historia och nutid. Nämnade imposanta arkad är under mitt besök mer eller mindre ockuperad av klotterplank för den hugade gatukonstnären eller för den

Populär badort.

FOTO: GETTY IMAGES

Hela området skvallrar om gamla mondana traditioner.

som är särskilt begiven på runda ord. Och istället för världsvant sällskapsliv bland andens aristokrater på serveringarna, bryggorna och pirarna möts man av en fordom levande kultur stelnad i massturismens tomma poser och artefakter bland

kappkörande elsparkcyklar och skrikiga barnfamiljer.

Nej, 1920- och 30-talens litterära miljöer och salongsliv är ett minne blott. Likväl närmar jag mig gärna vittomtalade platser av det här slaget i drömsk förhoppning om att kunna slå mig ner och ta en avec och cigarr med Stefan Zweig på Brassi Grand Café. Eller plocka snäckskal och sjöstjärnor med Irmgard Keun, vilket hennes tioåriga berättarjag målande beskriver i exilromanen *Kind aller Länder*. Det var ju här de höll till, alla de konstnärer och exilförfattare – som Stefan Zweig, Joseph Roth och Arthur Koestler – som hade flytt Hitlertyskland och vars livsöden den tyske germanisten och kulturredaktören Volker Weidermann livligt återger i boken *Oostende* 1936.

I DET BROKIGA SÄLLSKAPET skymtade också den framstående belgisk-brittiske målaren James Ensor – han med alla demoniska karnevals- och dödskallemotiv – som i egenskap av Oostendebo slapp emigrera och bara behövde ta sig ett kvarter upp till de tillresta litteraternas tjugigt belägna serveringar för att deltaga i det av världsläget omtumlade men ännu vidlyftigt underhållande umgänget. Hans hem, The James Ensor House, utgör numera ett väldisponerat museum och konsthall väl värt ett besök.

För övrigt existerar Brassi Grand Café än idag där vid strandpromenaden. Och ändå inte. Cigarröken och de högljutt spirituella samtalen har för länge sedan fått ge vika för stramt luxuös inredning och hissmusik. Som på så många andra håll i världen.

Smeknamnet ”strandbadens drottning” till trots är Oostendes stadsbild inte direkt bedövande vacker; snarare charmigt ruffig i sin gråbruna täta bebyggelse, från havet ner mot stadskärnan och ut mot hamnen och de för nationen så viktiga skeppsvarven. Däremot är stadsplanerna, här som i övriga Belgien, sanna mästare på att anlägga parker, och den stora Bois de Boulogne-liknande oasen Maria Hendrikapark mitt i centrum blir ett välkommet vattenhål innan man anträder den snörräta bilfärden tillbaka söderut. ❄️

Vid vattnet.

FOTO: UNSPLASH

Loppmarknad i Wien.

FOTO: ALAMY

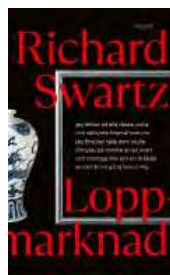
Det är som regel svårare att skriva om sin barndom än om sin ungdomstid, åtminstone om man samtidigt vill förmedla något av komplexitet och djup.

Historien om den konstförfalskande mormorsälskaren är en historia värd att berättas, och också en liten studie i fåfänga, brustna drömmar och ideal. Swartz skriver som alltid fantastiskt bra, med en osviklig förmåga att träffa rätt ton och finna rätt ord.

I SKILDNINGEN AV Wiens loppmarknader kommer Richard Swartz journalistiska blick för detaljer i vardagslivet till sin rätt; ibland påminns man om tonfallet hos journalistkollegan Jolo, som också var en mästare på att skildra vad man kanske kan kalla vardagligheten i det episka och det episka i vardagligheten. Swartz nyfikenhet på människor är stor och han besitter en ovanligt god förmåga att skildra lite mer vinddrivna existenser på ett både varmt och komiskt sätt, med en sorts förvånat lugn. Det gör boken mycket charmig.

Tyvärr är slutresultatet ändå väl tunt. Historien om konstförfalskaren är i själva verket ganska

snabbt avklarad – egentligen mer av en utbyggd anekdot. Betraktelserna från Wiens loppmarknader utgör också en begränsad repertoar. Efter ett tag blir det därmed lite tomgång. I jämförelse var *Ostron i Prag* mer lyckad. Det var en intressant mognadshistoria, och samtidigt en beskrivning och påminnelse om hur det var att leva i Prag under det kommunistiska 1970-talet. *Loppmarknad* visar vissa tendenser i den riktningen – skildringen av livet i den halvt bohemiska Östermalmsvåningen är inte utan värme – men är tamare och tunnare. Men det är, som sagt, svårt att skriva en vass barndomsskildring. ✨

Förfalskaren på Östermalm

Med *Loppmarknad* fortsätter Richard Swartz sitt självbiografiska författarskap. Hans nyfikenhet på människor är stor, skriver **Jakob Sjövall**.

FÖRRA ÅRET PUBLICERADES Richard Swartz bok *Ostron i Prag*, den märkliga berättelsen om hur han som ung man kom till Prag under kommunisttiden för att läsa ekonomi. Nu har han fortsatt på det självbiografiska spåret med *Loppmarknad* (Bokförlaget Polaris). Swartz torde vara bekant för de flesta av Axxess läsare; han är författare och journalist, mångårig medarbetare i först *Svenska Dagbladet* och sedan *Dagens Nyheter*.

Loppmarknad består av två parallella delar. Den ena är berättelsen om Swartz mormor och hennes älskare, som han kallas – idag hade väl många använt det erbarmliga ordet ”sambo” för att beskriva deras relation – som ägnar sig åt något så ovanligt som förfalskning av konst i våningen på Östermalm i Stockholm. Utan att darra på den högborgerliga manschettens producerar den ämable, cigarrökande, vaktelätande gentlemannen ständigt falska signaturer på medelmåttiga dukar, alltihop i profitsyfte. Det är komiskt och

lite sorgligt.

Den andra delen består av reflektioner och hägkomster av den vuxne Swartz från Wiens loppmarknader. Stycken med betraktelser över människor och händelser, och såklart föremål, från oräkneliga loppmarknadsbesök interfolieras med den mer stringenta berättelsen från barndomen. Mot slutet knyts alltihop samman på ett mycket Swartzkt sätt.

DET ÄR SOM REGEL SVÅRARE att skriva om sin barndom än om sin ungdomstid, åtminstone om man samtidigt vill förmedla något av komplexitet och djup. Barnets världsbild, känslor och upplevelser är på något sätt kanske alltför personliga. En av de få självbiografier där skildringen av barndomen är den mest intressanta delen är Elias Canettis *Den räddade tungan*; annars är det svårt att komma på goda exempel. Swartz gör vad han kan.

AI imponerar inte

ALLA PRATAR OM artificiell intelligens, men jag har en gnagande misstanke om att ingen riktigt vet vad det är. Vi kanske inte ens har superkoll på vad den mänskliga, icke-artificiella intelligensen är.

Allt påminner hjärtskärande mycket om ryktena som omgärdade internet i början.

I ena örat kraxade teknikfobikerna att det skulle göra oss alla arbetslösa, i andra örat kvittrade teknikostrimisterna att internet var den största uppfinningen sen hjulet och att det skulle förändra oss i grunden.

Jag skulle här vilja dra den till intet förpliktigande slutsatsen att vi hamnade någonstans mitt emellan, men jag får istället citera den forne kinesiske premiärministern Zhou Enlai: det är för tidigt att uttala sig om.

Men jag har en profetia om AI, och det är att hur vi än vrider och vänder på oss finns det en bransch som kommer att vara hästlängder före alla andra när det gäller att slå mynt av den nya tekniken. För det är den alltid.

Jag talar förstås om snuskbranschen.

Tänk på internet. De teknikfrälsta pratade lyriskt om hur vi skulle byta information med varandra. Vem som helst kan botanisera i Library of Congress. Läs tidskrifter från när och fjärran.

Men när pornasarna slog upp portarna lämnade alla sina arkiv och rusade ditåt. Vad är *Die Zeits* hemsida mot "pruttporr", som Louis CK pratar så vållustigt om på sitt senaste album?

Om några år kommer alla att kunna skapa sina egna porrsnuttar. Pussla ihop det ena fantasifostret efter det andra, klistra in Greta Garbos ansikte på Beyonces kropp och låta henne förlusta sig med pizzabudet eller farbror doktorn.

De nya "konstnärerna" i genren kommer att bli superstjärnor, få miljarders miljarder följare och tjäna storkovan, precis som när gravallvarliga unga män fyllt fotbollsarenor världen över genom att stå med hörlurar mot örat och gegga ihop redan befintliga låtar till något "nytt".

De senaste veckorna har jag ägnat mina lediga stunder åt något nostalgiskt.

Jag hittade en app som heter Sporcle, och som innehåller olika geografiska quiz. Där finns säkert mycket annat också, men som så ofta i internetsammanhang spände jag på mig mina mest autistiska skygglappar för att inte förlora mig i allt detta annat. Det var bara geografin som gällde. Närmare bestämt USA:s delstater. Vad heter de, och var ligger de?

Jag nötte och nötte. Segade mig allt högre över genomsnittresultatet. Blev nästan lite röd när jag märkte hjärnans tappra metoder att identifiera delstaternas former. Gång på gång rörde jag ihop grannstaterna Alabama och Mississippi, sen slog jag fast att Alabama är mer "höger", och då satt det.

Jag hade ett litet helvete med gyttret i New England – Connecticut, Massachusetts och den irriterande flugpricken Rhode Island. Men snart satt de också. Det var bara att nöta.

När jag hade lärt mig delstaterna var det dags för överkursen: huvudstäderna i varje delstat.

Först kände jag en viss förtvivlan. Det dök upp städer jag aldrig hade hört talas om. Olympia, till exempel. Huvudstaden i Washington. Och Carson City i Nevada. För att inte tala om huvudstaden i New York. Det borde väl vara... New York? Icke. Albany.

Men det var samma sak där. Nöta och nöta. Hitta små krokare i minnet. North Dakota – Bismarck. Det låter ju frostigt. South Dakota – Pierre. Ja, det låter lite sydligt. Nu kan jag huvudstäderna också.

Jag kan inte för mitt liv begripa när jag ska ha nytta av de här kunskaperna. Men det spelar ingen roll. Sporclequizzet lät mig återupptäcka nötrandets glädje. Jag imponerades kort sagt av mig själv.

En artificiell intelligens hade lärt sig allt på en nanosekund. Det imponerar inte ett dugg. ✨

I korthet En lång kärlekshistoria

Människan och hunden har haft en kärlekshistoria sedan urminnes tider. Den har tagit sig vitt skilda uttryck i konsten; från grottmålningar och Leonardo da Vincis studier till sir Edwin Landseers porträtt av drottning Victorias sussex spaniel, David Hockneys taxar och Lucian Freuds whippet.

När Londonmuseet Wallace Collection tidigare i år visade den första stora utställningen med hundporträtt, *Portrait of Dogs. From Gainsborough to Hockney*, hade de kungliga hundarna fått ett eget rum.

Den brittiska kungafamiljen håller sig av tradition gärna med flera hundar samtidigt. Drottning Elizabeth II:s corgis var nästan lika berömda som sin matte. Sin första fick hon vid fem års ålder och sedan dess har det ständigt funnits minst en Welsh Corgi Pembroke i familjen.

Det är därför inte överraskande att den första officiella minnesstatyn av Elizabeth II inte föreställer enbart drottningen utan också tre av hennes älskade corgihundar. Skulptören Hywel Pratley arbetar just nu i sin studio i London på den mer än 2 meter höga bronsskulpturen av en ung Elizabeth. Den ska stå i staden Oakham, som ligger i Rutland.

Hundars empati och lojalitet lyfts ofta fram, både i verkliga livet och inom konsten, liksom deras luktsinne, hörsel, styrka och uthållighet. Redan 1701 gjordes porträtt av jakthundar, på uppdrag av Ludvig XIV. I England uppskattades den här typen av motiv och George Stubbs, mest känd för målningar av hästar, blev också framträdande inom genren hundporträtt.

En annan specialist på att måla hästar var Clifton Thomson, som även han har satt avtryck som porträttmålare av hundar. På utställningen var han representerad med *Lyon – the Wolfdog*, en tavla av en av lord Byrons många hundar. Enligt Walter Scott tyckte Byron så mycket om hundar att "sällskapet av en hund verkade vara lika nödvändigt som en hatt eller käpp. En människa var inte hel utan en hund och en hund var knappast hel utan en människa".

Den som vill studera hundporträtt i brittiska samlingar kan också ta del av Xavier Brays *Faithful and Fearless. Portraits of Dogs* (2021). ✨

Charlotta E Lindell

Bengt Ohlsson

Kerstin Ekmans bokvärld, Dag Hammarskjöld, Harry Martinson och Sverige under andra världskriget är några ämnen som behandlas i höstens svenska facklitteratur. Avdelningen *Recensioner* i *Axess* rör internationell utgivning, men i detta nummer kompletterar vi med 22 av höstens mest intressanta svenska fackbokstitlar.

73 Blanche Sande om Malin Ekmans *Skymning i Amerika. Berättelser om ett annat USA*

74 Tommy Olofsson om Johan Svedjedals *Min egen elds kurir. Harry Martinsons författarliv*

76 PJ Anders Linder om Frederick Whitlings *Kulturkungen. Gustaf VI Adolf från A till Ö och Roger Lundgrens Kungen 50 år på tronen. En biografi*

77 Torbjörn Elensky om Kerstin Ekmans *Min bokvärld*

78 Nina Solomin om Andreas Gedins *Lycklig den som kan glömma. Ett liv i 1900-talets Europa*

80 Gunnar Wetterberg om Henrik Berggrens *Landet utanför. Sverige och kriget 1943–1945*

82 Catta Neuding om Berit Gullbergs *Gaffelgränd 1A. Minnen ur teaterförlaget Columbins historia*

83 Björn Linnell om Christer Lindbergs *Eric von Rosen. I en förgången värld*

85 Magnus P Ängsal om Philip Franzéns *Ett Sverige för vuxna. Om Tyskland som förebild och varnande exempel*

86 Kim Salomon om Staffan Carlssons *Helgon och maktspelare. Dag Hammarskjöld som politiker*

88 Henrik Höjer om Klas Wikström af Edholms *Vikingatidens människooffer*

89 Svante Nordin om Nils Uddenbergs *Drömmaren. En bok om Sven Hedin*

90 Erik Jersenius om Kjell O. Lejons *Tempelherreorden*

92 David Andersson om Ingrid Carlbergs *Marionetterna. En berättelse om världen som politisk teater*

94 Madina Refoi om Ove Hagelins *Läkekonst och vetenskap. En upptäcktsresa i Hagströmerbibliotekets samlingar*

96 Hans Albin Larsson om Bert Måralds *Läroverken in memoriam. En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år*

97 Cecilia Nikpay om Lotte Mjöbergs *Den heliga hästen. I myter och religioner genom årtusenden*

99 Carl-Göran Heidegren om Svante Nordins *Världsandens partisaner. Filosoferna, Tredje riket och den liberala demokratin*

100 Johan Stenström om Annika Sandéns *Jag, en olycklig spåman. Poeten Lasse Johansson Lucidors liv och tid*

102 Adam Cwejman om John Sjögrens *Jordens sång. Essäer om Tolkiens tankevärld*

103 Katarina O'Nils Franke om Agneta Rahikainens *Edith Södergran. Stjärnfångerskan*

Ian Buruma.

FOTO: TT

Medieskymning?

SAMHÄLLE

I *Skymning i Amerika* skriver Svenska Dagbladets USA-korrespondent Malin Ekman om ungefär vad svenska USA-reportrar brukar skriva om. George Floyds död och Black Lives Matter-rörelsen, stormningen av Capitolium, rättsprocesserna mot Donald Trump, våldet och den tilltagande politiska radikaliserings.

Boken består av hopklippta nyhetsreportage, vilket märks på stilen: korta stycken och snabba scenbyten. Det är med andra ord varken ämnet eller stilen som gör boken intressant – det är perspektivet.

Ekman börjar på västkusten, där hemlösheten och drogmissbruket bland de hemlösa har nått dystopiska nivåer. Bland dem hon intervjuar finns författaren Michael Shellenberger och den i Los Angeles bosatta Soledad Ursula, som menar att lokala politiker möjliggör missbruket och hemlösheten.

Ett par kapitler in befinner hon sig i Mellanvästern, där kampanjer för att sätta polisen på ekonomisk bantningskur

efter George Floyds död har sammanfallit med en kraftig våldsvåg. Ekman talar med en polis i Chicago som är rädd för att ingripa mot kriminella. Delvis på grund av risken att bli skadad, men mer på grund av risken att skada den andra personen och bli stämd. "De kriminella vet om det och kommer undan med mycket mer nu än tidigare. De skrattar åt oss, till och med vid allvarliga vapenbrott. Det känns som ett slag i ansiktet", säger hon. Hon är anonym för att allt hon säger måste annars godkännas av polisledningen.

Med andra ord: Ekmans berättelse om USA skiljer sig från vad en svensk mediekonsument normalt kommer i kontakt med. Det är inte Republikanernas radikaliserings utan Demokraternas som är i fokus. Inte bara *Fox News* idkar ibland agendasettande journalistik, med bitvis tvivelaktig sanningshalt. Inte bara Trumpväljare har grävt ner sig djupt i kulturkrigets skyttegravar.

Redan i förordet förklarar Ekman att hennes försök att teckna en "mer komplex och mindre svartvit" bild av USA i

vissa läger kan komma att uppfattas som att hon är djävulens advokat. Mycket riktigt har delar av kritikerkåren haft ett frätande lågt pH-värde. I *Expressen* anklagade Ulrika Kärnborg henne för oärlighet och vårdslöshet och hennes resonemang för att vara "rätt och slätt korkat". Rasmus Landström skrev i *Aftonbladet* att "analysen känns på samma intelligensnivå som när Trump slår ut med händerna och utbrister 'VEM VET?'" Recensenterna efterfrågar statistik och forskning som bekräftar Ekmans resonemang – ingen *lived experience* här inte.

Förutseende nog förklarar *Skymning i Amerika* även vad upprördheten beror på. Det är nämligen minst lika mycket en bok om USA-bilden och hur den formas. Efter en intervju med Ian Buruma, chefredaktören för *New York Review of Books* som fick avgå efter att han hade publicerat en artikel av en metoo-anklagad man, reflekterar Ekman över hur en medveten eller omedveten åsiktskorridor i medierna blev ett tacksamt verktyg för Donald Trump. Han anklagade dem för att springa den liberala elitens ärenden – och "det liberala etablissemang", till vilket det blev tydligt att de etablerade nyhetsmedierna tillhörde [sic], började bete sig alltmer enligt anklagelsen".

Et exempel: Hunter Bidens laptop, som hade lämnats in hos en datorreparatör och visat sig innehålla information som var komprometterande för hans far Joe Biden. På FBI:s initiativ lade både sociala medier och tidningar locket på och den tidning som till slut avslöjade historien anklagades för att sprida rysk desinformation – bara några veckor före presidentvalet 2020.

"Den som lyfter frågor behäftade med 'fel sida' riskerar att misstänkliggöras", skriver Ekman. Och om redan ämnesvalet uppfattas som en vinkel blir det svårt för journalister att vara neutrala. Det hjälper inte ens att göra som public service i valrörelser och ge båda sidorna lika mycket tid i rutan.

Medieskymning? Inte nödvändigtvis. Den uppenbara vägen framåt är konsekvensneutralitet – att skriva om det man finner sant och relevant oberoende av konsekvenserna för berörda parter. Vilket också, av allt att döma, är vad Ekman har gjort. ✨

Blanche Sande

SKYMNING I AMERIKA
BERÄTTELSE OM
ETT ANNAT USA
MALIN EKMAN
Volante

Martinson som ung.

FOTO: TT

Svedjedal har is i magen

LITTERATURHISTORIA

Johan Svedjedal är en mästerlig författare i den genre britterna kallar *life and letters*, alltså i konsten att berätta om en författares levnadsbana och att varvat med det biografiska stoffet kommentera de verk som denna författare har skrivit. Hans magnum opus är tre fullmatta volymer om C.J.L. Almqvists "författarliv". Det är hans mest omfattande biografi, utgiven 2007–2009, och den måste samtidigt ha varit den som var svårast att skriva. Det är ett herkuliskt arbete präglad av forskarmöda och grannliga hantering av det väldiga och ytterst komplicerade mate-

rialet. Hans biografier över Birger Sjöberg (1999) och Karin Boye (2017) är stora pjäser på drygt 700 sidor, liksom hans allra senaste, *Min egen elds kurir. Harry Martinsons författarliv*, som har landat på 799 sidor. Ingen av de tre senare levnadsteckningarna kan ha kostat författaren mer möda än storverket om Almqvist, men ändå utgör var och en av dem innehållsrika pionjärverk om författare som inte tidigare har ägnats levnadsteckningar av detta format och med denna substans.

Harry Martinsons prekära barndom som övergivet sockenbarn, flyttandet mellan olika gårdar som han oftast rymde från, har tidigare beskrivits ingående i fyra böcker av Sonja Erfurth, vilka även innefattar mycket material rörande Harrys äventyrliga ungdom som sjöman

i handelsflottan och nomad på världshaven. Vad Svedjedal lyckas med är att ur denna anhopning av material frigöra en effektiv framställning, en åskådlig och överblickbar berättelse, samtidigt som han dristar sig att komma med egna tolkningar.

Intressant är exempelvis att han lyckas göra troligt att Harry på ett orimligt sätt idealiserade sin far, suputen och slagskämpen Martin Olofsson, medan modern Betty, som emigrerade till USA tillsammans med två av sina barn, och lämnade de andra fem bakom sig, råkar illa ut i hans beskrivningar. Fadern är död och kan därför inte hjälpa sin pojke, men modern försöker inte göra det, trots att hon lever. Så tycks sonen ha uppfattat saken. För att hedra minnet av sin far började Harry Olofsson vid 14 års ålder använda namnet Martinson, trots att denne kåkfarare, med sitt eldiga temperament och sin brutalitet mot både hustrun och barnen, nog får sägas vara den som ytterst orsakade familjetragedin.

Rörande Martinsons sju år som sjöman kommer Svedjedal med detaljerade uppgifter, som visar att Harry flera gånger rymde när han ogillade befälet på ett fartyg eller när han helt enkelt var nyfiken på landet han kommit till. Exempelvis smet han från sitt fartyg i Buenos Aires och gav sig i sällskap med en kamrat ut på luffen och vandrade ända till Brasilien.

Martinson rymde som pojke från en rad fosterhem han placerades i på bondgårdar i västra Blekinge. Senare rymde han från fartyg han inte trivdes på. Han rymde även gång efter annan från sin första hustru, författaren Moa Martinson. Han grenslade sin cykel och försvann i några dagar, men det kunde även hända att han var borta i flera veckor utan att Moa visste var han höll hus. Sista gången han rymde, efter tio års äktenskap, kom han inte tillbaka. Moa kontaktade vänner och bekanta, anmälde honom till Polisen som försvunnen. Han efterlystes i radio. Tidningar skrev om saken. Johan Svedjedal sammanfattar skilsmässan mellan Harry och Moa i följande ord: "Någon sista urladdning mellan dem kom aldrig. Istället struntade Harry i att komma hem, ungefär som om han varit en sjöman som rymt från en besvärlig kapten genom att utebli efter en landpermission."

Uppbrottet från hustrun Moa var också ett avgörande uppbrott från den kommunism som inte bara hon utan en rad proletärförfattare och andra nära vänner vurmade för. Harry blev 1939 en av de många svenskar som gjorde Finlands sak till sin i kampen mot den sovjetiska invasionen. Han och Eyvind Johnson åkte tillsammans omkring i Sverige för att sam-

la in pengar och entusiasmera frivilliga svenska soldater att slå mot Moas älskade Sovjetunionen. Harry såg även till att få komma till fronten i Karelen och verkade där en tid som oförskräckt kurir. Han riskerade sitt liv utan att blinka och lär ha visat något som verkade vara total brist på ångslan.

Harrys rymningar var en "livsstil", skriver Svedjedal. Även inom de unglitterära kretsar han kom att tillhöra efter debuten var han undanglidande och något av en hal ål. De sju åren som sjöman gav honom en proletär framtoning, och som proletär uppfattades han av sina författarvänner, men klassmässigt var han snarast vad Marx skulle kalla en trasproletär. Hans föräldrar hade drivit en liten lanthandel och uppfattade nog sig själva närmast som medelklass eller vilje i varje fall framstå som sådan. I och med familjetragedin, faderns död och moderns flykt med två av sina döttrar till USA, kastades Harry och fyra av hans systrar ner på samhällets allra lägsta botten och blev malträterade sockenbarn.

Vid 14 års ålder skrev Harry in sig i skeppsgosseåren vid svenska flottans huvudstation i Karlskrona, men avskräckt av pennalismen bland pojkar och av den militära disciplin som utövades av befälen rymde han efter kort tid därifrån och gav sig ut på luffen, med

siktet inställt på Göteborg. Bland luffare träffade han människor han uppskattade och själv kände sig stå nära. En av hans mest älskade böcker, romanen *Vägen till Klockrike*, gestaltar inte bara förståelse för luffarens predikament utan även en beundran för den som vågar leva som outsider, utanför samhällskontraktet.

Harry Martinson var den första arbetarförfattare som kom att hyllas av kritiker även i borgerliga tidningar. Denna upphöjelse i den borgerliga pressen väckte både misstänksamhet och avund bland andra författare i hans vänkrets. En som ofta passade på att häckla Martinson för att han fick en vidgad läsekrets var Ivar Lo-Johansson, som klädde ut sin avund så att den skulle likna ett politiskt ställningstagande mot en författare som svek sin samhällsklass.

I politiskt hänseende tycks den unge Harry Martinson närmast ha varit influerad av syndikalistiska idéer. Det finns inget som tyder på att han någonsin var kommunist. Visst var han motståndare till kapitalismen och till industrisamhällets snabba framväxt, men det är inte klassfrågan som står överst på hans samhällskritiska agenda. Vad han går till storms emot är de nya maskinernas heravälde, det ökade livstempot i de snabbt växande städerna och, allra mest, miljö-

förstöringen. Harry Martinson var en miljökampe innan detta ord ens var påkommet. Det engagemang som stod honom allra närmast, viljan att rädda naturen från avgaser och industriutsläpp, hade ännu ingen politisk organisation.

Socialistiska kritiker och andra arbetarförfattare kunde visa ideologisk misstro mot Martinson. Inte heller i estetiskt hänseende var han renlärig. Visst finns det modernistiska inslag i hans poesi, i synnerhet i hans metaforiskapande fantasi som överglänste generationskamraternas, men varför höll han sig inte till fri vers? Ibland skrev han fri vers, men lika ofta rimmade han. Både i estetiskt hänseende och i sin vurm för det gamla bondesamhällets långsamhet framstod han som traditionalistiskt lagd och som konservativ. Efter att ha utrett sådana motsättningar och paradoxer inom dikteren själv sammanfattar Svedjedal saken lakoniskt och träffande: "Han var en antimodern modernist."

Biografins bravurnummer kommer i slutet, där Svedjedal skriver om det delade Nobelpris som Eyvind Johnson och Harry Martinson belönades med 1974. Han kommenterar mycket ingående de förfärliga motreaktioner som detta pris väckte på sina håll i svensk press, elakast formulerade av Sven Delblanc i *Expressen* och Olof Lagercrantz i *Dagens Nyheter*. "Vad som kunde ha blivit en litterär eriksgata hade inletts som ett gatlopp", skriver Svedjedal. I kritiken fanns giftdrypande formuleringar som de båda Nobelpristagarna tog illa vid sig av och som ibland anses ha fördyrat deras sista levnadsår. Eyvind Johnson dog två år efter att ha fått Nobelpriset och Harry Martinson tog livet av sig fyra år efter utmärkelsen.

Jag har aldrig förut läst någon väl avvägd och stillsamt saklig redogörelse för det nervsammanbrott som svensk kulturdebatt skakades av i samband med detta olycksaliga pris till svensk litteraturens två främsta autordidakter, men Johan Svedjedal har is i magen. Hans analys av förloppet är trovärdig. Det har ingen tidigare beskrivning lyckats vara. ✨

Tommy Olofsson

MIN EGEN ELDS KURIR
HARRY MARTINSONS
FÖRFATTARLIV
JOHAN SVEDJEDAL
Albert Bonniers förlag

Nobelprisutdelning 1974.
FOTO: TT

Kung Gustaf Adolf, prinsessan Sibylla och blivande kungen Carl Gustaf.

FOTO: GETTY IMAGES

Kungliga kontraster

HISTORIA

Den 1 maj 1920 gick kronprinsessan Margareta bort, ännu inte 40 år fyllda. Efter att först ha haft öroninflammation och sedan vattkoppor var hon kraftigt försvagad och avled när hon drabbades av blodförgiftning och hjärtsvikt. Vid ett extrainkallat regeringssammanträde konstaterade den bedrövade statsministern Hjalmar Branting att "nu har solstrålen i Stockholms slott slocknat".

Kronprinsen, den blivande kung Gustaf VI Adolf, var långt mer än bedrövad. Det hade varit kärlek vid första ögonkastet mellan de två. De förlovade sig efter bara en månads bekantskap, gifte sig kort tid därefter och fick under sitt knappt 15-åriga äktenskap fem barn tillsammans. När kronprinsessan gick bort var det bara någon månad tills det sjätte skulle födas.

Som ett av botemedlen mot sorgen valde Gustaf Adolf att intensifiera sitt arbete för vetenskap och kultur. Engagemang för kulturhistoria och arkeologi var för all del ingen nyhet. Redan som 15-åring hade han fått lov av riksantikvarie Hans Hildebrand att gräva ut forngravar i närheten av Tullgarns slott och som 28-åring blev han 1911 ordförande i Nationalmusei Vänner. Men nu blev det en lång rad nya

åtaganden av samma karaktär.

När han tog över tronen vid 67 års ålder på hösten 1950 lämnade han de uppdrag som inte var hedersuppdrag. Man skulle kunna säga att Gustaf Adolf pensionerade sig från sitt civila arbetsliv, skiftade karriär och gick över till att företräda monarkin och nationen på heltid. Fast intresset för arkeologi och konstföremål lämnade han förstås inte bakom sig, det höll i sig livet ut.

I *Kulturkungen – Gustaf VI Adolf från A till Ö* talar historikern Frederick Whitling om "ett närmast frenetiskt kulturhistoriskt engagemang i rollen som ordförande i stiftelser, sällskap och andra vetenskapliga sammanhang" och ägnar sin läsvärda framställning åt en rad aspekter på denna livsgärning.

Gustaf Adolf spelade stor roll för uppbyggnad och utveckling av minst ett halvt dussin av vårt lands mest betydelsefulla museer, men hann också med att vara preses i Kungl. Vitterhetsakademien och delta aktivt i arkeologisk verksamhet. De återkommande resorna till Rom och italienska utgrävningar är väl kän-

da, men han svingade spaden här hemma också. När han i början av 1950-talet sammanfördes med spänstfenomenet "Stålfarfar" kunde han påpeka: "Du är ju från Gantofta, och där har jag varit och grävt i jorden för många år sedan."

"Från A till Ö" i bokens titel är inte bara en beskrivning av bokens ambitioner utan också dess disposition. Lejonparten består av 29 kapitel, där vart och ett börjar på en av alfabetets bokstäver. Ö handlar om Östasiatiska museet, C om Cyprenkommittén, P om farbrodern och mentorn prins Eugen och så vidare. Tillsammans med ett rikt och väl omhändertaget bildmaterial borgar det för en omväxlande läsupplevelse. Enda abret är att stoffet i några avsnitt, som Å för Åland och Y för Ystad, snarare har kommit med för uppläggets än för sakinnehållets skull.

Summan av alla insatser ter sig ytterst respektgivande och Gustaf Adolf verkar verkligen ha gjort sig förtjänt av alla de lovord från forskare och museimän som Whitling återger.

Man kan med fördel läsa det akademiskt välförankrade verket i par med Roger Lundgrens journalistiska *Kungen femtio år på tronen*, som ges ut apropå jubileet men tecknar bilden av vår nuvarande monark ända från födseln till idag.

På ett sätt är sonson och farfar mycket olika. Båda älskar att hålla på med jorden, men där Gustaf Adolf ville pensla fram krukskärvor vill Carl Gustaf köra traktor. Reflektion och kultur kan kontrasteras mot aktivitet och natur (även om vår nuvarande kung med åren tycks ha utvecklat ett allt starkare engagemang för tradition och historia).

Fast poängen med dubbelläsningen är en annan, nämligen insikten att den moderna monarkin bara ger ett begränsat antal formella uppdrag till statschefen – och att det i hög grad blir resandes ensak att fylla rollen med ett innehåll som han eller hon känner för och ger dimension åt den egna gestalten. Man kan samla nationen genom att pensla – men också genom att plöja. ✨

PJ Anders Linder

**KULTURKUNGEN
GUSTAF VI ADOLF
FRÅN A TILL Ö**
FREDERICK WHITLING
Appell förlag

**KUNGEN 50 ÅR PÅ TRONEN
EN BIOGRAFI**
ROGER LUNDGREN
The Book Affair

Konsten att läsa

Försjunken i en klassiker.

FOTO: TT

LITTERATUR

Alla riktiga författare är först och främst läsare. Ja, jag skulle vilja gå så långt som att hävda att det på sätt och vis är svårare att läsa än att skriva – det kräver en öppenhet, uppmärksamhet, förmåga att leva sig in i föreställda skeenden utan att de måste uppfattas som sanna i någon dokumentär mening. Det räcker inte att skriva, inte heller bara att vara intresserad – man måste älska arbetet med texten, för att det ska vara något bevänt med en som författare. Och att älska innebär att vara i viss mån urskillningslös, att kunna få ut något av både stor och liten, hög och låg litteratur.

Man har sina favoriter, såklart, kanske även verk och författarskap som man avskyr, en del som man gillar lite mot sin vilja och somliga som man bara kan tala tyst om, som man håller närmast hjärtat som sina personliga hemligheter. För den sanna läsaren får den efterlängtna boken det att pirra ända nerifrån tårna, för läsningens hängivelse ligger så väldigt nära kärlekens hänförelse, de är bägge något som sätter fart på känslorna lika mycket som tankarna. Stackars den som inte har fått uppleva förälskelse, och faktiskt stackars den som inte upptäckt hur läsningen berikar livet.

Någon som verkligen vet vad det innebär att gå upp i läsningen är Kerstin Ekman. Hennes nya verk, *Min bokvärld*, är som utdrag ur en livslång läslogg, i vilken hon presenterar sina läsningar av några dussin böcker. Några har följt henne genom livet, andra har varit uppenbarelser som förändrat hennes syn på världen, alla är de olika grader och former av förälskelser, vilka också på skilda sätt har satt spår i hennes eget författarskap. Som hon själv skriver alldeles i början av boken: "Den bästa skrivarkurs som finns är att läsa riktigt bra böcker." Och detta, mer än både memoar och läslogg, är vad det verkligen handlar om här: *Min bokvärld* är, helt utan stora åthävor, en lätt maskerad skrivarskola och en litterär estetik som sätter praxis i centrum. Läsande och skrivande går in i varandra och i livet. Det livslånga arbetet med detta är vad som på djupet bygger upp bildning, en hjärtats, sinnets och klokskapens långsamma tillväxt, som lavar eller korallrev.

Ekman börjar med Horatius *In medias res* och *Odysséen*, och med det första handfasta rådet: hoppa rakt in i handlingen. Inga prologer, inga omvägar, låt hjälten träda fram direkt. Och som en god pedagog väljer hon exempel på motsatsen för att förklara sig.

Tonåringen Kerstin Hjort hade fått

abbé Prévosts *Manon Lescaut* som läsläxa över sommarlovet. Hon införskaffade den i Hjalmar Petterssons bokhandel i Katrineholm för fem kronor och tjugofem öre, vilka debiterats hennes pappas konto. Hon tror att det var i den boken hon först läste uttrycket "in medias res". Men när hon går tillbaka för att kontrollera saken hittar hon det inte. Dessutom visar det sig att den gode abbén inte alls hoppar rakt in i handlingen, utan att en omständlig förhistoria upptar bokens första kapitel. Även *Odysséen* är komplicerat konstruerad, med ramhandlingar, berättelser i berättelser och Odysseus respektive sonen Telemakos resor, och så slutligen hemkomsten, med den orimligt gamla hunden som är den som först känner igen sin herre. Litteratur lever lika mycket i de små detaljerna som i de stora strukturerna, och ingen berättarteknisk princip är så benhård att den inte kan ruckas på, eller ställas helt på huvudet.

Så gick flytten till Ångermanland, till ett Shus där väggarna kläddes med bokhyllor, medan de religiösa grannarna ondgjorde sig över all denna världsliga litteratur. Kerstin läser James G Frazers *Den gyllene grenen* och Mircea Eliade om det heliga och det profana, och även denna högst avancerade läsning växlar in i vardagens bestyr och bekymmer. Och ännu en gång >>

ett råd som alla som vill skriva och tänka måste ta till sig: "Tigandet kan vara vägen att hitta tillbaka till ordet. Passagen där tomheten kan leda in i det sakrala rummet, det rum där känslan av mening och sammanhang är oavvislig."

Ekman berättar också den fruktansvärda historien om en entreprenör som köpte upp hemman i grannskapet för att slå sig på fårfarmande. Djuren vanvårdades så grymt att entreprenören till slut fick förbud att hålla husdjur. Men innan dess hade den lokale husdjurskonsulenten smorts med flotta bjudningar och champagne. Så, mitt emellan de stora verken om de stora frågorna, en koncentrerad berättelse om liv och död i Ångermanland.

Det är skönt att ta del av Ekmans avståndstagande från litteraturlivets yttre värld, "med dess prisnämnder och stiftelser, tevesoffor, tidningsintervjuer och kulturevenemang". Även Rushdieaffären avhandlas som i förbifarten, i ett kapitel vars sakliga ton inte döljer avsmaken hon måste ha känt – och kanske fortfarande känner – inför den feghet och konformism som gjorde att Svenska Akademien förklarades inför det grövsta angreppet på den litterära friheten sedan, tja, nazisternas bokbål. Det måste väl vara med, men det är inte något hon vill spilla fler ord än nödvändigt på, och jag förstår henne. Det var en pinsam historia.

Genom hela boken finns en respekt för traditionen. Litteraturhistorien ger exempel på alla tänkbara sätt att lösa berättartekniska problem, den uppvisar en stor mängd stilarter, från det högstämnda till det intima – och ibland bäggedera i samma verk, som exempelvis i just *Odysséen*, där de storstilade äventyren förenas med en intim skildring av hemkomst och igenkänning. Ekman förenar läsningen av Sofokles *Oidipus i Kolonos* med Tolstojs *Krig och fred*, och diskuterar därigenom bland annat vad man kan och bör skildra av våld, och hur man kan göra det. Bör blodet visas på scenen? Hur väger den personliga erfarenheten in i skildringen av historiska händelser?

Den sistnämnda problematiken återkommer i ett kapitel där den unga Kerstin som student i 1950-talets Uppsala råkar se Cora Sandel på gatan. För Kerstin och hennes väninna var den stora norska författaren ett med huvudpersonen i böckerna om Alberte, vilka de slukade i tonåren. Eller Cora Sandel – Sara Fabricius hette hon ju egentligen, den där eleganta 70-åriga damen i hatt. Var det verkligen hon som en gång hade varit den unga Alberte? Vad skulle det ens innebära att vara

densamma som en litterär figur?

Ekman berättar i sammanhanget hur hennes egen roman *En stad av ljus*, från 1983, togs emot som om det hon skildrar i den byggde på hennes eget liv. Hennes mamma sade till henne att folk hade kommit fram och sagt att jo, man förstod ju hela tiden att Kerstin var adopterad. Artur Lundkvist, som inte precis var någon djup läsare, beklagade hennes förfärliga Uppsalatid för henne. Både mamman och hon själv blev upprörda över denna påträngande, falskt biografiska läsart. Hon värjer sig med att bedyra att hon aldrig snattat eller haft gonorré i halssenen och att hon hade utmärkta betyg.

Än mer absurt blev det när Kristdemokraternas Alf Svensson i en ledare skrev att Ekman hade ångrat en abort, för att hon beskriver detta i *Knivkastarens kvinna*. Hon har aldrig gjort någon abort. Och dessa frustrerande påträngande identifikationer av författarens liv med vad som skildras i hennes romaner skedde ändå för 40 år sedan, långt innan jaglitteratur och kändisförfattare tagit över så mycket av den litterära offentligheten och den seriösa kritiken börjat trängas ut av personporträtt och krönikor.

Avsnitten och kommentarerna om skrivandets praxis är så fyllda och konkreta att de skulle kunna förvandlas till en koncentrerad skrivkurs. Men jag tror att det vore riskabelt att lyfta dem ur deras levande sammanhang, var och en får läsa hela boken och anteckna det matnyttiga efter hand. Jag lovar att många skulle bli bättre författare om de tog till sig Kerstin Ekmans synpunkter.

Men boken rekommenderas också för dem som endast behöver påminnas om hur mycket rikare livet blir av att läsa skönlitteratur. Personliga erfarenheter, reflektioner över tillvaron i världen, det stora och det lilla, det personliga och det historiska, litteraturen som ingång till ett djupare reflekterande liv och kunskapsform i egen rätt. Allt finns här. Det är bara att beklaga dem som saknar sinne för detta. För den som har det väntar läsning som inspirerar till ännu mera läsning. Vilket var precis vad vi önskade oss. ✨

Torbjörn Elensky

MIN BOKVÄRLD
KERSTIN EKMAN
Albert Bonniers förlag

Skyttegrav i första världskriget.

Det farfar

HISTORIA

Det är inte alltid en historiebok känns så dagsaktuell som Andreas Gedins rika biografi över sin judiske farfar Georg Israel. Eller biografi förresten, *Lycklig den som kan glömma. Ett liv i 1900-talets Europa*, är en fyrahundra sidor lång myllrande krönika över det dramatiska 1900-talets första hälft, skriven utifrån ett levnadsöde. Den förmedlar samma stämningar som växt sig starka i vår nutid: krigshotet, judehatet, den politiska polariseringen.

Farfar Georg befann sig mitt i de historiska skeendena. Han deltog som tysk soldat i första världskriget vid östfronten och flydde senare undan Förin-

FOTO: TT

ville glömma

telsen med en hårsman, då han, hustrun Lena Gedin och två söner (den ena Per Gedin, som blev förläggare och författare) kom till Sverige 1938.

Även om den gåtfulle Georg står i centrum för boken tillåter sig författaren utvecklingar i alla möjliga riktningar, ibland med förhållandevis svaga kopplingar till huvudpersonen. Det kan röra sig om en intressant granne eller någon annan avlägsen bekant i periferin av Georgs värld. Dessa stickspår skulle ha kunnat resultera i en alltför spretig bok. Men så blir det inte. Charmen med *Lycklig den som kan glömma* är tvärtom just dess mosaikartade form. Författaren lägger ett pussel över en utplånad värld.

Som läsare får vi följa hans research-arbete, ibland kommenterar han på en metanivå hur han föreställer sig att

saker kan ha gått till eller ha känts. Emellanåt blir namnen och släktkopplingarna hit och dit lite väl många för att man ska kunna hålla reda på allt, men det spelar egentligen mindre roll för innehållet.

Georg Israel föddes 1891 i Ostpreussen, nuvarande Ryssland. Tidigt flyttade familjen till en stad i nuvarande Polen och senare till Berlin. I likhet med många judar vid denna tid levde de ortodext. De försörjde sig på en pälsbutik. Georg växte upp i en värld av judiskt föreningsliv med sportklubb och scouter. Som ung man engagerade han sig i den sionistiska organisationen Herzl-Bund som hade bildats 1911.

Vid början av förra seklet florerade flera ideologier om att rädda världen. En av dessa var sionismen, som mer spe-

cifikt ville rädda judarna från antisemitismen i Europa. Den progressive Georg lockades först av sionismen, men sedan också av socialismen. Redan 1925, i trettioårsåldern, betraktade han båda dessa ideologier som tillhörande det förflutna, "ett gammalt trångt hus". Själv gled han vänsterut och kallade sig även kommunist.

Vid början av första världskriget, när Georg var lite över tjugo år, växte främlingsfientliga stämningar i Tyskland. Han bodde då i föräldrahemmet i Berlin och arbetade på kontor. I sina minnesanteckningar skrev han om hur ryska och polska judar som hade varit på semester försökte ta sig hem: "Pöbeln i Berlin kastade sig då över dessa stackars människor och misshandlade dem. Jag var mycket upprörd och försökte på alla sätt och vis hjälpa dem under min fritid. På min firma var alla plötsligt nationalist och alla utlänningar (särskilt judar) ifrågasattes." Själv fick han sparken på grund av sin härkomst.

Georg Israel stred som sagt i första världskriget. En svart anekdot som han återberättade i Sverige är hur han hade suttit ner och läst en bok i en skyttegrav, medan hans kamrat stod upp och sköt på fienden. När soldaten Georg tittade upp nästa gång saknade kamraten huvud. Den drastiska sensmoralen riktad till barnbarnet Andreas Gedin var: Man ska läsa böcker.

Något annat farfadern gillade var att dra vitsar, vilket Gedin har förvaltat på ett fint sätt i boken.

Det är inte svårt att förstå Andreas Gedin's nyfikenhet på Georg. Själv född 1958 i ett av världens bästa länder, kanske det bästa, hade han genom sin farfar en länk till 1900-talets allra mörkaste skeenden. Förutom att Georg blev traumatiserad av upplevelserna i skyttegravarna, så hade han även släktingar och vänner som mördades av nazisterna. Inget av detta talade han om. Tystnaden var ett sätt att försöka glömma.

Lycklig den som kan glömma är ett slags detektivarbete. Jag tycker nog att Andreas Gedin med sitt sökande i arkiv och mångfasetterade källor lyckas återerövra den värld som hans farfar valde att släppa, i ett försök att välja lyckan. ✨

Nina Solomin

**LYCKLIG DEN
SOM KAN GLÖMMA
ETT LIV I 1900-TALET
EUROPA**
ANDREAS GEDIN
Historiska media

De vita bussarna 1945.

FOTO: TT

Neuengamme.

FOTO: ALAMY

Sveriges svåra val

HISTORIA

Med åren 1943–1945 avslutar Henrik Berggren sin berättelse om Sverige under andra världskriget, *Landet utanför*. Det är en imponerande trilogi. Det är inte den fullständiga skildringen av hela krigets förlopp, det är inte den inträngande genomgången av den svenska politikens alla turer under kriget, det är inte heller den breda målningen av folkets förhållanden under kriget. Men det är ganska mycket av allt detta, sammanvävda till en helhet som borde hamna på var mans hylla.

Det är så här god populärvetenskap kan vara. Det breda greppet förmedlar den tidens stämningar till generationer som inte längre har "de vita bussarna" och "vår beredskap är god" som självklara referenser. Men också den som tror sig någorlunda väl förtrogen med tiden får den ena överraskningen efter den andra. Samtidigt är

Berggren en så god historiker att han flera gånger formulerar frågor för andra att borra djupare i.

Det gör han redan i tredje delens upptakt. Varför har åren 1943–1945 hamnat så mycket i skymundan? Beredskapsfrågan, Finlandskrisen, permittenttrafiken och de andra eftergifterna för Hitler under krigets första år har fångat det mesta av historikernas och allmänhetens intresse. Men varför har man inte brytt sig lika mycket om hur de svenska politikerna hanterade fortsättningen, åren då krigslyckan vände till de allierades fördel?

Stalingrad och el-Alamein visade att den tyska krigsmaskinen inte var oövervinnelig. Än mer hopp ingav den allierade landstigningen på Sicilien, strax efter midnatt natten mellan den

9 och 10 juli 1943. Berggren påpekar att Sicilien har överskuggats av Normandie ett knappt år senare, men det är därför att vi har facit.

När det skedde var det något oerhört "att de allierade fick fäste på den europeiska kontinenten, som i nästan tre år kontrollerats av Tyskland".

Omsvängningen fick en del tyskvänner att reva seglen och dra sig tillbaka. I augusti rensade ägaren Torsten Kreuger ut *Aftonbladets* mest nazianstuckna redaktörer, och tidningens läsare började komma tillbaka.

Men regeringen tövade. Delvis hängde det samman med osäkerhet om de allierades planer. Stalin krävde att USA och Storbritannien skulle öppna en andra front i Västeuropa för att minska trycket på de sovjetiska trupperna genom att splittra de tyska styrkorna. Churchill och Roosevelt accepterade de sovjetiska propåerna men dröjde med att sätta dem i verket.

Det var inte svårt att räkna ut att de allierade skulle attackera någonstans, men var? Från USA och Storbritannien spreds rykten om att Norge skulle bli målet. Det kan vara en förklaring till att Sverige fortsatte sin försiktiga linje. Risken att Tyskland i så fall skulle säkra sin rygg genom att ockupera Sverige gick inte att bortse ifrån. Det gav regeringens försiktiga medlemmar – högerledaren och ecklesiastikministern Gösta Bagge, utrikesministern Christian Günther, ibland statsminister Per Albin Hansson själv – argument för att inte gå för hastigt fram.

I Bagges fall tillkom engagemanget för Finland. Några dagar efter att Tyskland hade angripit Sovjetunionen den 22 juni 1941 gick även Finland i krig. De finska trupperna ryckte djupt in i Karelen, men

under 1942 gick kriget i stå, och efter Stalingrad började Sovjetunionen under 1943 att samla mer trupp i norr. Den 9 juni 1944 inledde Sovjetunionen ett storanfall mot Karelska näset med överlägsna styrkor, som de finska försvararna inte förmådde stå emot.

Berggren skildrar hur Bagge månade om de finska intressena, även när det handlade om samarbetet mellan Finland och Tyskland. Att Sovjetunionen slutit sig till de allierade och att västmakterna därför pressade Finland gjorde inte saken

lättare. Bagge och andra Finlandsvänner befarade att den finska självständigheten skulle gå förlorad, om Stalin finge råda.

Under krigets sista år började sådana farhågor sjunka undan. Andra länder övergav sin neutralitet och sällade sig till de allierade. Diplomaten Gunnar Häggglöf for till London i maj 1943 för att förhandla fram ett handelsavtal med västmakterna. Efter flera månaders tragglande återvände han till Stockholm med ett avtalsutkast, där de allierade ställt som villkor att den svenska regeringen avbröt de tyska transiteringarna av trupp och materiel genom Sverige.

Det var en koppling som många inom UD och regeringen värjde sig emot. Efter stor vända förklarade Per Albin Hansson att Sverige ensidigt avbröt transiteringarna – utan koppling till handelsavtalet. Med det ville han markera att Sverige tog självständiga beslut i saker som dessa och inte schackrade med dem i handelsavtal.

I krigets slutskede pressade USA och Storbritannien Sverige att uppge neutraliteten. Bara de stater som slutit upp mot Tyskland skulle inbjudas att delta i bildandet av den nya världsorganisation som president Roosevelt tagit initiativ till.

I boken refereras utrikesminister Günthers argument för att neutraliteten skulle kunna komma att behövas om västmakterna och Sovjetunionen gick isär efter krigsslutet. Socialminister Gustav Möller och finansminister Ernst Wigforss var mer benägna att gå de allierade till mötes, men inte heller de var benägna att uppge neutraliteten.

Jag tror att Berggren kunde ha varit utförligare om Günthers linje. Det var inte bara högerledaren Gösta Bagge som var orolig för Finlands sak. I sin dagbok antecknar Per Albin hallucinationer om tyska flygplan, men mardrömmarna handlar inte om Hitler: ”Drömde i natt att Stalin var i stan och skulle tala på ett möte och var arg över att det inte kom något folk.” Det fanns en rädsla för Sovjetunionen, som inte minskade när västmakterna lät honom annektera östra delen av Polen.

Henrik Berggren går också in på de svenska tyskvännerna. Han lyfter fram den avdankade kommunisten Nils Flyg, ”Sveriges enda Fühlerämne av kvalitet”. Flyg dog av blodpropp den 9 januari 1943, men andra apologeter hängdes ut under de närmaste åren. Karl Gerhard hade tänkt låta Zarah Leander bli primadonna när hon kom tillbaka från Tyskland, men reaktionen blev för häftig.

Fast ibland har det bruna suddats ut sedan dess. Berggren nämner teologiprofessorn Hugo Odeberg. Han blev 1941 ordförande i Riksföreningen Sverige-Tyskland, som i olika sammanhang uttalade sin förståelse för utrensningen av judar. Om man idag slår upp Odeberg i *Svenskt Biografiskt Lexikon* hittar man ingenting om Sverige-Tyskland, bara ett par ursäktande rader: ”O har inte sällan anklagats för en pro-nazistisk inställning före och under andra världskriget. Hans djupgående och förblivande vänskap med ett stort antal judar i Sverige talar emellertid ett annat språk.”

Mitt i allt detta pågick vardagen. Som mlantis kan jag tycka att den i lite väl hög grad utspelar sig i Stockholm, landets ibland ganska insulära huvudstad. Det hade nog blivit rikare färg med närläsning av tidningar som låg närmare de ockuperade grannländerna – *Sydsvenska Dagbladet*, *Göteborgs-Posten* eller varför inte *Strömstads Tidning*?

Henrik Berggren tar också upp den bild som allmänheten fick av vad som hände i omvärlden. Han pekar på myndigheternas uppmanade förmaningar till tidningarna att inte publicera ”grymhetspropaganda”, vilket avhöll dem från att återge rapporterna om förintelselägren. Mot slutet av kriget handlade det istället om att proallierade tidningar drog sig för att publicera rapporter om hur Sovjetunionen agerade på östfronten, i synnerhet i Polen, från massakern på polska officerare i Katyn till Röda arméns passivitet vid den polska hemmaarméns resning i Warszawa hösten 1944.

Berggren pekar på skuggorna i historien om de vita bussarna. Några månader före krigsslutet fick Folke Bernadotte tillstånd att samla de skandinaviska fångarna i läger Neuengamme, och därifrån föra dem till Sverige. För att skandinaverna skulle få plats fick de svenska hjälparna åta sig att transportera Neuengammes andra fångar till andra läger, och på vägen dit dog många. Det är ytterligare en illustration till de svåra val som många ansvariga i det lilla neutrala landet ställdes inför.

Därför är *Landet utanför* nyttig och nödvändig läsning. ✨

Gunnar Wetterberg

LANDET UTANFÖR
SVERIGE OCH KRIGET
1943–1945
HENRIK BERGGREN
Norstedts

Margaretha Krook.
FOTO: TT, SHUTTERSTOCK

En blind kärlek

TEATER

Jag sökte jobb hos Berit Gullberg på Colombine förlag en gång. Om jag minns rätt så sprack det på att hon tyckte att jag hade för dåligt nätverk i teaterkretsar. Då förstod jag inte alls vad hon menade, själv tyckte jag att jag hade ett förträffligt nätverk och tänkte att det måste ha varit en bortförklaring. När jag nu har läst hennes självbiografiska *Gaffelgränd 1A*, om livet som teaterförläggare på Columbine, så förstår jag precis.

Från första sidan dimper vi rakt ner i den svenska teater- och litteraturhistorien. År 1968 var Gullberg press- och prchef på Dramaten. Hon var närvarande när den unga poeten Lars Norén debuterade som pjäsförfattare. Hon var med när Margaretha Krook blev så rasande på Mimi Pollak att denna fick lämna teatern. Hon har ramlat handlöst på ett dansgolv mitt framför Vilhelm Moberg och sedan blivit körd hem till Bromma av honom eftersom han ansåg att "flickstackarn var blåslegen till armar och ben".

Ja, Berit Gullberg rörde sig i en helt annan sfär än vi andra. P O Enquist, Astrid Lindgren, Max von Sydow, Staffan Göthe och Ulf Stark – kavalkaden av storheter fortsätter ... och fortsätter. Och fortsätter. Och till slut blir till och med en teaterfantast som undertecknad lite trött.

Historien om förlaget Colombine är en storslagen kärleksförklaring till svensk

teater. Men det är en blind kärlek. De stora namnen räknas upp, vi får historier om olika uppsättningar och möten mellan människor, om känslostormar och nattliga nakenbad. Allt som man kan förvänta sig av dem vi kallar "teatermänniskor", ni vet, de med lite större känsloliv, lite högre röster och lite yvigare gester än vi vanliga dödliga.

Men Gullberg berättar väldigt lite om det fula. Om den märkliga kultur som skapas i en bransch där människor kategoriseras efter hur stora roller de har och hur kända de är. Där några utvalda få är etablerade och sitter säkert på sina positioner, medan så många andra inte vill något hellre än att få komma in. Få en roll i en uppsättning, helst på en stor teater, annars går en liten också bra. Om inte en roll, så kanske åtminstone en tjänst som regiassistent? Eller biljettförsäljare? Eller vara en praktikant som kokar kaffe? Tro mig, för den som precis gått ut Kulturmåskådespelarlinje är tanken på att få vara praktikant på Dramaten som en dröm.

Men när man har varit mitt i smeten så länge som Gullberg blir kanske detta svårt att se.

Metoo gav en måttligt smickrande bild av branschen. Förutom haveriet med Benny Fredriksson var nog många av historierna sanna. Gullberg skriver fint om Fredriksson, om deras sista möte, där de lovar att stötta varandra när de ses igen. Hon, efter en canceroperation, han, djupt deprimerad

Dramaten.

med hela yrkeslivet sönderslaget. Men de ses aldrig igen. Gullberg reflekterar över huruvida vreden är lika stor som sorgen. Det borde den vara.

Historien om Fredriksson är ett undantag. Mest uppehåller sig Gullberg vid glitteret och glamouren. Till och med när hon beskriver hur förlaget i början tränger ihop sig i en för liten lokal, med för många människor och allting lite spartanskt, så är det ändå glamoröst – för teaterglamouren är annorlunda än den vanliga.

En historia sticker dock ut. Året var 1978 och Dramaten hade ett gästspel från Estland. Efter premiären äter de supé på Grands veranda. Den estniska äldre dramaturgen vänder sig till den unga och säkert mycket vackra Berit Gullberg och bjuder upp till dans. Hon är inte alls upplagd för detta och försöker avvärja honom med att maten snart kommer. Men han insisterar och berättar att han inte dansat på flera år. Hon ger efter.

Medan de dansar pratar de. Han berättar att han suttit i fängelse två år för en artikel i teaterns programblad som har uppfattats som regimkritisk. Han talar om en längtan efter frihet som få svenskar idag kan relatera till:

"Jag kommer inte att gå och lägga mig på hotellet i kväll. Jag kommer att gå hela den ljusa natten utefter Stockholms vackra kajer och se vattnet och broarna. Kanske sätter jag mig på en bänk i en trädgård. Kanske är det här sista gången jag får röra mig i frihet. Jag vet inte om jag någonsin får lämna landet igen."

De fortsätter att dansa. Maten får vänta.

Den historien får mig att tycka mycket mer om henne än alla föreställningar hon gav upphov till. ✨

Catta Neuding

GAFFELGRÄND 1A
MINNEN UR TEATERFÖRLAGET
COLUMBINES HISTORIA
BERIT GULLBERG
Pajazzo förlag

Eric von Rosen 1919.

FOTO: ALAMY

En förlorad värld

KULTURHISTORIA

Strax utanför Alvesta i Småland, vid sjön Salen, ligger godset Engaholm. När jag i min barn- och ungdom kom att med min far jaga på dess marker ägdes det av godsägaren och dess fideikommissarie Anders Koskull, "farbror Anders" för mig.

"Farbror Anders", inbiten ungkarl, ägnade hela sitt liv åt jakt, fiske och skötsel av den i flera släktled nedärvda gården. Det berättades att han i sin ungdom, när hans moders ansträngningar att få honom gift blivit alltför påträngande, köp-

te en motorcykel och begav sig genom Europa och Afrika ända ner till Sydafrika, för att återvända hem först när moderns äktenskapsplaner för hans räkning klingat av. Hans vapensamling var mäktig, med – som jag minns det – bland annat en exklusiv grovkalibrig dubbelstudsare för storviltsjakt, "elefantbössa" kallad, och överallt på väggarna hängde jakttroféer från svenska marker och en rad afrikanska safarier.

Då och än idag är "farbror Anders", som dog i mitten av 1990-talet, för mig själva sinnebilden för en man som använde sin betydande rikedom till ett liv i oberoende.

När jag läser etnologen Christer Lindbergs magnifika praktverk *Eric von Rosen. I*

en förgången värld kommer jag omedelbart att tänka på "farbror Anders". Även von Rosen var godsherre och jägare, men han var dessutom äventyrare, frimärkssamlare, upptäcktsresande med mera. Det tycks mig emellertid som om de båda, också om von Rosen var född nästan trettio år tidigare, 1879, tillhörde samma tid, en på alla sätt förgången epok: Med den självklara rikedomens upphöjda förakt för det krämaraktiga hängav de sig åt jakt och äventyr.

Idag är greve Eric von Rosen mest ihågkommen som riksmarskalk Hermann Görings svåger, och själv aktiv national-socialist på hemmaplan. Berömd är berätt-

>>

telsen om hur Göring och von Rosen möttes en kall februaridag 1920 i Stockholm, och hur det berömda flygaresset Göring erbjöd sig att flyga hem greven till hans gods Rockelstad, hur de landade på den istäckta Båven och hur Göring på slottet träffade Karin, syster till von Rosens husfru, och gifte sig med henne. Arten av greven och nazikoryféns vänskap kan avläsas i rubriken på ett av de många föredrag som von Rosen kom att hålla för en bred publik vid mitten av 1930-talet: "Med Hitler, Göring, von Blomberg och von Ribbentrop. Partidagar och jaktpartier i Tyskland hösten 1935". Det rörde sig om nazistmöten och hjortjakter i skogarna kring Karinhall, Görings jaktställe – tilldragelser mästertligt uppvidna i fiktion i Carl-Henning Wijkmarks roman *Jägarna på Karinhall*. Genom släktskapet med Göring fick von Rosen tillgång till de innersta kretsarna i Nazityskland, något som den svenska regeringen kom att utnyttja för att genom honom få en direkt kanal till olika nazistiska toppar.

Lindberg är tydlig och uttömmande i sin skildring av von Rosens nazisympatier som alltså sträckte sig långt utöver bara släktbandens lojaliteter; von Rosen var synnerligen aktiv och pådrivande för skapandet av ett nazistiskt parti i Sverige. Även om han inte helt bejakade de tyska nazisternas politik mot judarna, fann han som så många andra av sin tid och klass sätt att bortförklara det som hände i "judefrågan". Till det kommer att Eric von Rosens tankevärld var formad av överklassens gängse paternalistiska fördömanden av klassmotsättningar: en klass som aldrig känner sig hotad underifrån kan alltid sträcka ut en hand till försoning över klassgränserna till det "äkt" folket.

För von Rosen var det – inte olikt vännen Sven Hedin – viktigt att likt Erik Axel Karlfeldts Fridolin kunna "tala med bönder på böndernas sätt/ men med lärde män på latin". Varje midsommar och jul bjuder självklart herrskapsfolket godsets anställda på fest, själva passar de då upp på husfolk, drängar och pigor vid festmåltiderna.

Det vurmande för folkgemenskap som präglade von Rosen, ur vilket hans nazisympatier växer, tillhör förhoppningsvis det förgångna. Eric von Rosens anammande av de mörkaste politiska idéerna under 1900-talet står som en mur mellan honom och de flesta av oss, men ändå kan jag inte låta bli att pojkaktigt lockas av det äventyrliv som också skildras i Christer Lindbergs bok.

Marx och Engels karakteriserade en gång livet i det kommunistiska samhället med de berömda raderna om att det där

är "möjligt för mig att göra det ena idag, det andra imorgon, jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta kreatur på kvällen och kritisera efter kvällsmaten, allt efter vad jag vill, utan att för den skull någonsin bli jägare, fiskare, herde eller kritiker". Deras rikedomar möjliggör ett liv som åtminstone på ytan verkar föra bortom det nödvändighetens rike de flesta av oss tvingas leva i, och in i frihetens.

Det är en händelse som ser ut som en tanke att det samtidigt denna höst utkommer biografier över de båda upptäckarna och pojkbokshjältarna Eric von Rosen och Sven Hedin, i det senare fallet Nils Uddenbergs *Drömmaren*. Tyskvänligheten och deras dragenhet till den nazistiska lågan har svett bådars rykte, och även om deras i samtiden mycket hyllade vetenskapliga insatser inte ska föringas, är det idag deras rese-skildringar och äventyrsberättelser som fascinerar mig.

Född till rikedom hade von Rosen råd att förverkliga sig som friluftsmänniska. Ännu vid sextiofem års ålder åkte han regelbundet sina tolv kilometer skidor, jagade, var skicklig i att hantera såväl skjutvapen som pilbåge. Han var en självklar ledare, som klippt och skuren för den roll som det tidiga 1900-talet skapat åt en viss typ av män: äventyraren som upptäcktsresande. Om vännen och reskamraten Erland Nordenskiöld, son till den berömda Adolf Fredrik Nordenskiöld (upptäckaren av Nordostpassagen), var etnologen som för sin forskning tvingades in i äventyr, så var

von Rosen äventyraren som förverkligade sin dröm om äventyr genom att bli – upptäcktsresande.

Äventyraren är en egen art. Vid 1900-talets början kunde rollen sömlöst förenas med vetenskapsmannens eller författarens. Den självständiga gentlemanen som ägnade sig åt forskning var ett ideal, inte minst i England. Äventyraren/upptäcktsresanden var en berättare som gav sig ut i världen för att åter hemma berätta om sina upplevelser och erfarenheter. Såväl von Rosen som Hedin skrev framgångsrika reseskildringar med rikligt inströdda öden och hiskeliga äventyr, men samtidigt bidrog de till insamlandet och skapandet av naturhistoriska och etnologiska museisamlingar. Etnologiska museet i Göteborg, föregångare till dagens Världens hus, är till stora delar beroende av Eric von Rosens insatser. De var emellertid inte ensamma om det ofta tvivelaktiga sysslandet med att samla och bära hem. Äventyret, samlandet av kurios, exotism och allvarlig forskning var sammantvinnat i en av fördomsfullhet och kunskap mångskiftande väv.

Och ändå... Pojken i mig kan som sagt med viss sorg tänka tillbaka på Eric von Rosen där han på sitt Rockelstad ordnar sina jakttroféer, pilbågar, korgar och andra etnografiska föremål, eller i sitt bibliotek samlar sina frimärken, böcker och handskrifter, samtidigt som vännen Evert Taube och andra tankens och litteraturens män och kvinnor samlas till samkväm och lyssnar till grevens berättelser eller sånger till lutackompanjering. En i sanning förlorad värld.

När kapten Charles Ryder i Evelyn Waugh's roman *En förlorad värld* i andra världskrigets slutskede återser familjen Flytes herresäte är den överklassvärld han då återkallar i minnet redan dömd till förfall och undergång. I ett förord till en nyttigäva ett drygt decennium senare gör Evelyn Waugh iakttagelsen att de gamla lantegendomarna återuppstått, men nu som museer och turistattraktioner, "öppet för besökare, dess skatter utställda till beskådan".

Rockelstad är idag en hotell- och konferensanläggning, ämnad för rekreation, större fester och bröllop. Så kan det gå i vår nya sköna värld. ✨

Björn Linnell

**ERIC VON ROSEN
I EN FÖRGÅNGEN
VÄRLD**
CHRISTER LINDBERG
Bokförlaget Stolpe

Angela
Merkel.
FOTO: GETTY
IMAGES

Sverige är inte Tyskland

SAMHÄLLE

Den tyska drömmen om Sverige och Norden är välkänd. Flitigt nyttjad som kulturellt motiv från 1930-talets nazistiska uppbyggelseromaner till dagens tv-deckare är den ett vitalt inslag i tyskt tankeliv, och därtill utförligt beskriven i forskning. Vad händer om man blickar åt motsatt håll?

När Horace Engdahl beskrev Tyskland som ett Sverige för vuxna hälsades omdömet med gillande av många svenskar. Den intellektuella debattens nivå, kvalitetspressen, tyskarnas Streitkultur – alltsammans togs till intäkt för att grannlandet präglas av bildning och högt i tak. Den här bilden försöker Philip Franzén sticka hål på i *Ett Sverige för vuxna*.

Det är en välkommen och uppfriskande ambition som fullföljs i jämförande analyser av högerpopulismens uppsving och debatterna om coronapandemin i Sverige och Tyskland. Sverige har ofta sagts stå för en egen linje i dessa och andra frågor, och dessutom malligt lyft fram de egna vägvalen som lite bättre och modernare än andra länders. I statsvetenskapen har det talats om svensk exceptionism. Men Franzén pekar nu alltså mot Tyskland och säger: Se, Sverige är trots allt inte så annorlunda.

En hel del ligger det förstås i Franzéns grundläggande tes. Högerpopulismens framväxt lämpar sig också väl för svensk-tyska jämförelser. Talet om en "åsiktskorridor" – ett ord som gick på export – finns också i Tyskland. Vad mer är, i grannlandet är barriären mot högerpopulismens främsta företrädare Alter-

native für Deutschland (AfD) – trots små tecken på sprickbildning – fortfarande intakt. I Sverige har den rämnat. Franzén tolkar utvecklingen i ljuset av den kristdemokratiska doktrinen i Tyskland att inget legitimt parti får finnas till höger om CDU. Att som svensk högerpolitiker hylla Angela Merkel och samtidigt välkomna SD röjer, skriver Franzén, "en missuppfattning om vad för slags land Tyskland är, om vad för slags land Sverige är". Tyska politiker har i själva verket upprättat en ännu skarpare gräns mot högerpopulism.

I sak är det förstås sant, och det finns begripliga skäl till den tyska hållningen. För det första den tyska historien, minneskulturen och den därmed moraliskt förpliktande vakthållningen mot extremism. För det andra AfD som parti. Medan SD trots all barlast har närmat sig borgerligheten, har det initialt euroskeptiska AfD slagit in på en högerradikal och extrem väg. Ledande partiföreträdare gör uttalanden som skulle få Björn Söder att rodna.

Men Franzén förbiser att konservatismens idéspektrum länge har varit bredare och tydligare företrätt i Tyskland än i Sverige. CDU:s nuvarande principprogram (ett nytt är under utarbetande) bär tydligt värdekonservatismens prägel. Gud och äktenskapet mellan man och kvinna lyfts fram. Om vi återvänder till den omstridda metaforen med åsiktskorridoren så har denna på högerkanten alltså varit avgjort vidare i Tyskland än i Sverige. Då är det också lättare att dra en gräns mot populistpartier på högerflanken. Frågan är alltså inte så mycket om det finns en åsiktskorridor som vad den

rymmer. Franzén gör det också lite lätt för sig när det gäller debatten om coronapandemin. Som belägg för åsiktskonformism anför han en rad tyska intellektuella som stödde regeringens hårda nedstängningspolitik, men nämner inte den skarpa kritiken mot inskränkningarna från Ilija Trojanow, Juli Zeh och andra.

Franzéns lärda och nyktert hållna bok rymmer åtskilligt om Tyskland som torde vara av värde för svenska läsare, de historiska återblickarna inte minst. Problemet med framställningen ligger på ett annat plan: det dubbla anspråket att teckna en bild av det tyska samhället och med denna som fond punktera myten om det avvikande konsensus-samhället Sverige. Föresatsen att granska förenklningar är lovvärd men förverkligas bara delvis. Den skissartade Sverige-bilden står inte i paritet med det detaljrika Tysklandsporträttet, jämförelserna blir asymmetriska.

Blicken tycks ha grumlats för det som faktiskt skiljer de båda länderna. Den som är nyfiken kan alltid ta sig an en tysk kultursida eller ett debattprogram i public service, jämföra med valfri motsvarighet i Sverige och begrunda skillnaderna. 🌟

Magnus P Ängsal

**ETT SVERIGE FÖR VUXNA
OM TYSKLAND SOM
FÖREBILD OCH
VARNANDE EXEMPEL**
PHILIP FRANZÉN
Timbro

Realpolitikern Hammarskjöld

HISTORIA

Sveriges efterkrigshistoria har få hjältar. Medan Olof Palme ofta betraktas som kontroversiell sätts däremot FN:s tidigare generalsekreterare Dag Hammarskjöld på piedestal. Ingen svensk har på liknande sätt befunnit sig i världsscenens ramp-ljus. Hans hjälteroll är dessutom slitstark och har knappast naggats i kanten. På den svenska tusenlappen blickar numera en nöjd, blid och tankfull Hammarskjöld ut mot världen. Högre än så kommer man inte i Riksbankens sedelhierarki, en värdeämbare så god som någon.

Föga förvånande har det skrivits flera böcker om den forne generalsekreteraren. Senast i raden är Staffan Carlssons *Helgon och maktspelare. Dag Hammarskjöld som politiker*. Med erfarenheter som tidigare ambassadör i Budapest, London och Berlin känner han väl till den internationella diplomatins villkor. Han kan spelets regler.

I boken skildras Hammarskjölds sista femton år. Tiden som finanssakkunnig, kabinetssekreterare och statsråd i UD under åren 1946–53 avverkas i ett fåtal kapitel, medan tiden som FN:s generalsekreterare 1953–61 får betydligt större utrymme. I några kapitel riktas sökarljuset på konkreta konflikter som Suezkrisen och Kongokrisen. Andra är tematiskt övergripande och diskuterar exempelvis ledarskap.

Vi får följa det diplomatiska spelet: möten, protokoll, promemorior, brev, resolutionsförslag och middagar. Rutiner i repris på repris och därtill ett ständigt resande. Analysen ligger i den diplomatihistoriska genrens huvudfåra och präglas av noggrannhet. En amerikansk professor har karakteriserat genren som en redovisning av vad "one clerk wrote to another clerk". Ibland tar detaljerna också överhand, men ofta är de nödvändiga för att blottlägga övergripande mönster.

Karriären var spikrak och Hammarskjöld värnade ämbetsmannarollen. Blev statsråd, men ville inte bli politiker

och var heller aldrig förankrad i något parti. När han valdes första gången till generalsekreterare saknade han en politisk plattform, men han var mer profilerad vid omvalet 1957. Under sin andra mandatperiod försökte Hammarskjöld göra FN mer självständigt i arbetet för fred. Carlsson konstaterar att ingen generalsekreterare sedan dess har vågat något liknande.

Författaren tecknar bilden av en skarpsinnig visionär, handlingskraftig ledare och slipad aktör på världsarenan liksom i kulisserna. Freden dominerade blickfånget, syftet med politisk krishantering var att skapa en säkrare värld. I Hammarskjölds fokus stod metoden eller rättare sagt vägen dit: de konkreta stegen som skulle tas för att nå målet. Mänskliga rättigheter hade inte samma dignitet som avspänning, en prioritering i takt med tiden. Mest lyckosam var han vid lösningen av Suezkrisen 1956, ett mästestycke för att använda Carlssons ord.

För första gången lanserades tanken på en fredsbevarande FN-styrka. Idén var inte Hammarskjölds utan den kanadensiska utrikesministerns, själv såg han inte omedelbart potentialen. Men förslaget bidrog till lösningen, jämte generalsekreterarens förhandlingsskicklighet och outtröttlighet. Först i samband med den komplicerade Kongokrisen några år senare försvagades hans ställning på allvar.

Carlsson diskuterar ingående Hammarskjölds agerande på den internationella arenan, hur han framgångsrikt navigerade bland storpolitikens alla skär. Men framförallt är författaren intresserad av att granska myten. Enligt den traditionella bil-

Dag Hammarskjöld.

FOTO: TT

den var FN-chefen principfast och tog striden med stormakterna. Han stod emot ledande staters försök att lamslå världsorganisationen. Ikoniska filmklipp från 1960 visar hur han satte den sovjetiska ledaren Nikita Chrusjtjov på plats i generalförsamlingen.

I boken sätts emellertid frågetecknen vid mytbildningen. Redan som ung diplomat funderade författaren på om Hammarskjöld verkligen hade överbryggt klyftan mellan ideal och verklighet, "mellan världen som den borde vara och världen som den var". Dessutom aktualiseras den principiellt intressanta frågan hur generalsekretären kunde bli så framgångsrik om han ständigt låg i fejd med stormakterna. Måste man inte vara realpolitiker och inse att det finns en verklighet som man inte kan strunta i?

Författaren avfärdar alltså den schablonmässiga hjältebilden och menar snarare att Hammarskjöld tvärtom blev en betydelsefull och framgångsrik generalsekretärare just eftersom att han som pragmatisk och resultatorienterad realpolitiker samarbetade med stormakterna. Hammarskjöld saknade

förvisso inte ideal, men tänjde på dem för att nå framgångar, förstod stormaktspolitikens realiteter och kompromissade. Även småstatstänkandet och värnandet om de mindre medlemsländerna hade en realpolitisk agenda. Syftet var enligt författaren att hålla världsorganisationens växande antal afrikanska och asiatiska medlemmar "bakom Kongoinsatserna – och bakom Hammarskjöld".

Äterhållsamhet och redbarhet ingick i karaktärsbeskrivningen av Hammarskjölds sammansatta personlighet liksom stort självförtroende och höga krav på sig själv och andra. Allt bidrog till bilden av den idealistiska FN-chefen. Även hans andliga framtoning lyftes fram. I den postumt utgivna *Vägmärken* såg han uppdraget som FN-chef som svar på en bön "att finna något att leva för, stort nog att dö för". De religiösa grubblerierna i boken blottade ett inre djup, en integritet och ett behov av att hålla avstånd till andra, vilket i sin tur stärkte hans mytiska aura.

Carlsson pekar på att FN-chefen möjligen även hade ägnat sig åt karriärplanering. Själv medgav Hammarskjöld att han när Tage Erlander frågade honom om han ville ha en statsråds-post kände "ryckningar av infantil ärelystnad". Efterlämnat material vittnar likaledes om att mycket tid ägnades åt att fundera över karriären. Före generalsekretärvalet 1953 besökte Hammarskjöld Washington och New York och träffade nästan samtliga nyckelpersoner som hade med valet att göra. Författaren konstaterar att det saknas belägg för att han skulle ha talat i egen sak vid mötena men sår ett frö. Karriärplanering rimmar förstås också illa med den traditionella bilden av FN-chefen. Men som Carlsson klokt konstaterar kan vi inte veta i vilken utsträckning han agerade aktivt, bara spekulera.

Hammarskjölds framgångar och idealistiska och andliga framtoning förklarar hjälteglorian. Lägg till hans plötsliga död i tjänst vid flygkraschen. Martyrskapet försvårade en förutsätt-

ningslös diskussion av generalsekretärens insatser. Avgörande för mytbildningen var enligt Carlsson också den svenska självbilden som stärktes under 1960- och 1970-talen när hans eftermäle formades. Det var en tid när Sverige skulle fungera som ledstjärna för fattigare och mindre utvecklade länder, som en moralisk stormakt, neutral i en polariserad värld och med höga idealistiska och altruistiska ambitioner. Hammarskjöld blev en symbolgestalt för självbilden, en anspråkslös hjälte och de små nationernas riddare.

Carlsson bortdefinierar inte Hammarskjölds insatser och opponerar egentligen inte mot bilden av honom som kreativ, analytiskt skicklig och mångsidig. Men han ser också övermod och otillräckligheter och framförallt en bristande förmåga att hantera den oerhört komplicerade

Kongokrisen. Författaren menar att det är först när vi ser Hammarskjöld i helfigur, med alla hans tillkortakommanden och felbedömningar, som vi också ser hans storhet.

Historieskrivning är som bäst när tidigare förgivettaget ifrågasätts, när etablerade sanningar omvärderas och myter avlivas. I det avseendet lyckas Carlsson med råge. Resonemangen är väl underbyggda och resultatet ett nationalmonument med revor.

Den tidigare ambassadören har skrivit en medryckande bok: rik på tankar, reflektioner och perspektiv. Att på en mer övergripande nivå synliggöra konfliktytorna mellan idealism och realpolitik innebär dessutom ett värdefullt bidrag till förståelsen av den internationella politikens spelregler, då som nu. ★

Kim Salomon

Med Nikita Chrusjtjov.

FOTO: TT

HELGON OCH MAKTSPELARE
DAG HAMMARSKJÖLD SOM
POLITIKER
STAFFAN CARLSSON
Albert Bonniers förlag

Människooffer hos aztekerna i Mexiko.

FOTO: ALAMY

Vihar civiliserats

HISTORIA

Ämnet är ju onekligen lockande. Och välpaketerat. Klas Wikström af Edholms *Vikingatidens människooffer* är påkostad och glassig.

Boken bygger på författarens prisbelönta doktorsavhandling i religionshistoria, och frågan är hur många avhandlingar som låter sig bli läsbara böcker. Till en början var jag skeptisk. Texten är akademisk och abstrakt med en del upprepningar – men efterhand blir det alltmer fascinerande. Wikström af Edholm jämför arkeologiska och skriftliga källor, och ger allt mer spännande och tydliga belägg för att människooffer sannolikt var vanligt förekommande i Skandinavien fram till för cirka 1 000 år sedan.

Tesen är onekligen brutal – men samtidigt har vi på senare år sett allt fler och talande belägg för hur blodig vår forntid har varit. Läs arkeologen Jonathan Lindströms *Sveriges långa historia* (2022) och du förstår vad jag menar. Vi har civiliserats och humaniserats under historiens gång – avskaffat allt från människooffer och tortyr till dödsstraff och barnaga, allt som en del i samma långsiktiga trend.

Länge fanns det en uppfattning bland historiker att skrifter från den kristna medeltiden framhåller vikingatida människooffer som en del i tidens kulturkrig mellan hedniskt och kristet. Man behövde därför vara källkritisk. Medan arkeologerna, med Klas Wikström af Edholms

ord, ”om och om igen funnit resterna av människor som har sänkts i sjöar, utsatts för en våldsam död och behandlats på samma sätt om offrade djur. Ofta har offrens huvuden huggits av innan de har sänkts ned i heliga sjöar.”

Så allt tyder på att människooffer har förekommit långt tillbaka i historien – för att blidka gudar, ge framgång i krig, tacka för segern eller säkra skördarna. I regel offrades slavar eller krigsfångar, men det finns undantag. Det handlar om en gåva till gudarna, och offerhandlingen kommunicerade just detta. I Skandinavien handlade det ofta om Oden, krigsguden. Offren utfördes i utpräglade patriarkala våldskulturer, där det manliga krigandet stod i fokus. Riten att rista blodörn på en fiende har nämnts i skriftliga källor som ett sällsynt plågsamt sätt att ta en fiende av daga, där revbenen skärs av och lungorna dras ut på den som ska offras. Allt som en del av en vålds- och krigarideologi där rituellt makttuppvisning står i fokus. Det finns gott om belägg i form av bilder där man kan ana att denna makabra splatterdöd visas.

Mycket tyder på att människooffren är en del av en gammal germansk kultur, skriver Klas Wikström af Edholm. Men det verkar även ha förekommit i stora delar av världen under forntiden och i Västafrika så sent som på 1800-talet. Själv slås jag av kopplingarna till traditio-

nell hederskultur. Ära, eftermäle, hämnd, heder, våld, tortyr och manlighet stod av allt att döma högt i kurs i denna krigarkultur. Och högst i kurs stod hela tiden Oden, en enligt Wikström af Edholm ”maffialiknande” figur som verkar älska våld och dödande.

De arkeologiska fynden visar även att kvinnor och barn kunde offras, vilket sällan nämns i de skriftliga källorna. Ibland offrades vid kriser, ibland vid tider av välstånd då man hade råd att offra.

Boken är, som sagt, ett praktverk med tjugusig tryck. Där finns många magnifika bilder, som dock sällan dateras i bildtexterna, vilket är en brist. Boken är relativt akademisk i sitt tilltal, och som så ofta när det gäller arkeologi och äldre historia är ord som ”kanske” eller ”sannolikt” rätt vanliga. Forskaren får lägga pussel och försöka dra slutsatser. Det handlar oftare om indicier är bevis. Gott så.

Själv lägger jag belåtet ifrån mig boken när jag läst ut den, lite klokare än innan – och mycket nöjd med att ha fötts in i en relativt fredlig tid och humanistisk kultur. Mycket våld och elände sker i både Sverige och världen. Men ingen skulle i alla fall få för sig att offra en medmänniska till krävande och våldsbejakande gudar. ✨

Henrik Höjer

**VIKINGATIDENS
MÄNNISKOOFFER**
KLAS WIKSTRÖM
AF EDHOLM
Natur & Kultur

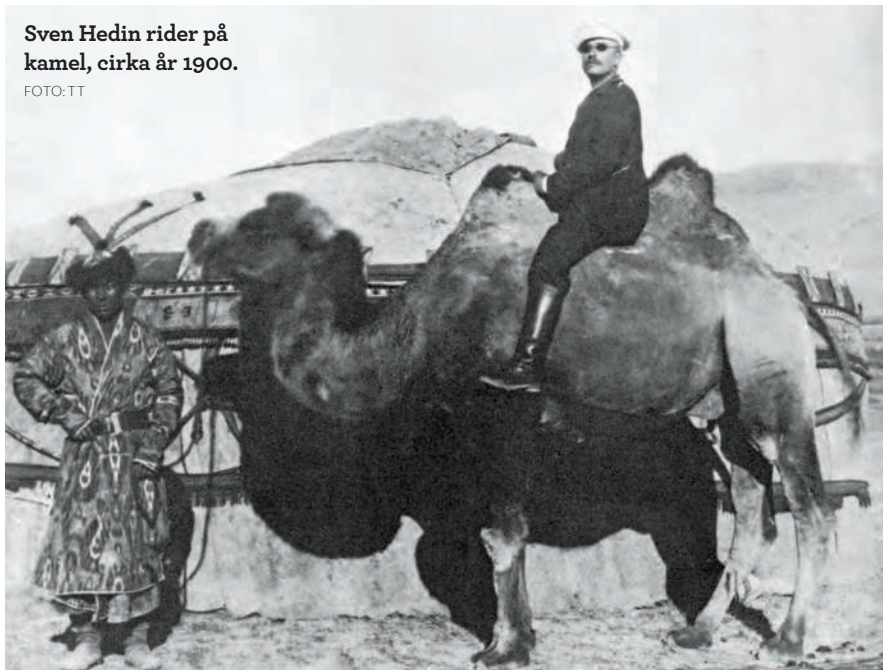
Abraham skall offra Isak.

FOTO: ALAMY

Sven Hedin rider på
kamel, cirka år 1900.

FOTO: TT

Ett förlorat Asien

IDÉHISTORIA

Det har kommit ut en hel del viktig och intressant litteratur om Sven Hedin under senare år. Ingen kan säga att han är bortglömd. Nu har Nils Uddenberg också givit ut vad som av allt att döma kommer att räknas som standardbiografen – *Drömmaren. En bok om Sven Hedin*.

Vad som meriterar Uddenbergs bok till att betraktas som en standardbiografi är – förutom att den är välskriven, engagerande berättad, baserad på rejäl forskning och tillförlitlig i sina sakuppgifter – att den verkligen försöker ge ett helhetsporträtt. Detta är i just fallet Hedin inte så lätt. Vad hade den hyllade upptäcktsresanden med den kontroversielle politikern att göra? Vad hade vår sist adlade person och ledamot av Svenska Akademien att göra med den hånade exnazisten? Vad hade bombasmarnas mästare att göra med den förtrolande reseskildraren? Och på det mer privata planet, vad hade hemmasonen som egentligen aldrig lämnade familjens sköte gemensamt med kosmopoliten som reste från pol till pol på jakt efter ständigt nya, ofta livsfarliga äventyr? Uddenberg försöker ge svar på dessa frågor och andra. Han dras till komplicerade och kontroversiella personligheter med en biografi över Gustaf Retzius ("Skallmätaren") på meritlistan. Och han hanterar Hedin med välbalanserad skicklighet.

Sven Hedins rykte som upptäcktsresande och kartläggare av väldiga områden står sig väl. Han var ingen Columbus. Det var inte nya kontinenter han upptäckte utan gamla. Han var heller ingen Amundsen som bereste folktomma områden. Inte heller en Stanley som med brutal beslutsamhet tog sig fram genom primitiva stammars land. Hedin besökte ofta områden som varit civiliserade längre än Europa. Men de hade inte varit kartlagda, inte undersökta eller utforskade med den moderna vetenskapens metoder – geologiska, kartografiska, antropologiska, arkeologiska och andra. Hedins sociala talang och diplomatiska skicklighet kom väl till pass. Han reste i ett Kina som till stor del befann sig i inbördeskrig och kaos. Han reste i ett Tibet, som ingen visste vem det tillhörde – engelsmännen, ryssarna, kineserna eller kanske rentav tibetanerna? Han lyckade umgås med alla han mötte, gäst hos den brittiske vicekungen eller den tibetanska storlaman med samma älsk-värdhet. Att han kom från Sverige, ett neutralt land, hjälpte till.

Hedins politiska engagemang i samband med bondetåg, borggårdstal och annat åren före första världskriget kan synas förvånande. Varför skulle en från alla sidor hyllad folkhjärte ge sig in

i den kontroversiella politiken? Fåfångan kan ha spelat en roll. Men framförallt patriotismen. Hans tidiga politiska verksamhet ter sig också i efterhand ganska väl underbyggd. Han hånades för att i pamfletten *Ett varningsord* ha målat en niddbild av vad en rysk ockupation av Sverige skulle kunna innebära. Men den som följer dagens rapportering om vad en rysk ockupation av delar av Ukraina faktiskt innebär måste tycka att Hedins bild av hur ryska officerare frekventerar Rydbergs bar eller hur kosackerna vattnat sina hästar i Molins fontän är rena idyllmålningen. Inte heller hade Hedin fel i att ett krig verkligen hotade Europa. Det bröt ut 1914 trots vänsterns optimism. Till slut gick även vänsterpartierna med på att försvaret måste stärkas.

Det var senare som Hedin alldeles hoppade i galen tunna. Vad Hitlers maktövertagande i Tyskland betydde begrep Hedin aldrig. Inte bara under hela kriget utan även efteråt höll han fast vid denna förvillelse. Tyskvänligheten som tidigare varit begriplig och delats av många förde honom nu vilse och till sist ut i moralisk isolering.

En stor förtjänst med Uddenbergs bok är att han framhåller Hedins kvaliteter som författare. Så här inleder Hedin sin bok *Från Peking till Moskva* (1924): "En resande, som har för avsikt att så hastigt som möjligt begiva sig från Kina till den Transsibiriska järnvägen, stiger i Peking på det tåg, vilket över Tien-tsin, Mukden, Harbin och Mandchuria efter sex dagar uppnår Tjita."

Denna vägsträcka, påpekar författaren, är vida besvärligare än färden från Tjita till Moskva: "Vagnarna äro inte förstklassiga. Man måste byta tåg i de större städerna och man går från den ena myntsorten till den andra, från mexikanska dollar till yen, guldrubel, sovjetrubel och tjervontser och blir vid växlingen alltid kuggad om man inte ser upp."

I Mukden härskar för tillfället general Tjang Tso Ling som självständig furste. Tyvärr hinner Hedin inte med att besöka manchuhärskarnas gravar utan skyndar vidare över gränsen till Sibirien. I Tjita har han äntligen nått huvudstaden för Fjärran Österns republik. Dock påpekar Hedin i en samvetsgrann fotnot att den republikanska regeringens säte inom kort skall flyttas till Chabarovsk.

Den som aldrig ens försökt växla till sig tjervontser grips av en lätt svindel inför Hedins skildring av ett inre Asien med uråldriga traditioner men också i ständigt modern turbulens där ingenting är säkert, >>

allra minst valutakurserna. Kanske prisar han sin lycka att sitta i en bekväm länstol och endast genom Hedins skildring följa dessa 100 år gamla äventyr. Men han erfar kanske också en viss längtan att i Hedins betryggande sällskap kunna lösa biljett från Peking till Tjita och få se om inte manchuhärskarnas gravar så åtminstone huvudstaden för Dalnij Vostok (eller Fjärran Österns republik).

Nog hade Sveriges skolbarn all anledning att vara belåtna när Hedin gavs uppdraget att förse dem med läseboken *Från pol till pol* (1911, i samma serie läseböcker som Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* och *Verner von Heidenstams Svenskarna och deras hövdingar*). Genom Hedins skildringskonst och i hans sällskap fördes de genom Asien och Europa, genom Afrika, Amerika, Australien och polarländerna. Själv hade Hedin varit nästan överallt och hans entusiasm sinade inte. Så här låter det när vi just står i begrepp att besöka Eldslandet efter att först ha vistats i andra delar av Sydamerika:

”Men jorden är stor och vi måste gå vidare. Mot söder smalnar världsdelen likt en sönderhuggen klinga. I väster reser sig Chiles Ander, i öster utbreda sig Argentinas och Patagoniens Pampas. Över de ändlösa grässtäpporna rida vi på tankens vilda hästar mot söder.”

Alla dessa länder och folk skildras av Hedin med outtömlig nyfikenhet, aldrig med nedlåtenhet. Hans unga läsare skolas inte bara till goda svenskar utan till goda kosmopoliter.

Hedins reseskildringar erbjuder resor inte bara i rummet utan också i tiden. Det är ett förlorat Asien han berättar om. De människor han möter och med omsorg, ofta kärlek, porträtterar är sedan länge borta. Jorden är stor, tiden är djup. Det är en avsevärd förtjänst hos Uddenbergs biografi att han påminner oss om att Hedins många, oftast roande illustrerade, volymer erbjuder en guide till både geografi och historia. De återfinns på antikvariats hyllor, där de brukar betinga betydande men inte oöverkomliga priser. De har ännu sina läsare.

Många läsare måste man också tillönska Nils Uddenbergs *Drömmaren*. Den är sitt besvärliga men fascinerande föremål värdig. ✨

Svante Nordin

DRÖMMAREN
EN BOK OM SVEN HEDIN
NILS UDDENBERG
Natur och Kultur

Nyanserat om korstågen

HISTORIA

I enlighet med traditionen bänkar vi oss varje nyårsdagseftermiddag framför tv-n för att se filmen *Ivanhoe* (1982) efter Walter Scotts nästan 160 år äldre roman. Scott var färgad av sin tids motsä-

gelsefulla bild, en blandning av upplysningens mörka syn på medeltiden som en vidskeplig era och romantikens vurm för den exotiska Orienten. Tempelriddarna framställs som religiösa fanatiker, de bränner häxor på bål och konspirerar mot kungamakten. Men det är långt ifrån hur de egentligen var.

Korstågsfarare cirka 1100.

FOTO: GETTY IMAGES

Kyrkohistorikern Kjell O Lejon är en av Sveriges mest aktade teologer. I sin nya bok *Tempelherreorden* visar han hur korstågen länge var en icke-fråga för muslimerna. Men när Nordafrika och Mellanöstern började koloniserar av européer i slutet av 1800-talet ville man skapa en berättelse om historiska kristna övergrepp. Denna bild har sedan också etsat sig fast och blivit en del av en västerländsk självvrannsak som vi möter i filmer som Ridley Scotts *Kingdom of Heaven* (2005), Jan Guillous böcker om korsriddaren Arn eller för den delen i västerländska politikers självspåkande retorik.

Profeten Muhammed deltog i 19 strider, när han besegrat judarna i Medina år 627 lät han avrätta 700 av dem. När muslimerna intog nya områden fick kristna och judar bevara sin tro, men de fick inte samma rättigheter som muslimer och tvingades dessutom att betala en särskild skatt. Det tog hundratals år för muslimerna att uppnå majoritet i nya erövrade riken, genom ett kraftfullt socialt tryck omvändes kristna och judar till islam.

De kristna hade ett mer komplicerat förhållande till våld. Jesus var pacifist. Men när hans efterföljare insåg att han inte skulle komma tillbaka så snart behövde de finna sätt att berättiga våld för att kunna freda sig i en grym värld. Kyrkofadern Augustinus utvecklade under 400-talet läran om det rättfärdiga kriget, med principer om att våld endast får användas proportionerligt i självförsvar eller för att skapa och upprätthålla

fred. Enligt de kristna ska tron komma av personlig övertygelse, för islam var våld ett medel för att tvinga hela världen till underkastelse.

Det var när det hotade bysantinska riket väddade om hjälp från sina kristna bröder i väster som påven Urban II 1095 manade sin kyrkas medlemmar att bege sig österut och stoppa den muslimska expansionen. Så många som 170 000 män och kvinnor kan ha hört påven och gett sig av i det första korståget.

Det var sedan länge känt att kristna pilgrimer inte färdades säkert till Heliga landet och Tempelherreorden bildades för att skydda dem och de korsfararstater som uppkom i Mellanöstern när muslimerna trängdes tillbaka.

Stora egendomar skänktes till de populära tempelriddarna, som blev en inflytelserik maktfaktor i Europa. Orden ägnade sig åt utlåning och etablerade det första europeiska banksystemet.

I de områden tempelriddarna erövrade och kontrollerade fick muslimer fortsätta att utöva sin religion och erbjöds till och med att göra det i kristna helgedomar. Korsfararstaterna ansågs trygga och välorganiserade, muslimer vittnade om att de fick det bättre än under muslimska härskare.

Tempelherreorden blev med tiden "för mäktig". När den franske kungen Filip IV gjort sig bankrutt genom ett blodigt krig mot England ville han åt tempelherrarnas pengar. Ett effektivt bruk av ryktes-spridning och "fake news" väckte misstankar om att Tempelherreorden ägnade sig åt sodomi och kätteri. Genom tortyr "bekräftades" misstankarna och ordens sista stormästare brändes på bål 1314.

Kjell O Lejon har under många år skrivit några av de mest intressanta fackböckerna på svenska, som utmanar våra invanda och felaktiga föreställningar om det förflutna. Ofta bemöts de med tystnad av den breda offentligheten, men *Tempelherreorden* skulle kunna få sekulära svenskar att se mer nyktert på sitt kristna arv. 🌟

Erik Jersenius

TEMPELHERREORDEN
OM KORSTÅGENS OCH ORDENS HISTORIA, NYFUNNA DOKUMENT OCH MODERNT HISTORIEBRUK
KJELL O LEJON
Artos

Teckning av Münzenberg från 1920.

FOTO: GETTY IMAGES

Marionettmästaren

HISTORIA

Den som har läst Arthur Koestlers underbara memoarböcker, i synnerhet *Den osynliga skriften* (1954), glömmmer inte namnet Willi Münzenberg (1889–1940). Den tyske mediemagnaten Münzenberg ledde den kommunistiska propagandan i Europa under mellankrigstiden och stod bakom tidningar, förlag och filmbolag. ”Willi trollade fram kommittéer som salongsillusionisten plockar kaniner ur hatten”, skriver Koestler.

Arthur Koestler, som var född i Budapest, blev 1931 medlem av det tyska kommunistpartiet. Det gjorde att han fick lämna en framgångsrik karriär som journalist inom Ullsteinpressen. Åren 1932 och 1933 reste han i Sovjetunionen. Han blev vittne till svälten i Ukraina men fort-

satte att vara kommunist. ”Jag hade ögon att se med och ett medvetande inställt på att bortförklara vad jag såg. Denna ’inre censor’ är mer pålitlig och effektiv än någon officiell censurmyndighet”, skriver han i memoarerna.

Under ett pokerparti i Sovjetunionen fick Koestler i förbigående höra att riksdagshuset i Berlin hade brunnit. Han förstod att han inte kunde återvända till Tyskland. Han reste istället till Paris, där tyska exilkommunister samlades, och började arbeta för Münzenberg.

Riksdagshusbranden ägde rum den 27 februari 1933. Fortfarande är omständigheterna kring den inte helt klarlagda. Pyromanen Marinus van der Lubbe, som hade ett förflutet inom kommunistpartiet, greps och avrättades för dådet.

Nazisterna utnyttjade händelsen maximalt för att inskränka medborgerliga fri- och rättigheter. Flera kommunister arresterades, bland dem den bulgaris-

ke Kominternledaren Georgij Dimitrov. Dimitrov utnyttjade skickligt rättegången för att föra fram sin propaganda. Hermann Göring, som hade kallats som vittne, kunde inte dölja sin frustration och ilska. Dimitrov och de andra kommunisterna frikändes, ännu existerade det någon form av oberoende rättssystem i Tyskland.

Kommunisterna var övertygade om att nazisterna låg bakom branden och satte igång en propagandaoffensiv, ledd av Münzenberg. Man gav ut *Bruna boken om riksdagsbrand och Hitlerterror*, som även översattes till svenska.

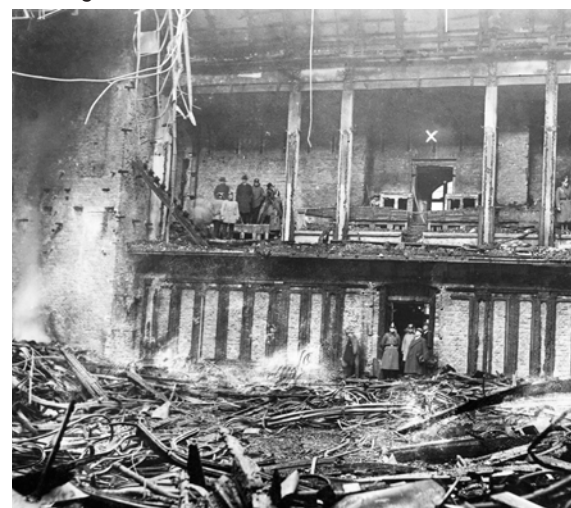
Skriften innehåller en del ovedersägliga fakta om nazisternas terror, men bevisningen när det gäller riksdagshusbranden är mer tvivelaktig.

Bakom skrivandet stod framförallt Otto Katz. Han var Münzenbergs närmaste medarbetare, samtidigt som han spionerade på honom för den sovjetiska underrättelsetjänsten. I motsats till Münzenberg var Katz en skicklig skribent och talade flera språk flytande. Münzenberg, som hade en proletär bakgrund, kunde inga främmande språk och skrev inte ens läsbar tyska. Men han tycks ha varit en osedvanligt karismatisk personlighet, som imponerade på intellektuella som Koestler.

Uppfattningen att nazisterna låg bakom branden var länge allmänt accepterad, vilket avspeglas i verk om Hitler och nazismen från 1950-talet. Åren kring 1960 publicerade dock den tyske skribenten Fritz Tobias artiklar och så småningom en bok som argumenterade för att van der Lubbe hade agerat på egen hand. Denna syn på skuldfrågan har sedan dess varit dominerande bland historiker. Men även på senare år har det gjorts försök att binda nazisterna till gärningen. Den framstående kännaren av Tredje riket Richard J

Riksdagshusbranden.

FOTO: TT

Münzenberg talar i Berlin 1932.

FOTO: ALAMY

Evans har dock avfärdat dessa försök som konspirationsteorier och menat att argumenten för att van der Lubbe agerade ensam är överväldigande.

Här finns paralleller till mordet på Olof Palme och John F Kennedy. För många är det svårt att acceptera att så omvälvande händelser har orsakats av en enskild, luggsliten gärningsman.

Willi Münzenberg är huvudperson i Ingrid Carlbergs *Marionetterna. En berättelse om världen som politisk teater*, som behandlar propaganda, desinformation och trollfabriker. Bokens komposition är ganska fri. Den kronologiska skildringen av Münzenbergs verksamhet varvas med nedslag i senare former av propaganda, från Steve Bannon och ryska påverkansoperationer till det organiserade motståndet mot den svenska FRA-lagen. Carlberg tar också upp hur KGB på 1950-talet låg bakom nynazistiska, antisemitiska kampanjer i Västtyskland, för att ge intrycket av att nazismen fortfarande var utbredd i landet.

Ingrid Carlberg – som tidigare har skrivit uppmärksammade biografier över Raoul Wallenberg och Alfred Nobel – menar att Münzenberg är den naturliga utgångspunkten för den som vill studera senare påverkanskampanjer: ”Nog var han på många sätt mannen som visade vägen. Ska man följa trådarna bakåt i historien från nutidens trollfabriker och manipulerade samhällsdebatter är han svår att gå förbi [...] Han fjärrstyrde under många år ett internationellt propagandaimperium vars like världen aldrig skådat förut.”

Carlberg skriver utförligt om de svenskar som fanns i Münzenbergs nätverk, i synnerhet den ”röde bankiren” Olof Aschberg och Georg Branting, son till statsministern och Nobelpristagaren Hjalmar Branting. Boken innehåller

ett samtal med Olof Aschbergs son Sven och hans sonson, journalisten Robert Aschberg.

Riksdagshusbranden blev alltså startpunkten för ett propagandakrig mellan Berlin och Moskva, mellan Joseph Goebbels och Willi Münzenberg. Det kan ses som en förövning för den stora tvekampan under 1930-talet: spanska inbördeskriget. Koestler har beskrivit hur han och Münzenberg ibland gjorde olika bedömningar om vilken propaganda som var mest effektiv. När Koestler uttryckte sig alltför subtilt och nyanserat plockade Münzenberg fram ett klipp från en nazistisk tidning och sade: ”Detta, Arthur, är propaganda!”

Koestler gjorde flera resor till Spanien för att samla information om hur Tyskland och Italien intervererade på Francos sida. År 1937 arresterades han och dömdes till döden. Koestler släpptes efter internationella påtryckningar. Men fängelsevistelsen i dödens närhet ledde till att han omprövade sin livsåskådning och lämnade kommunistpartiet.

Det gjorde också Münzenberg, efter att ha hamnat i konflikt med Moskva. Han och Koestler samarbetade därefter i den antifascistiska tidskriften *Die Zukunft*, som bland annat lyckades få ett bidrag av Sigmund Freud. År 1940 hittades Münzenberg död, förmodligen mördad av sovjetiska agenter.

Samma år publicerade Koestler romanen *Natt klockan tolv på dagen*. Den handlar om hur den gamle bolsjevik Rubashov arresteras under 1930-talets Moskvarättegångar. Efter hårda förhör erkänner han uppiktade brott för att göra ”partiet en sista tjänst”. Att romanen är så angelä-

gen och drabbande hänger samman med Koestlers långa erfarenhet från kommunistpartiet. Han kunde alla argumenten, han hade träffat ledande bolsjeviker som Bucharin och Radek, flera av hans vänner hade drabbats av den stalinistiska terorn. Boken väckte inte så mycket uppmärksamhet när den kom ut. Men den blev efter kriget en bästsäljare i Frankrike, där kommunistpartiet hade en stark ställning.

Koestler var en av flera exkommunister som under 1940- och 50-talen engagerade sig i kampen mot Sovjetunionen. En annan var Willi Münzenbergs svägerska Margareta Buber-Neumann. Hon hade suttit i såväl Ravensbrück som Gulag, något hon beskrev i boken *Fånge hos Hitler och Stalin* (1948).

Otto Katz fortsatte däremot att verka inom partiet. Han var uppvuxen i Tjeckoslovakien och återvände till landet, som efter Pragkuppen 1948 fick en kommunistisk regim.

I slutet av sitt liv inledde Josef Stalin en antisemitisk kampanj i Sovjetunionen, som spred sig till Östeuropa. I Tjeckoslovakien åtalades 1952 ett antal ledande tjeckiska kommunister, de flesta judar, bland dem den tidigare generalsekreteraren Rudolf Slánský. Också Katz arresterades. Han erkände sig skyldig och förklarade att den enda tjänst han nu kunde göra partiet var att fungera som ett varnande exempel. Därefter avrättades han.

När Koestler senare tog del av Katz bekännelse upptäckte han att den hade stora likheter med Rubasjovs erkännande i *Natt klockan tolv på dagen*. Katz hade citerat romanen ur minnet, så ordagrant han kunde. Därmed lämnade han ett kamouflerat meddelande om substansen i anklagelserna mot honom.

Under de senaste decennierna har intresset för Münzenberg och hans krets ökat. Till exempel utkom 1995 Stephen Kochs *Double Lives. Stalin, Willi Münzenberg and the Seduction of the Intellectuals*, som är spännande men alltför spekulativ. I Sverige torde Münzenberg dock ha varit ganska okänd. Förhoppningsvis kan Carlbergs bok ändra på detta. ✨

David Andersson

MARIONETTERNA
EN BERÄTTELSE OM
VÄRLDEN SOM
POLITISK TEATER
INGRID CARLBERG
Natur & Kultur

Asklepios, läke-
konstens gud.
FOTO: GETTY IMAGES

Läkarna behöver historia

MEDICIN

Alltsedan vi människor förstått att livet är förgängligt har läkekonsten försökt finna bot mot sjukdomar som hotar att förkorta vårt liv. Förr i tiden baserades västerländsk läkekonst på en förvirrad blandning av böner, huskurer och teorier som härstammade från arabisk och antik grekisk läkekonst. Sjukdomar betraktades länge som straff eller

hemsökelse från gudar. Verkliga framsteg inom den medicinska vetenskapen började inte göras förrän på 1800-talet. Avgörande för att minska antalet avlidna var Alexander Flemings upptäckt av penicillinet 1928.

I *Läkekonst och vetenskap* ger sig Ove Hagelin ut på en bildningsresa genom medicinshistorien. Boken är rikt illustrerad med anatomiska verk. Hagelin är en framstående kännare av äldre vetenskaplig litteratur och hedersdoktor i medicin vid Karolinska institutet. Han är ini-

tiativtagaren till det förnämliga Hagströmerbiblioteket, med samlingar av medicinhistoriska böcker. Idag utgör det en av Europas främsta samlingar av äldre medicinsk litteratur.

Hagelin arbetar metodiskt igenom verk från pionjärer som sträcker sig från renässansen fram till tidigt 1900-tal. Som Vesalius banbrytande anatomi *De humani corporis fabrica* (1542), vars verk präglade historien med insikten om att kunskap ska baseras på erfarenhet. En föregångsman var Paracelsus (1493–1541), läkare, mystiker och naturfilosof, som med vidlyftiga idéer kring sjukdom och behandling skulle leva vidare i modifierad form långt fram i tiden. Paracelsus samlade verk är idag en av Hagströmerbibliotekets stora bokskatter. Harveys beskrivning av blodomloppet, *Exercitatio Anatomica de Motu Cordis et Sanguinis in Animalibus* (1628), liksom Carl von Linnés ordning av naturen i *Systema naturae* (1735). Vidare till de psykologiska experiment om klassisk betingning, som Ivan Pavlov genomförde på sina hundar.

Det mest angelägna kapitlet handlar om medicinshistoriens största framsteg – introduktionen av anestesi 1846. Den som lade sig under kniven innan dess fick vara beredd på fruktansvärd smärta. Den som klarade av operationen löpte stor risk för infektioner; eftersom ingen visste vad bakterier var tvättade kirurger-

Målning av
Sebastiano
Ricci.

FOTO: GETTY IMAGES

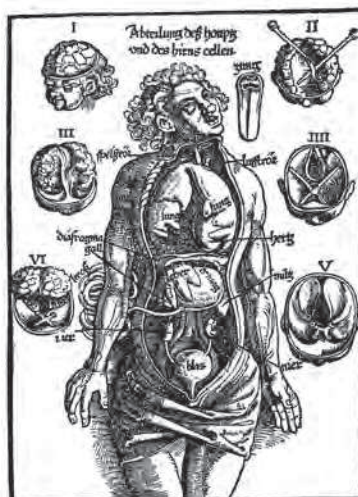
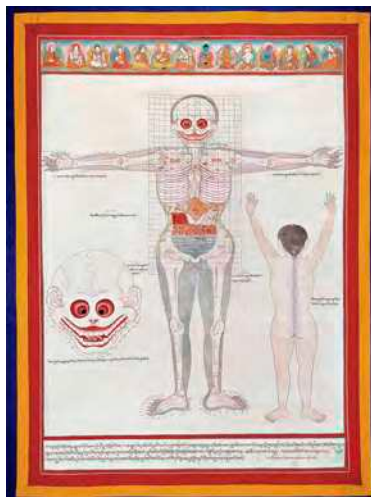

FOTO: ALAMY, IT

Anatomiska bilder.

na varken händerna eller sina instrument. Med hjälp av fotografier av sårade i amerikanska inbördeskriget skildrar Hagelin hur amputationer av både armar och ben skedde utan tillgång till annan smärtlindring än vad ett alkoholrus kunde erbjuda.

Vid sidan av de historiska perspektiven bidrar Hagelins bok även till reflektioner kring dagens läkekonst. Vi lever i en tid som kan synas besatt av medicin och krämpor, av diagnoser och piller – och av ständigt ökande resurser till en sjukvård som aldrig verkar kunna mätta det växande behovet. Medicinhistorien ger perspektiv åt dagens diagnosinflation, där

man tycks ha förlorat vetenskapen om hur komplexa och historiskt betingade sjukdomar egentligen är.

Arvet från historien är egentligen det enda vi har för att förstå vilken framtid vi går till mötes. Historiekunskap är väsentlig, till exempel för att förstå utbredningen av epidemier och dess konsekvenser, samt hur krig och katastrofer påverkat behovet av vårdinsatser.

Det historiska perspektivet hjälper oss att se hur vår egen tids medicin är bestämd av en rad olika kunskapstraditioner. Läkaren och sjuksköterskan idag står

ofta inför svåra etiska och mänskliga överväganden, där enbart ett biologiskt synsätt är otillräckligt. Vi förstår vårdens och medicinens förutsättningar bättre med hjälp av kompletterande humanistiska och samhällsvetenskapliga perspektiv.

Idag möter läkekonsten ett nytt motstånd i den kraftigt ökade byråkratiseringen av sjukvården. Av besparings-skäl har man exempelvis drastiskt minskat antalet vårdplatser, och sjukvårdens arbete har mer kommit att handla om administrativa och organisatoriska problem. Kravet på dokumentation gör att läkare och sjuksköterskor tillbringar mer tid vid datorn än med patienten. Den ökade byråkratiseringen hotar sjukvårdens egentliga kärnverksamhet – att behandla patienter, att med vetenskapens hjälp försöka leva upp till Hippokrates maxim: "Aldrig skada, om möjligt bota, ofta lindra och alltid trösta." ❁

Madina Refoi

Sjukvård under
andra världskriget.

FOTO: TT

**LÄKEKONST
OCH VETENSKAP
EN UPPTÄCKTSRESA
I HAGSTRÖMERBIBLIOTE-
KETS SAMLINGAR
OVE HAGELIN
Fri tanke**

Lektion
pågår.
FOTO: TT

Läroverken var kulturbärare

HISTORIA

Den svenska skolan befinner sig som bekant i ett problematiskt läge och vilslna politiker söker efter vägar att vända en utveckling som har varit negativ i över 30 år, kanske längre. En helt motsatt problematik rådde på 1950-talet, då frågan hos de styrande var hur de skulle kunna öppna upp vägarna till högre studier för fler, helt enkelt göra skolan mer jämlik och i förlängningen också bidra till ett jämlikt samhälle. I samband med detta omstöptes skolan och då avskaffades läroverket, en elitskola som under ständig förändring hade funnits i över 100 år.

Hur många vet idag vad ett läroverk var? En och annan kanske tänker på de byggnader som i flertalet svenska städer fortfarande kallas "gamla läroverket" men kunskapen om den verksamhet som inrymdes där är inte längre allmän.

Läroverket var dock i över hundra år en utbildningsinstitution med hög status och av stor betydelse, ofta en kulturbärare i staden och bygden. Under huvuddelen av sin existens var det en exklusiv inrättning, förbehållen några procent av varje årskull. Där inrymdes också elever från enklare bakgrund som i den strikta studiemiljön kunde påbörja en klassresa. Exklusiviteten minskade dock med tiden, allt eftersom flickor bereddes inträde, antalet studieplatser ökade och skolan blev helt skattefinansierad.

I sin bok *Läroverken in memoriam. En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år* skildrar historikern och lärarutbildaren Bert Mårald läroverkets samhällsroll under den föränderliga tid det existerade, alltså 1864–1968. Det innefattar, som undertiteln anger, väldigt mycket. Mårald placerar in läroverket i ett växelspel mellan å ena sidan den sociala, ekonomiska och politiska utvecklingen och å den andra skolorganisationen, läroplanerna och undervisningens villkor. Det innebär utvecklingar kring idéhistoria, pedagogik, arkitektur och inte minst politik. Studien baseras på ett synnerligen omfattande material, främst allehanda vetenskapliga undersökningar men även officiellt tryck och memoarer.

Under 1800-talet genomfördes flera sto-

ra skolreformer, varav tillkomsten av folkskolan är den mest kända. Ett fåtal statliga gymnasier, alltså universitetsförberedande skolor, hade emellertid funnits sedan 1620-talet och dessa omstöptes under 1800-talet till läroverk. Studentexamen, som antagningsprov, flyttades från universiteten till läroverken. I takt med att landet hade råd byggdes en geografiskt spridd läroverksorganisation upp. Det fanns en undre del, som från 1905 kallades realskola, och som blev en skolform i sig.

Läroverken kom således att innefatta såväl realskola avslutat med realexamen, som gymnasium avslutat med studentexamen. Medan folkskolan var kommunal var läroverken statliga. De var fram till slutet av 1920-talet uteslutande öppna för pojkar. Flickskolor fanns men endast i städerna och de var privata. Man brukar kalla detta för ett parallellskolesystem, eftersom det inte förrän 1928 fanns en samordning mellan folkskola och läroverk.

Mårald skildrar hur läroverken, med sin anknytning till universiteten, kom att bilda en speciell kulturmiljö i symbios med civilsamhället. Läroverkslärarna var ofta viktiga kuggar i det lokala kulturlivet och elevföreningar var vanligt förekommande, ofta med humanistisk inriktning. Kyrkan hade fram till 1900-talets början ett starkt inflytande över skolan, inklusive läroverken.

Samhällsförändringen medförde dock att kyrkan förlorade sin ledande roll och kristendomsämnet, liksom de klassiska språken, fick vika för att ge plats åt natur- och samhällsämnen. Den politiska utvecklingen, bland annat införandet av allmän rösträtt, innebar att hela skolan, dess organisation, studieinnehåll och pedagogik, debatterades och förändrades. Mårald talar om en kulturkamp där läroverkets kulturarvsideal ställdes mot folkskolans strävan till demokratisk medborgarfostran men också allmänt mellan traditionalister och modernister.

Även om skiljelinjen i stort gick mellan vänster och höger fanns ingen enhetlig bild. Rader av ledande socialdemokrater var anhängare av läroverkens bildningsideal och bland de borgerliga fanns anhängare till "folkskoleprogressivismen", att folksko-

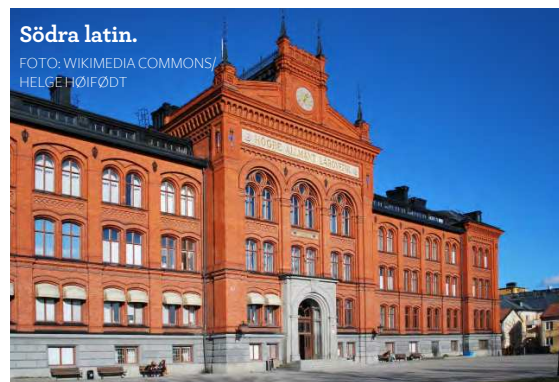
lan skulle vara en gemensam bottenskola med en modernt inriktad aktiverande undervisning. Man bör observera att den progressivism det handlade om kring 1920 inte har så mycket gemensamt med den som blev förhärskande under 1960- och 1970-talen.

Det var bara några procent av varje årskull som var läroverkselever och som tog studenten. Således kunde kunskapskraven ställas högt. Läroverken var exklusiva såväl socialt som studiemässigt. När samhällsekonomi blev bättre uppstod frågan om fler skulle kunna beredas plats i de högre skolformerna. Att sänka standarden för att fler skulle kunna gå längre i skolan avisades, men bedömningen av vad som var realistiskt var helt olika. Debatten under 1940- och 1950-talen gällde i hög grad om en differentiering av eleverna var önskvärd och i så fall från vilken ålder.

60 år efter den enhetliga grundskolans införande har vi facit. Det blev en totalt likformad skola, där alla elever skulle läsa samma kurser på samma tid. Redan efter några år havererade detta och betydande problem med skoltrötthet och stök uppstod, vilket man försökte lösa genom ett nedskuret kursinnehåll och lägre kunskapsambitioner. En annan och mer extrem progressivism var då och decennierna framåt styrande för de politiska besluten. Att alla elever skulle läsa samma kurser på samma tid blev den heligaste av principer. En politisk strävan efter jämlikhet överordnades således grundskolans kunskapsuppdrag, vilket naturligtvis också påverkade gymnasienivån.

När läroverket avvecklades slogs gymnasiet och yrkesskolan samman till den nya gymnasieskolan med studie- och yrkesförberedande linjer. De tidigare gymnasielinjerna överlevde dock med i stort sett oförändrad kvalitet och i flera decennier, fram till 1994. Den 1991 kommunaliserade och målstyrda skolan gavs då en ny gymnasieorganisation, utan timplan och med lösliga kursplaner. Detta, liksom marknadssystemet med skolpeng, underminerade lärarnas autonomi, vilket fick till följd att färre duktiga studenter därefter ville bli lärare. Dessa förändringar innebar att gymnasiet kvardröjande likheter med läroverket definitivt upphörde.

Skoldebatten på 1940- och 1950-talen

Södra latin.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS/
HELGE HÖIFÖDT

gällde främst en framtida enhetsskola. Läroverket hade kunnat bestå i anpassad form även om högstadiet ersatte realskolan. Det avskaffades trots att de tidigare klasshindren försvunnit, det rådde köns- mässig balans och standarden på utbildningen fortfarande var odiskutabelt hög. Mårald redogör för skiftande synsätt inom socialdemokratien. Det rådde tvekan inför vad som var möjligt och lämpligt men den yttre enhetligheten prioriterades. Detta var en tid då Sveriges ekonomi var ständigt växande och det mesta verkade möjligt, åtminstone i de beslutande politiska kretsarna. Avvecklingen av läroverken får ses som en avveckling av vad beslutsfattarna såg som en symbol för det gamla klass- samhället.

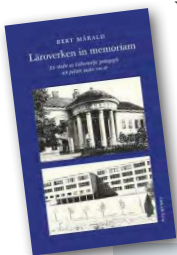
Var avskaffandet av läroverket ett lust- mord? Var det ett inslag i den uppgörelse med det lastgamla klassamhället som kom till uttryck bland annat i 1960-talets rivande av äldre byggnader i våra stads- kärnor?

Exemplet Norra latin i Stockholm är tankeväckande. Detta bildningstempel från 1880, ritat av Helgo Zetterwall i floren- tisk renässansstil och med väggmålning- ar av det sena 1800-talets mästare, stäng- des 1982 som skola av kommunens social- demokratiska majoritet som därpå sålde byggnaden till LO, varefter den anpassa- des för att bli en del av Folkets hus konfe- renscentrum. En skillnad mot när DDR- regimen lät spränga kungliga slottet i Berlin var att Norra latin var kulturskyd- dat. Sent omsider, när konferensverk- samheten inte lyckats särskilt väl, har Folkets hus hyrt ut skolbyggnaden till en internationellt inriktad friskola.

Bert Måralds bok innehåller mäng- der av kunskap om samhället, skolan och den kulturhistoriska utvecklingen. Läsar- en lär sig massor. Det förekommer dock ett fullständigt myller av personnamn, vilket understundom riskerar att sän- ka uppmärksamheten. Studien kullkas- tar inte vad vi förut visste men genom sin innehållsliga bredd kompletterar den verkligen bilden. Som helhet måste boken betraktas som ett värdefullt bidrag till vår skol- och utbildnings- historia. Där finns lärdomar att beakta inför kommande nödvändi- ga skolreformer. ✨

Hans Albin Larsson

LÄROVERKEN IN MEMORIAM
EN STUDIE AV KULTUR-
MILJÖ, PEDAGOGIK OCH
POLITIK UNDER 100 ÅR
BERT MÅRALD
Gidlunds förlag

Kentaurpakten som bröts

KULTURHISTORIA

Germanerna höll ett öga på vilken hov hästen först lyfte på väg ut ur templet, i syfte att utläsa omen. Vikingarna firade häst- blot, och hos grekerna fick pållarna i likhet med antika skådespelare ikläda sig allsköns roller. Kentaurer galoppe- rade runt i de flesta myter, och beving- ade hästar drog gudar kors och tvärs, upp till Olympen och ner i Hades.

Den heliga hästen är skriven av uni- versitetsläraren och hästvännen Lotte Mjöberg. Det är dock inte detta speci- fika djurs roll i vår vardag genom histo- rien, i psyket och mytologin, som fram- träder tydligast i författarinnans exem- pel på "andlig användning" av hästen genom två årtusenden. Istället grips

man av dess olyckliga position som verk- tyg i människans desperata sökande efter tecken och behov av ritualer som ska skapa kontroll och mening i en obe- griplig existens.

Med sin skönhet, styrka och snabb- het har hästen intagit en speciell plats, som vår allierade mot hunger, mot den farliga naturen och fiender av vår egen våldsamma art. Hästens finan- siella värde och mångsidighet har gjort att den tvingats fylla allsköns psyko- logiska behov: Vit häst för hjältar och godhet. Svart häst för död, valkyrior och ondska. Hingsten som symbol för okontrollerat begär, märren (maran) för obehag, och stoet för... hela världen. Lika ofta har hästen vördats som den har offrats (ibland på så brutala vis att man knappt vill läsa vidare).

Likheter mellan hästens symbolkraft >>

Kentauren Chiron och Jason.

FOTO: TT

Japansk samuraj.

FOTO: TT

Den engelska galopphesten Flying Childers, som levde på 1700-talet.

FOTO: TT

i de kulturer och religioner som Mjöberg tar upp är slående. I ljuset av märkliga riter, legender och spådomar påminns man om det mörka grepp vidskepelsen haft och delvis fortfarande har om människans själ. Kanske är det Mjöbergs snabba, stackatoartade uppräknande av kulturella hästfenomen som sammantaget skapar denna bild. Titeln talar om hästens helighet, men sällan har något känts så avlägset från andlighet, och istället så sprunget ur ett förtvivlat kontrollbehov. Ordet *Entzauberung*, "avförtrollning", brukar beskriva en känsla av förlust. Men när Mjöberg skriver att "Kentaur-pakten" mellan häst och människa är bruten, att vi lever i "avhästningens tid", känns det tvärtom som ett efterlängtat uppvaknande. Ett visst vemod kan man uppbåda för förlusten av hästens vackra och kraftfulla vardagsnärvaro bland oss människor. Men inte sörjer man när hon konstaterar att hästens era är förbi. Må den förbli en aktad vän, men låt fålen slippa oket av vår vidskeplighet.

Mjöbergs text dras tyvärr ner av en del språkliga oskönheter och tryckfel, ofullständiga meningar där det fattas småord och skiljetecken. Redigeringen och korrekturläsningen har med andra ord varit bristfällig.

Dessutom tar *Den heliga hästen* inte alls till vara det själfulla material som kommer serverat på silverfat. Ett ämne som

dryper av mustiga myter, färgstarka miljöer och ikoniska tidsepoker låter Mjöberg passera ganska torr revy framför läsaren, snarare än att forma det till den målande, intagande bok den kunde vara. För ovanlighetens skull önskar man sig som läsare att texten varit längre. Uppdraget att skildra 2 000 år av psykologi, myter och traditioner hade behövt mer än 120 relativt fåordiga sidor.

En ännu större operation skulle det dock vara att omarbota boken till något som verkligen lyfter. Det kräver att man omdisponerar innehållet utifrån ett meningsfullt syfte eller budskap, med en välvald struktur som bär fram avsikten. I nuläget har *Den heliga hästen* formen av något slags lärobok eller B-uppsats, där faktaelement slängts ner i kapitel ("spådomar och sexualitet"), som varken skapar en uttömmande eller logiskt tillfredsställande helhet.

Kronologi är ofta tråkig, men här hade till och med en rak tidslinje känts som något att luta sig emot. Ännu bättre hade det varit att på ett kreativt sätt definiera hästens roller och använda dem som ingång till djupare reflektioner över den förvetenskapliga människans önskan att skapa mening i sitt korta och kaotiska liv. Det hade dock krävt

Tidiga bronsskulpturer av hästar.

FOTO: TT

ett tankearbete av författarinnan som man får känslan av att hon gett sig tid till. Att syntetisera de många och spretiga teman som hästen släpar in, är inte gjort på en dag. Men jag vågar säga att det hade varit möjligt, och förefaller inte heller vara ett orimligt krav från läsarens sida, som nu själv finner sig spänd framför vagnen. ✨

Cecilia Nikpay

DEN HELIGA HÄSTEN
I MYTER OCH RELIGIONER
GENOM ÅRTUSENDEN
LOTTE MJÖBERG
Ekerlids Förlag

Carl Schmitt 1932.
FOTO: GETTY IMAGES, ALAMY

Martin Heidegger
omkring 1962.

Ytterligheterna förenas

IDÉHISTORIA

Världsandens partisaner är titeln på Svante Nordins nya bok. Den nämnda "världsanden" är i sammanhanget den liberala demokratin, som framgick som segrare 1918, 1945 och 1989. Partisanerna utgör i sin tur de grupper och individer som har befunnit sig i opposition till och på olika sätt bekrigat världsanden ifråga. Dessa har utgjort den segerrika liberala demokratin självkritiska svans.

Boken anknyter till andra publikationer av Nordin som på olika sätt försöker "förstå vad som hände under 1900-talet och varför". I centrum för den första och längre delen av den nya boken står "de tre": Martin Heidegger, Carl Schmitt och Ernst Jünger – några av den liberala demokratin mest glänsande vedersakare. Temat för bokens andra del är de tre nämndas "verkan och eftervärld". Hur har deras tänkande och skrifter mottagits, tolkats och förts vidare efter 1945, och även efter 1989–91?

Heidegger, Schmitt och Jünger uppnådde alla en hög ålder; de blev 87, 97 och 103 år gamla. De växte alla tre upp i det tyska kejsardömet och de båda förstnämnda avled i den västra delen av det delade Tyskland, med två världskrig däremellan. Det var endast Jünger som på sin ålders höst fick uppleva den tyska återföreningen 1990. Men det var framförallt under Weimarrepubliken som deras tänkande tog form, enligt Nordin. Det var, som bekant, en tid som tog en ände med förskräckelse.

Heideggers, Schmitts och Jüngers liv och verk är vid det här laget grundligt genomlysta och analyserade. Det är sannarligen inte lätt att introducera radikalt nya perspektiv på dem. Jag tror inte heller att detta är Nordins ambition. Vad som erbjuds läsaren är en högst kompetent och välskriven färd genom deras liv och författarskap, som på samma gång är en resa genom främst det europeiska 1900-talet. Färden inbegriper som sig bör reflektioner kring deras förhållande till nationalsocialismen. En skillnad mellan de tre är uppen-

bar: Heideggers och Schmitts engagemang för nationalsocialismen tar verklig fart först under våren 1933. I kontrast till de två övriga markerar Jünger vid samma tid istället distans till den nya regimen. I gengäld hade han under hela Weimarrepubliken varit en förbittrad och våltalig fiende till den liberala demokratin.

Den bild som framträder i Nordins bok är att Heidegger verkligen för en tid trodde att nationalsocialismen markerade början på en ny tid inte bara i en snävare politisk bemärkelse, med förbehållet att ledaren själv var i behov av viss vägledning. Desto större blev efter hand hans besvikelse över att den reellt existerande nationalsocialismen inte levde upp till detta löfte. Schmitt framstår i sin tur som opportunisten som egentligen aldrig trodde på nationalsocialismens budskap men som såg möjligheter att för egen del spela en roll. Detta förklarar något av den enorma bitterhet som präglade Schmitt när hans namn under efterkrigstiden så starkt kom att förknippas med regimen. Jünger, slutligen, markerade som sagt alltmer distans till natio- >>

nalsocialismen, men om man jämför med till exempel Schmitt handlade det enligt Nordin snarare om nyansskillnader och delvis om taktik.

Nordins reflektioner kring denna snåriga problematik, där man måste röra sig någonstans mellan att "skönmåla" och "svartmåla", är klart tänkbara.

Hur svårt det är att i efterhand fastställa skälen till någons handlande visar Reinhard Mehring när han i sin Schmittbiografi anför inte mindre än 42 tänkbara motiv som kan ha väglett Schmitt när han tog ställning för nationalsocialismen våren 1933. Vart och ett av dessa motiv framstår inte som på något vis orimligt. Vilket eller vilka var avgörande för Schmitt när det begav sig? Hade han ens själv kunnat svara tvärsäkert på den frågan?

Man kan också leka med tanken att Heidegger, Schmitt och Jünger alla hastigt hade avlidit hösten 1932. Vilket hade deras eftermäle då blivit? Heidegger hade förmodligen setts som en opolitisk människa och lite världsfrånvärd filosof, Schmitt som en av republikens många kritiker men på intet sätt någon nationalsocialist, och Jünger som en skoningslös kritiker av republiken och del av den radikalnationalistiska strömfåra som även rymde nationalsocialismen. I detta perspektiv framstår Jünger som den svartaste av de tre, snarare än den som gick på distans med en viss heder i behåll.

Under Weimarrepubliken fanns inga vattentäta skott mellan den radikala högern och vänstern. Det fanns om inte landsvägar så åtminstone stigar som ledde från den ena ytterkanten till den andra. Under efterkrigstiden, och framförallt sedan marxismens kris mot slutet av 1970-talet, föreligger tydliga tecken på en vänsterheideggerianism och vänster-schmittianism, och enligt Nordin även ansatser till en vänsterjüngerianism. Återigen leder, för den som söker, stigar mellan höger till vänster. Huvudfienden är i mångt och mycket densamma: den liberala kapitalismen.

Exempel på Schmitts inflytande på vänstern är två av flaggskeppen bland vänsterorienterade tidskrifter: *Telos* och *New Left Review*. Särskilt den förra har öppnat sig för influenser från Schmitt. Några, kanske många, skulle nog säga att den inte längre är en vänstertidskrift. Vidare hör Chantal Mouffe till dem som använt sig av Schmitt i sin plädering för en vitaliserad demokrati. Snarare än att efter-

sträva konsensus och "business as usual" uppfattas den demokratiska politiken som till sin natur konfliktpräglad. Mouffe förordar en vänsterpopulism där "folket" ställs mot "oligarkin".

Heideggers inflytande har varit mycket påtagligt, särskilt i Frankrike i form av till exempel Foucault och Derrida. Det var en reception som sedan exporterades till Nordamerika i form av "French Theory" och som inte minst på den vägen även nått Sverige. Även välkända namn som Giorgio Agamben, Slavoj Žižek och Antonio Negri lyfts fram i sammanhanget. En som har tagit intryck av både Heidegger och Schmitt är ryssen Alexandr Dugin. Hos denne återfinns Nordin såväl den föras tanke om glömskan av varat som den senares om en multipolär världsordning indelad i olika storrum, inklusive ett ryskt sådant.

Heidegger och Schmitt står i centrum för Nordins framställning, medan Jünger kan sägas flankera dem. Jünger behandlas även lite styvmoderligt genom att hans båda efterkrigstidsgestalter "skogsvandraren" och "anarken" inte närmare tas upp. Det är även så att Jünger tenderar att försvinna från handlingen i bokens andra del, även om det lyfts fram att han påverkat den franske hastighetsforskaren Paul Virilio. Detta beror rimligen på att det är avsevärt svårare att finna tydliga spår av Jüngers inflytande och verkan jämfört med de båda andras.

Lyckas Nordin med sitt syfte? Ja, det är utan tvekan en viktig fasett av det europeiska 1900-talets historia som läsaren får ta del av, till att börja med centrerad kring landet i mitten, Tyskland, för att så småningom förgrena sig till Frankrike, Nordamerika, Ryssland och Kina.

Varför befatta sig med den liberala demokratiens vedersakare? "Är inte detta att ta djävulen i båten? Svaret är att han redan sitter där", skriver Nordin.

Partisanstridarna uppträder som bekant inte i uniform. De klär sig som andra, men har andra bevekelsegrunder och målsättningar. Partisanerna lever mitt ibland oss. Är du en av dem? ✨

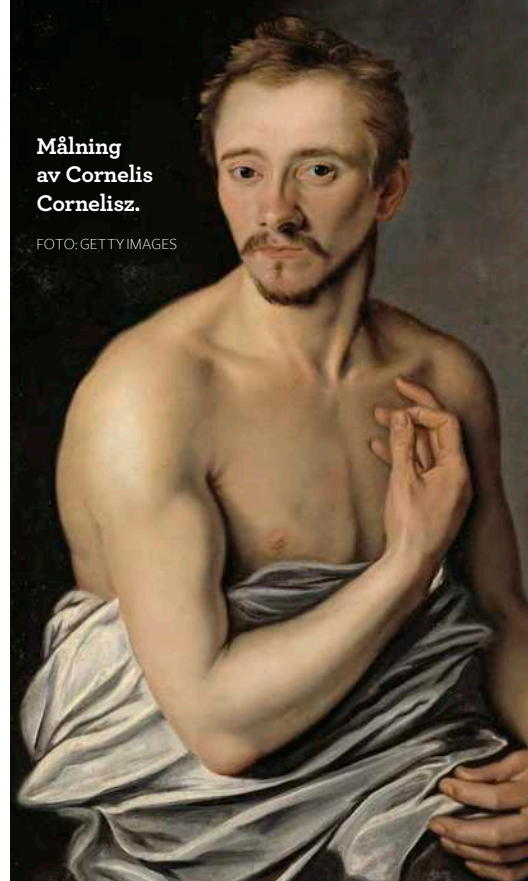
Carl-Göran Heidegren

**VÄRLDSANDENS
PARTISANER**
**FILOSOFERNA, TREDJE
RIKET OCH DEN LIBERALA
DEMOKRATIN**
SVANTE NORDIN
Fri tanke

Målning
av Cornelis
Cornelisz.

FOTO: GETTY IMAGES

Konturer av ett liv

LITTERATURHISTORIA

Människoöden som vi endast vet lite om fascinerar och lockar oss att vilja fylla i. Kunskapen om 1600-talsskalden Lars Johansson, känd som Lasse Lucidor, bygger på ett fåtal källor, huvudsakligen officiella dokument. Vad som återstår är främst hans poesi.

Genom århundradena har nya fakta förvisso tillkommit och bilden har klarnat något. Men det är ändå huvudsakligen konturer som återstår. Av den anledningen måste det betraktas som ett riskfyllt företag att skriva en bok om hans liv och tid. Historikern Annika Sandén har trotsat de begränsade förutsättningarna och åstadkommit en välskriven och läsvärd bok på 327 sidor med titeln *Jag, en olycklig spåman. Poeten Lasse Johansson Lucidors liv och tid*.

"På källaren Fimmelstängen satt Lasse/Lucidor med sina vänner och slöade." Så inleds Nils Ferlins dikt "På källaren Fimmelstängen", som senare tonsattes av Ulf Björlin och sjöngs av Sven-Bertil Taube. Dikten ingår i samlingen *Från mitt ekorrhjul* (1957) och handlar om den sista natten i skal-

dens liv. Utgångspunkten är motsättning-
en mellan Lucidor och löjtnant Storm, den
person som skulle bli diktarens baneman
samma natt. Läsaren får en romantise-
rad bild av den obundna skalden. Löjtnan-
ten framstår som inskränkt och yttrar att
”föga begriper jag hans visor”. Ferlins dikt
och Taubes tolkning bidrog i hög grad till
1960-talets förståelse av diktaren Lucidor,
där ord som självständighet och trots för-
knippas med hans person.

Bland skönlitterära författare är det
Binte bara Ferlin som har använt sig
av Lasse Johanssons livsöde. Nittiotalis-
terna Fröding, Karlfeldt och Heidenstam
har på olika sätt knutit an till hans liv och
framförallt hans död. Och Torbjörn Säf-
ve har skrivit en roman, *Skulle jag sör-
ja, då vore jag tokot* (1990), en titel häm-
tad från en av Lucidors mest kända dikter.
Gemensamt för dessa skildringar av Luci-
dor är att de omfattar ett betydande mått
av fantasi och gestaltning. Faktaunderla-
get har varit litet och därmed har författa-
rens frihet varit stor.

Lasse Johansson föddes 1638. Han blev
tidigt föräldralös och tillsammans med
sina fyra syskon uppfostrades han av sin
morfar som var verksam i Pommern, som
på den tiden var svenskt. Efter studier vid
universiteten i Greifswald och Leipzig
begav han sig 1661 till Frankrike för ytterli-
gare språkstudier. Året därpå kom han till
Sverige. År 1668 anlände han till Uppsa-
la, där han försörjde sig som lärare i språk.
Därefter slog han sig ner i Stockholm och
livnärde sig på att undervisa i språk och att
skriva tillfällesvers. Till ett bröllop inom
högadeln 1669 hade han skrivit ett kväde
med titeln ”Giljare kval” (Friarens kval),
som orsakade skandal. Brudgummen
blev kränkt och Lucidor kastades i fäng-
else. Skalden frikändes senare men hade
då suttit inlåst i ett halvår. Han dog 1674,
nedstucken i en duell med löjtnanten och
adelsmannen Arvid Christian Storm på
källaren Fimmelstången på Kindstugatan
i Gamla stan.

Annika Sandén använder sig av fle-
ra olika grepp för att sätta de knapp-
händigade uppgifterna om Lars Johansson
i sammanhang. Bokens främsta styrka är
att hon med raffinemang gestaltar den
berättelse som tidigare legat förborgad i
dokument och protokoll, som i och för sig
aktualiserats och behandlats av tidigare
forskare men som nu samlats till en hel-
het på vilken författaren/forskaren San-
dén satt sin prägel. Med ett notsystem
som omfattar 829 poster redovisar hon
vilka källor hon bygger på.

Författaren rör sig otvunget mellan
tider, platser och skeenden. Ändå finns
det en kronologisk grundstruktur som ger

stadga åt boken. Centrala kapitel är det
om ”Giljare kval”-rättegången och det om
”Lasse Johanssons diktvärld”. Tre gånger
används kapitelrubriken ”Fimmelstång-
en”, vilket gör att läsaren återkommande
påminns om den ödesdigra natten på kro-
gen. Kapitlen blir som ledmotiv i det epis-
ka flödet, som spänningsskapande före-
bud om det oundvikliga slutet.

I boken bibringas läsaren en mängd
fakta om 1600-talet, dess samhälle, kultur
och politik, om juridik, teologi, sedvänjor
och föreställningar. Kontextualisering är
ett viktigt verktyg för Sandén. Och onek-
ligen är detta till hjälp för läsaren. Å andra
sidan kan en del avsnitt uppfattas som
icke nödvändiga utvikningar. Det finns en
del upprepningar och manéret med reto-
riska frågor kan emellanåt kännas tröt-
tande. Ordet ”kanske” och andra markö-
rer om osäkerhet förekommer ofta, något
som är ofrånkomligt i en framställning
som emellanåt bygger på antaganden och
tolkning där faktauppgifter saknas.

En metod som Sandén gör bruk av för
att kasta ljus över händelser i Luci-
dors liv är att använda exempel som i och
för sig inte alls har med skalden att göra. I
kapitlet ”Värjorna och våldet” lyfter för-
fattaren fram en brittisk ädling, sir John
Reresby. Han var samtida med Johans-
son och löjtnant Storm. Vid flera tillfäl-
len var denne engelske aristokrat inveck-
lad i våldshändelser som hängde samman
med att hans ära stod på spel. Som läsa-
re får man lära sig att 1600-talsmannen
behärskades av tidens hederskultur. En
förörläppning måste omedelbart bemö-
tas. Förlorade man sin ära var man intet
värd. Att äran och hedern hade utmanats
var med all säkerhet avgörande för efter-
spelet sedan Lucidor presenterat bröl-
lopskvädet ”Giljare kval” liksom vid den
olycksaliga natten på Fimmelstången
1674. Sandéns i-stället-för-teknik funge-
rar bra. Reresby får ur en enskild aspekt
representera Johansson och Storm. Det
finns andra parallelexempel i boken. De
ger konkretion och utgör ofta utgångs-
punkten för resonemang på en mer gene-
rell nivå om samhällsföränd-
ringar och mentalitetsskiftet.

I kapitlet om Lasse Johans-
sons poesi granskar Sandén
ett urval dikter genre för genre.
Tillfällesdikterna utgörs av
begravnings- och bröllopsdikter.
Hon klargör vilka genrekonven-
tioner som gällde vid tiden och i
ljuset av dem visar hon hur Luci-
dor uppfyller reglerna eller bry-
ter mot dem. Dryckesvisor skrev han ock-
så. Att döma av innehållet i hans dryckes-
visor tycks han ha trivts bra bland stopen,
stänkorna och skrälet i de rökiga lokaler-

na”, konstaterar Sandén. Hon stannar upp
vid den skabrösa visan ”Nyss när Frigga
satt i badet”, som trycktes första gången i
Helicons blomster 1689, och återoppar lit-
teraturhistorikern Olle Holmberg, som
har skrivit att alla ungdomar på 1600-talet
visste att den diktsamlingen var tidens
mest oanständiga.

Av de andliga visorna togs tre med i
1695 års psalmbok. De var alla så kalla-
de botfärdighetsvisor, förklarar Sandén.
I inledningen till den mest kända av dem
utmålar skalden sin svaghet och syndfull-
het:

*Dygden har jag platt försummat
Laster har jag lärt med flit
Var jag något ont förnummit
Har jag gärna hastat dit;*

Därefter ber han Herren om försko-
ning inför den förväntade helvetesvistel-
sen. Medvetenheten om döden och före-
ställningen om helvetet var realiteter för
1600-talsmänniskan.

Boken kulminerar med skildringen av
duellen på källaren Fimmelstången. Las-
se Johansson dör under Arvid Christian
Storms värja. Storm flyr men grips snart.
I arresten skriver han suppliker bland
annat till den blott artonårige kung-
en Karl XI men utan resultat. Situatio-
nen tycks hopplös för honom och mycket
tyder på att utfallet av rättegången kom-
mer att bli döden. Då griper hans mor in.
Hon försöker beveka de styrande. När
inte det hjälper finner hon sig med ett
antal personer i häktet. Det är sen efter-
middag i november och mörkt i Stock-
holm. Endast spisens glödande ved ger
ljus. Hon lyckas smuggla ut sonen genom
att ta hans plats på britsen.

Storm flydde sedan till Norge och
städsldes av den dansk-norska armén. I
kriget mellan Danmark och Sverige stred
han mot sitt hemland. Han avancerade
snabbt till kapten och till slut överste-
major. Han dog först 1713, vid 73 års ålder.
I Stockholm begravdes Lasse Johansson
35 år gammal utan klockringning och psal-
mer i en omärkt grav på Maria Magdalena
kyrkogård.

Annika Sandén har trots ett
begränsat källmaterial lyckats skri-
va en fullmatad, kalejdoskopisk bok
om ett enskilt människoöde, en
skald i stormaktstidens Sverige. ✨

Johan Stenström

JAG, EN OLYCKLIG SPÅMAN
POETEN LASSE JOHANSSON
LUCIDORS LIV OCH TID
ANNIKA SANDÉN
Natur och Kultur

*Sagan om
konungens
återkomst
(2003).*
FOTO: ALAMY

Filosofisk guide till Tolkien

LITTERATURHISTORIA

Sagan om ringen är en klassisk hjältesaga och kan läsas som ett storslaget spänningsäventyr. Men en och annan läsare kan nog känna att det är en väl omständligt skriven äventyrsbok. Varför alla dessa sånger, dikter, märkliga utvecklingar om lokala seder och kulturer, långa passager om naturens oändliga skönhet?

Inte långt under de utförliga miljöskildringarna och spännande bataljerna finns en djupt symbolisk och mytologisk berättelse. Denna kan lätt passera läsaren obemärkt förbi. Men nu har John Sjögren skrivit en tillgänglig och samtidigt betydelsefull guide till Tolkiens idévärld, *Jordens sång*.

Tolkien var kato-lik, djupt påverkad av sin tro. Detta märks i hans böcker, men inte på ett uppenbart vis. *Sagan om ringen* är fylld till brädden med tankar om hopp och ondskans natur. Men rollfigurerna och böckerna är inga allegorier. Man kan

kontrastera Tolkien mot hans samtida kollega, C S Lewis, vars Narniaböcker var fyllda av väldigt tydliga kristna liknelser.

Ett skäl till detta är att Tolkien tänkte sig att Midgård, platsen där hans böcker utspelade sig, hörde till vår världs avlägsna forntid. Han ville att den världens historiska, språkliga och kulturella särart skulle vara tydlig. Midgård är en plats där vår kulturs mytologier och sagor levandegjordes och fick realistiska konturer. Tolkien var i stor utsträckning inspirerad av sagor som *Beowulf* och det finska nationaleposet *Kalevala*.

Vad han gjorde var att öka mytologiernas detaljrikedom. Genom noggranna kungalängder, extensiva förklaringar av seder (första boken i trilogin om *Sagan om ringen* inleds med ett lågmält kapitel om hober) och geografiska detaljer

skapade han intrycket av att detta var en verklig värld. Förutom katolicismen var även Tolkiens erfarenheter av första världskriget avgörande för tillkomsten av Midgård. Det industriella mördandet som ägde rum på västfronten eldade på Tolkiens impuls att söka tillflykt till mytologiska världar och platser som inte hade mist sin förtrollade karaktär. Tolkiens smärta, saknad och längtan till något annat genomsyrar känslan i böckerna. Han spelade ett ackord som även samtidens läsare förstår. Det förklarar också *Sagan om ringens* oerhörda popularitet, in i vår tid. Människan i den nutida civilisationen är genomsyrad och omgiven av modernitet. Naturen, sagorna och berättelserna är på behörigt avstånd.

Sjögren är en beundransvärd tolkare och pedagog i ett. Som livslång läsare av Tolkiens böcker blev jag många gånger, när jag tog del av Sjögrens essäer, förbluffad över sådant jag hade missat eller inte förstått vidden av. Man kan besöka Tolkiens värld och bara vara intresserad av äventyret och den pietetsfullt beskrivna världen. Men en mogen läsare vill kanske ha något mer, begripa vad hjältens resa genom livet innebär, förstå vad poängen med allt lidande är. Likt Carl Gustav Jung hjälper Sjögren oss att förstå vad hjältesagan fyller för funktion och vad ondskans natur egentligen är. Därmed blir Frodos resa genom Midgård något annat än ett slumpartat äventyr. Det går inte att läsa Tolkien på samma sätt efter att man har tagit del av Sjögrens essäer. ✨

Adam Cwejman

Från samma film.

FOTO: ALAMY

JORDENS SÅNG
ESSÄER OM TOLKIENS
TANKEVÄRLD
JOHN SJÖGREN
Fri tanke

Edith Södergran omkring 1920.

FOTO: TT

”Ingen känner mig”

LITTERATURHISTORIA

I år är det 100 år sedan Edith Södergran (1892–1923) dog. Mycket kring henne är höljt i dunkel. Hon har skapat en utmaning för sina levnadstecknare genom att bränna dagböcker, brev och dikter. Vad ville hon egentligen dölja för eftervärlden?

Agneta Rahikainen räds inte utmaningen. Hon är fil dr i litteraturvetenskap och har gett ut flera böcker om Södergran. Hon inleder *Edith Södergran. Stjärnfångerskan* med att skriva: ”Edith Södergran behöver inga jubileumsår, hon är större än så [...] hon är alltid aktuell, i glädje och sorg, i kärlek och längtan, i krig och fred. Men hon är ingen enkel författare som erbjuder patentlösningar för livet.” Hon beskrivs rentav som en paradoxernas poet.

I detta spännande upplägg läser vi om

Södergrans korta liv, som kantades av sjukdom, krig och revolution. Boken följer henne kronologiskt och startar med uppväxten i Sankt Petersburg, där hon levde ensam med modern Helena Södergran. Edith Södergran drabbades tidigt av lungshot, som krävde återkommande sanatorievård. Hon skrev ungdomsdikter i det outgivna ”Vaxdukshäftet”, som senare ledde fram till debuten. Hon började skriva dikter på tyska, hennes skolspråk, för att sedan övergå till svenska. Därutöver behärskade hon även finska, franska, ryska, engelska och italienska. Vi läser om hennes intresse för antroposofin och hur hon hanttrade de ekonomiskt hårda tiderna, innan vi landar i slutet och den postumt utgivna samlingen *Landet som inte är*.

Rahikainens skildring av Södergrans liv och verk är skriven på ett vack-

ert och rakt språk, ibland tycks finlands-svenskan ljuda genom prosan när ordva-len blir något mer gammaldags. Det rim-mar väl med Södergrans person. Rahikai-nen presenterar även Södergrans egna fotografier. De är intressanta och får stå för sig själva som goda bidrag till berättelsen om henne.

Edith Södergran var både beslutsam och självsäker. ”Det anstår mig icke att göra mig mindre än jag är”, heter det i *Septemberlyran* (1918). Hon skriver till Schildt att hon är övertygad om att hennes namn i framtiden ska vara en heder för förlaget, vilket ju skulle visa sig stäm-ma. Idag ser vi henne som en av de störs-ta svenskspråkiga poeterna.

Ändå – och kanske delvis på grund av denna (för tiden okvinnliga) själv-säkerhet – möttes hon av massiv kri-tik. Tidningarna skrev ned hennes poe-si som ”dårdikter” och ”formlösa utbrott av en sjuk andes ve”. Hennes aforismer möttes också av skepsis och en recen-sent skrev till och med att ”allt Söder-gran velat uttrycka i aforismer har redan sagts mycket bättre av manliga aforisti-ker”. I Sverige fick hon endast en enda recension under sin livstid.

Överhuvudtaget beskrivs Edith Södergran som anspråksfull och framfusig. Hon bröt mot etablerade sociala konventioner och skrämde dem hon mötte med sin passionerade inten-sitet. Väninnan Hagar Olsson föredrog att umgås med Södergran tillsammans med andra, eftersom hon ville ha henne på ett visst avstånd. Brevskrivande var att föredra. Ändå begravdes Hagar Olsson med Södergrans ring på fingret. Det finns fortfarande flera mångtydigheter och gåtor kring deras relation och kring Södergran som person.

I dikten ”Beslut” summerar Söder-gran sitt författarskap och inleder med: ”Jag är en mycket mogen människa, / men ingen känner mig.” Det är talande för en person som vill bli uppfattad på rätt sätt och inte bli misstolkad efter sin död. Hon var mycket skeptisk till litte-

raturforskare och sade till vän-nen och författarkollegan Elmer Diktonius att hon inte ville bevara något åt ”likmaskarna” som skriver biografier. Och så blev det, nästan, också. ✨

Katarina O’Nils Franke

EDITH SÖDERGRAN
STJÄRNFÅNGERSKAN
AGNETA RAHIKAINEN
Schildts & Söderströms

Detta nummers recensioner:

Lars Åke Augustsson beundrar en intellektuell buse; **Anna Victoria Hallberg** försöker få syn på busens fru; **Göran Frankel** beträder minerad mark; **Vincent Flink Amble-Naess** analyserar psykiatrin; **Blanche Sande** ser dubbelt; **Karin Henriksson** går med en gamling; **Martin Lagerholm** jämför två städer; **Erik Videgård** smörjer kråset; **Fredrik Svenaeus** känner och tänker.

George Orwell:
Historien ger honom rätt.

FOTO: GETTY IMAGES

En pervers humanism

George Orwells lilla fabel om revolterande djur och den dystopiska romanen om ett fulländat övervakningssamhälle finner ständigt nya läsare. Liksom essäerna.

Lars Åke Augustsson botaniserar bland nyutkommen orwelliana.

LITTERATURHISTORIA

För ett par decennier sedan kunde man påstå att George Orwell hade fel och räkna upp de årtal som föreföll bevisa detta. Året 1984 kom och gick utan att hans dystopiska vision i romanen 1984 besannades. Trots att kalla kriget ännu pågick var Sovjet försvagat av såväl utvecklingen i Polen som i Afghanistan. Så kom 1991. Järnridån föll i Europa och snart föll hela Sovjetunionen samman. Orwell verkade vara alldeles för pessimistisk. Då utgivningen av hans *Collected Works* i tjugo band fullbordades 1998 verkade han mest vara av litteraturhistoriskt intresse.

Men så kom de årtal som gav honom rätt. 2014 visade ett till det yttre moderniserat Ryssland upp gamla imperietenden-

ser, lade under sig stora delar av Ukraina och stöttade diktaturen i Syrien. 2016 fick auktoritära krafter i USA ryskt stöd för att hjälpa Donald Trump till en överraskande seger i presidentvalet. 2018 röstade Kina igenom en grundlagsändring som möjliggör att Xi Jinping kan väljas om hur länge som helst, och 2020 avgjorde Rysslands författningsdomstol att Vladimir Putin kan sitta kvar vid makten till 2036.

Orwells varningar för auktoritära makter känns nu aktuella än på länge. Och i år utkommer, enbart på engelska, ett halvduzin böcker om och kring författarskapet: en om hans tid på ön Jura utanför Skottlands kust där han tidvis bodde mot slutet av 1940-talet, vidare en resebok i Orwells spår, vidare en biografi över Eileen Orwell av Anna Funder: *Wifedom. Mrs Orwell's Invisible Life* (se nästföljande artikel här i Axess), vidare en reviderad

och utökad utgåva av en tidigare biografi av D J Taylor: *Orwell. The New Life*. Samt tre specialstudier som här ska presenteras närmare.

Marsha Karp, en rysk forskare i exilen som även har gjort en översättning av *Animal Farm* (*Djurfarmen*), ger i *George Orwell and Russia* en helhetsbild av de erfarenheter som gjorde Orwell så observant på den ryska kommunismens grundläggande demokratiska brister. Historien börjar redan i slutet av 1920-talet med att Eric Blair, som ännu inte har tagit sig författarpseudonymen George Orwell, efter fem år som polis i Burma är starkt kritisk mot det brittiska imperiet. Han ser positivt på ryska revolutionen och möter hemma hos en originell moster i Paris hennes sambo Eugente Lanti, en inte mindre originell förkämpe för esperantorörelsen och desillusionerad revolutionär efter vad han >>

hade sett av vad som faktiskt pågick inne i Sovjetunionen.

Karp gör givande utvecklingar kring esperantorörelsen, en gång en världsrörelse med en vid första anblicken sympatisk grundtanke, nämligen att skapa ett för många tillgängligt språk med några få grundord som sedan kunde ges ytterligare mening med en rad prefix och suffix: bona betyder bra och dess motsats blir *malbona* som kan förstärkas till *malbonega*. Men för Orwells språkkänsla tycktes esperanton konstruerad, mekanisk, torr, och han lät den låna drag till det *newspeak* som används i 1984, där good står mot *ungood*, och så vidare.

Till en början skildrar dock Orwell kommunister mest som udda bifigurer. I debutboken *Down and Out in Paris and London*, 1933, förekommer en viss Fureux som "fastän han var kommunist när han var nykter blev han våldsamt patriotisk när han var full. I början av kvällen höll han sig med goda kommunistiska principer, men efter fyra eller fem liter var han en otoglad chauvinist, fördömde spioner, muckade gräl med alla utlänningar och om ingen hindrade honom kastade han flaskor omkring sig." I en lång efterskrift till Orwells reportagebok om gruvarbetare i norra England, *The Road to Wigan Pier*, 1937, är det istället hemlandets naiva radikaler han riktar kritiken mot.

När den boken publiceras är han på väg till Spanien för att skriva om och delta i försvarskampen för den demokratiska republiken, och det är här han gör egna erfarenheter av Sovjetkommunismen i aktion. I sin bok *Homage to Catalonia*, 1938, skriver han om ett krig mellan tre parter: dels anarkisterna och POUM, som var starka i Katalonien och dess huvudstad Barcelona, dels kommunisterna och den internationella brigaden som hade ett växande inflytande på den republikanska regeringen, dels Franco och de av honom ledda fascisterna som de andra två kämpar mot. I maj 1937 går en styrka från den republikanska administrationen, som stod under kommunistiskt inflytande, till angrepp mot anarkister i Barcelona och

"Brister finns också hos författaren. Orwell är inget helgon, utan i många avseenden en traditionell engelsman med en rad fördomar mot judar, homosexuella och kvinnor."

400 eller 500 människor mister livet.

Under fascistisk beskjutning träffas Orwell i halsen men överlever som genom ett under, bara för att sedan få fly för livet undan sovjetiska agenter som dömer honom som "trotskist." Erfarenheterna i Spanien blir livsavgörande, både för synen på kommunismen och för Orwells individualistiska övertygelse. Den kommer till uttryck till exempel i en essä från 1942, som blickar åter på spanska inbördeskriget:

"I det ögonblicket hoppade en man, förmodligen med ett meddelande till ett befäl, upp ur skyttegravan och sprang fullt synlig uppe på skyttevärnnet. Han var halvt påklädd och höll med båda händerna upp byxorna medan han sprang. Jag avstod från att skjuta på honom. Sant är att jag är en dålig skytt och knappast skulle kunna träffa en springande människa på hundra meters avstånd, jag tänkte också mest på att ta mig tillbaka till vår skyttegrav medan fascisterna hade blicken riktad mot flygplanen. Ändå var det delvis för den där detaljen med byxorna som jag inte sköt. Jag hade kommit hit för att skjuta på 'fascister' men en man som håller byxorna uppe är inte en 'fascist', han är uppenbarligen en medmänniska, någon som liknar dig, och man känner inte för att skjuta på honom."

1941 och hemma i England skriver han en någorlunda hoppfull broschyr om hur en brittisk socialism skulle kunna se ut; titeln *The Lion and the Unicorn*, lejonet och enhörningen, syftar på de heraldiska djuren i det brittiska statsvapnet. Men förutsättningen för en demokratisk socialism värd namnet är att man drar lärdom av hur socialismen har blivit förrådd i Ryssland. Han skriver en genialt enkel fabel om hur de förtryckta djuren tar makten och förlorar den. Men han har svårt

att få boken utgiven, det är som om man inte vågar stöta den makt som numera är en allierad i kampen mot Hitler. Förläggaren Jonathan Cape antar först boken men backar ur efter att ha påverkats av chefen för avdelningen för förbindelser med Sovjetunionen inom det brittiska informationsministeriet, en viss Peter Smollett som var – vilket blev klart först efter hans död 1980 – sovjetisk agent. Den förläggare som till sist ger ut *Animal Farm* ångrar sig inte. Boken väljs ut av USA:s främsta bokklubb och trycks snart i hundratusentals exemplar.

Animal Farm översätts snart till slaviska språk, först till polska, sedan till ukrainska, och bokens ukrainska översättare skriver till Orwell om hur han läser upp berättelsen för krigsfångar i en förläggning nära München: "De som lyssnade var flyktingar från Sovjet. Verkan var slående. De instämde i nästan alla era tolkningar. [...] Jag såg här att förutom att deras uppmärksamhet som i förstona drogs till att upptäcka 'överensstämmelser' mellan den verklighet de levde i och berättelsen, så reagerade de synbarligen på bokens verkliga värderingar, på de typiska representanterna i berättelsen, de underliggande övertygelserna hos författaren och så vidare."

Det officiella Sovjet reagerar knappt på *Animal Farm*, vill inte ge uppmärksamhet åt dess otvetydiga angrepp på Stalin. Då 1984 publiceras, den 8 juni 1949, skickas redan veckan efter en PM från officiellt håll till det sovjetiska författarförbundet där Orwell åter kallas "trotskist" och romanen "ett ohämmat angrepp på socialismen och det socialistiska samhället", men också nu avstår författarförbundet från att skapa uppmärksamhet. Tio år senare ger partiet ut en specialutgåva av 1984 – men bara i en upplaga på 1 000 exemplar att spridas enbart inom ledarskiktet. Först 1988 blir romanen tillgänglig för den ryska allmänheten.

Karp är skarp när hon mot slutet jämför Orwells tid med vår:

"På samma sätt som vänstern i väst var redo att rättfärdiga allt som hade skett i Sovjetunionen sedan 1929 därför att man sagt dem att detta var socialism, så föredrog man i väst från 1990 och in i nästa sekel att tro att Ryssland plötsligt hade välkomnat både kapitalism och demokrati. Men om 1930- och 1940-talens socialister åtminstone kan ursäktas med sin brist på kunskap om Sovjet (en ursäkt som

Djurens gård: Öväntad storsäljare.

FOTO: ALAMY

Spanska inbördeskriget:
Sovjetkommunismen visar sitt sanna ansikte.

FOTO: GETTY IMAGES

Orwell inte accepterade!), så godtog politiker, affärsfolk och nyhetskommentatorer, femtio år efter Orwells död, glatt lögn för egen vinning [...]"

Det författarnamn som Eric Blair tog sig hämtade förnamnet från Englands skyddshelgon och efternamnet från en flod som flyter stillsamt genom grevskapet Suffolk. I en lättläst liten bok kallar den vid Stanforduniversitet verksamme Peter Stansky Orwell för en socialistisk patriot; lika stark som den kritik han riktar mot översittares regimer är kärleken till det England som trots sina brister inte låter sig kommenderas så lätt.

Brister finns också hos författaren. Orwell är inget helgon, utan i många avseenden en traditionell engelsman med en rad fördomar mot judar, homosexuella och kvinnor, men som han samtidigt talar för anständighet och demokrati gör han också medvetna försök att bekämpa sina egna fördomar, särskilt sedan världskriget hade visat honom vad vissa fördomar kan leda till. 1945 skriver han, i en essä om nationalism: "Med 'patriotism' menar jag kärlek till en särskild plats och en särskild livsstil som man menar är den bästa i världen men inte önskar påtvinga andra människor. Patriotism är till sin natur defensiv, både militärt och kulturellt. Nationalism, å andra sidan, är oskiljaktig från maktbegär."

Efter kriget vill han inte låta trycka om broschyren som talade för ett socialistiskt England. Progressiva förändringar har ägt rum, man har fått allmän sjukvård, utbildningen är något mindre klassbunden, imperiet börjar rustas ner, men förändringarna är färre än vad han hade velat se och förutspått. Dock är också det existerande Väst viktigt att försvara i den sorts krig som nu stundar: det kalla. Enligt *Oxford English Dictionary* är det Orwell som myntar uttrycket *Cold War*,

skriver i essän "You and the Atom Bomb" från 1945 om en framtid med stormakter i besittning av kärnvapen: "En stat som på samma gång är *oöverbärrig* och befinner sig i ett permanent 'kallt krig' med sina grannstater."

Men det finns flera inslag i Orwells politiska tänkande än varningar för totalitära makter i och engelsk patriotism. Den britiske historikern Glenn Burgess talar i sin studie om vad han kallar George Orwells "perverse humanitet", en något skruvad titel som går tillbaka på vad Orwell skrev 1945: "Vi anser att den mest abnorma mänskliga varelse är intressantare än den mest ortodoxa grammofoonskiva." Undertiteln är något klarare: socialism och det fria ordet.

Burgess bok består av två delar. Den första handlar om Orwells väg från sin borgerliga uppväxt via tidiga böcker, de flesta faktiskt romaner – *Burmese Days*, *A Clergyman's Daughter*, *Keep the Aspidochelone* – som speglar en djup otillfredsställelse med ett samhälle som begränsar den enskildes utveckling, men som saknar politisk övertygelse. Upplevelserna av gruvarbetarnas förhållanden i Wigan och inbördeskriget i Spanien leder fram till den socialistiske Orwell.

Den andra och intressantare delen är en mera fördjupad diskussion av vad begreppet socialism betyder för Orwell. Det kan dels betyda större möjligheter för individen, oavsett samhällsklass, en ordning präglad av jämlikhet och solidaritet och inte av kapitalismens allmakt, något av det han fann i det Barcelona dit han först kom under spanska inbördeskriget. Det kan också betyda, och används ofta så i den politiska diskussionen, en auktoritär ordning av värsta slag, representerad av de från Sovjet styrda krafter som lyckades krossa den frihetliga socialismen i Katalo-

nien och som Orwell fick fly för livet från.

Dessa händelser får honom dels att överge sin tidigare kritiska hållning mot att Storbritanniens upprustning inför det tyska hotet, dels inser han till skillnad från många människor i hans generation, inte minst intellektuella, som hyser mer eller mindre vaga sympatier för Sovjetunionen, genast efter krigsslutet att huvudfienden mot den västerländska demokratin – inklusive den demokratiska socialismen – finns i Stalins Moskva. Han är inte pacifist, utan skriver i en kolumn år 1944:

"Då du skjuter på din fiende gör du honom inte, i en djupare mening, orätt. Men genom att hata honom, hitta på lögn om honom och fostra barn till att tro på dessa, genom att yrka på orättvisa fredsvillkor som gör kommande krig oundvikliga, slår du inte bara mot en förgänglig generation utan mot själva mänskligheten."

Burgess tecknar en människa som inte var rädd för att skaffa sig fiender. "Orwell kunde vara en intellektuell buse. Han erkände nästan aldrig att han tagit miste när någon anklagade honom för detta (fastän han kunde erkänna det på sitt eget sätt); han var en mästare i att slå tillbaka; han gick till ursinniga personangrepp." I en tid när många varningar utfärdades mot att kränka någon i tal eller skrift "kan det vara värt att minnas att för Orwell var frihet inte något som skapade samhällelig harmoni. Troligare är att den skulle medföra hänsynslös meningsutbyten, intellektuella skärmytslingar och skärande disharmoni. Naturligtvis var dessa förhållanden som han gillade."

Men var Orwell, som varnade för statens kontroll av sina medborgare, själv någon som tjallade för myndigheterna? Numera vet man att Orwell år 1949 möter Celia Kirwan, en vän som arbetar för en myndighet, *Information Research Depart-*

>>

1984: Coming Soon to a Country Near You

1984: Vi är obehagligt nära.

ment, IRD, vars uppgift är att bekämpa sovjetisk propaganda av olika slag. Orwell erbjuds att skriva för dem, vilket han tackar nej till, dels för att han är svårt sjuk i tbc, dels för att han inte skriver på beställning. Men senare skriver han i brev till Kirwan: "Jag skulle också, om det har något värde, ge dig en lista på journalister & författare som enligt min mening är kryptokommunister, medlöpare eller åt det hållet & man inte kan lita på som propagandister."

Listan som Orwell den 2 maj 1949 ger till Kirwan omfattar 38 namn på personer som man enligt honom bör hålla ögonen på. Men England är inte Sovjet och ingen på listan hamnar i häkte. "Allt vad detta innebar för dem var att de inte skulle skriva för IRD", skriver Kirwan långt senare om dem som Orwell nämnde. Burgess ger händelsen dess rätta proportioner (den som vill ha en större överblick över denna historia kan söka sig till en artikel av Timothy Gahrton Ash, *New York Review of Books*, den 25 september 2003, skriven efter att denne av brittiska inrikesministeriet tillåtits ta del av listan).

Viktigare än det förgångnas årtal är vad George Orwell har att säga om vår framtid. Peter Stansky påpekar att en sida av teknologins och elektronikens utveckling är att världen har blivit mera "orwellsk" i en negativ mening. De krafter som söker övervaka oss och våra handlingar får allt flera medel till sitt förfogande: stater och dess myndigheter, företag som vill sälja något till oss. Vi ser ännu inte den teleskärn som finns i hemmen i 1984, men vi är obehagligt nära. Samma sak gäller det politiska språkbruket: med Trump har *fake news* och *alternative facts* kommit som en påminnelse om vad Winston Smith sysslar med i Sanningsministeriet, nämligen att ordna om historien så den stämmer med makthavarnas direktiv.

Vad är den intellektuelles uppgift i en sådan situation? George Orwell, denne den mest politiske av författare, hävdar dels vikten av att behålla sin integritet, dels att inte blanda ihop dikt och politik. Om detta handlar ett par avgörande texter, "Writers and Leviathan", 1948 och "The Prevention of Literature", 1946. En "skarparske skiljelinje" mäs-

te dras "mellan våra politiska och litterära lojaliteter". Det måste stå klart att "då en författare engagerar sig i politiken bör han göra detta som medborgare, som människa, men inte som författare [...]" hans författarskap är något annat."

Författaren måste vara trogen sanningen som han ser den: "han bör aldrig vända sig bort från en tankegång därför att den kan leda till kätteri och han bör inte oroa sig alltför mycket om hans oliktränkande kan bli känt, vilket det förmodligen kommer att bli". Författaren "lever och skriver med en ständig fruktan [...] för den allmänna meningen inom hans egen grupp." "Att ge efter [...] för en grupps värderingar är att ödelägga dig själv som författare." Därför måste man "hålla en del av

kompromisser, kostnadsberäkningar, taktiska reträtter som främjar en långsiktig strategi – desto hellre. Man lockas av diktaturers tjusiga paroller och ser politiska realiteter som tråkiga. I värsta fall förväxlar man sitt diktande – som diktare är man ju diktator, plockar utan förbarmande bort ord, personer och skeenden man bedömer som onödiga – med en mångtydig verklighet befolkad av levande människor. Lika gärna som man uttalar sig apokalyptiskt om den stundande undergången, målar man upp vackra bilder av vajande fanor över ansiktslösa massor

Men i bästa fall kan man, just med intellektet och den konstnärliga förmågan som redskap göra upptäckter som fördjupar politiken. Som då George Orwell i en klassisk essä granskar vad politiken gör med det engelska språket, som då han i dikt gestaltar ett politiskt skeende så att

"Under fascistisk beskjutning träffas Orwell i halsen men överlever som genom ett under, bara för att sedan få fly för livet undan sovjetiska agenter."

Lejon och enhörning: Brittisk heraldik.

FOTO: ISTOCK

läsaren mycket starkare än i vanlig argumentation kan se till exempel historien om ryska revolutionen – som i *Animal Farm* – eller varnas för en möjlig framtid – 1984.

Moscow Times uppgav i maj 2022 att 1984 sålde nära två miljoner mellan 2010 och 2019 och att efter Rysslands invasion av Ukraina steg försäljningen kraftigt både hos fysiska bokhandlare och nätbokhandlare. Å andra sidan har antikrigsaktivister som delat ut romanen gripits och dömt till fängelse, och i Belarus har romanen rensats bort från bokhandlarna. Auktoritära härskare känner hotet från den dikt som säger sanningen. ✨

Lars Åke Augustsson

GEORGE ORWELL'S PERVERSE HUMANITY
SOCIALISM AND FREE SPEECH

GLENN BURGESS
Bloomsbury Academic 2023

GEORGE ORWELL AND RUSSIA
MASHA KARP
Bloomsbury Academic 2023

THE SOCIALIST PATRIOT
GEORGE ORWELL AND WAR
PETER STANSKY
Stanford University Press 2023

Eileen O'Shaughnessy Blair: vänder sin egen karriär ryggen.

FOTO: ALAMY

Den osynliga kvinnan

LITTERATURHISTORIA

Det faller sig så att jag ser Margarethe von Trotts film om Ingeborg Bachmanns liv på bio samma vecka som jag avslutar Anna Fundells bok *Wifedom. Mrs Orwell's Invisible Life*, en biografi och fri fantasi om Eileen O'Shaughnessy Blair. Mellan dessa två livsöden finns det egentligen inga direkta kopplingar, men de konstituerar goda exempel på den eviga variationsrikedom

men inom temat kvinnligt skapande i relation till en man.

I en mening är Ingeborg Bachmann, som väljer bort äktenskap med Max Frisch för ett liv i större obundenhet, en motpol till den mycket begåvade kvinna som vänder ryggen till en egen karriär för att bli George Orwells maka. Bachmann är konstnär i egen rätt, läst och upphöjd poet och författare. Eileen O'Shaughnessy Blair är inget namn i historieböckerna. Hon kommer från en övre medelklassbakgrund och efter studier i Oxford, som akademiskt sett blir

en stor besvikelse och inte alls stimulerar henne på det sätt hon hade önskat, köper hon en sekreterarbyrå som hon driver habilt med ett slags feministiskt patos. Mötet med Orwell innebär en intellektuell omkastning, som ständigt förtrogen följeslagare. När hon dör under dramatiska former på ett operationsbord är det få som noterar frånfallet förutom hennes närmaste familj. Några år senare gifter Orwell om sig. Vad Eileen betydde och att hon ens existerade glöms bort.

Det som gör att det ändå finns beröringspunkter mellan Ingeborg och Eileen kan härledas tillbaka till hur vi, med Simone de Beauvoirs ord, inte föds till kvinnor utan blir det. Eftervärlden spekulerar gärna fram en viss typ av narrativ, kanske i brist på digert källmaterial eller för all del en mer strukturell könsbehandling försummelse, om just kvinnors liv, tankar och livsval. Ingeborg och Eileen (och många med dem) blir i samtidens beskrivningar sökande, känsliga, begåvade och lojala. Männan är elaka, egoistiska, kontrollerande, utan karisma. Men vad vet vi, egentligen, om det som pågår mellan två människor? Det är en fråga som följer mig under läsningen av en både alltför pratig och, samtidigt, alldeles enastående bok om hustruskap.

Eileen Blair (George Orwell hette egentligen Eric Blair) har funnits med i bakgrunden när ett antal olika biografier om Orwell gett kött åt hans liv och tänkande. Orwell själv har varit fåordig om vem hon var för honom, hans känsloliv är knapphändigt sammanfogat, och man kan utan att överdriva säga att emotioner inte var Orwells starka sida. De tidigare biografierna har intresserat sig för Orwells skarpsyn, hans deltagande i spanska inbördeskriget och engagemang mot Stalin och diktaturer, att han förutsåg Big Brother-samhället redan på 40-talet och skrev moderna klassiker som allegorin *Djurens gård* och den dystopiska romanen *1984*. Han är också upphovsman till en mängd berömda citat, som "en revolutionär är bara en streber med en bomb i fickan" eller "vissa idéer är så dumma att bara intellektuella tror på dem". Orwell strök ingen medhårs och var en solitär figur i det annars så koteritunga brittiska skrivaretablissemangen.

Wifedom strösslås det rikligt med hänvisningar till de biografier som skrivits om honom, men verken görs opersonliga genom tilltalet "i en biografi om Orwell" eller "en annan biografi benämner". Det här lite nonchalanta sättet att referera är givetvis ett medvetet val: på samma >>

"Så hur var det mellan dem, Eileen och George? Antagligen upp och ner. Arbetsamt och glädjefyllt."

Ingeborg Bachmann: omfamnar sin egen karriär.

FOTO: GETTY IMAGES

sätt som Eileen genom biografisk härs-karteknik har osynliggjorts blir de herrar som skrivit om Orwell på detta sätt förmedlare av partisk information snarare än regelrätta författare.

Anna Funder, advokat och journalist, som tidigare skrivit den uppmärksammade boken *Stasiland* har ett när-

mast perfekt studieobjekt i Eileen, eftersom denna kan gestaltas från en dittills utförskad position. Det ger ett kreativt manöverutrymme som Funder fångar glupskt och med ganska stor frihet. Med vågad begrundan tar hon sig an Eileen i en upprättelseform som delvis påminner om genren "counter fiction", det vill säga:

ett slags motfiktio till den kanoniserade berättelsen om George Orwells liv.

Samtidigt – och det här är viktigt att påpeka – så hade Funder aldrig kunnat skriva om Eileen på det sätt hon gör om Orwell inte fungerat som både projektionsyta och negativt laddat kor-

rektiv. På flera ställen noterar jag ”mer om Orwell än Eileen” med utropstecken i marginalen. Jag tror att Funder hade vunnit på att adressera hur hennes egen metod är beroende av uppgifter och material som har bearbetats med ett syfte som kretsar kring upprättelse: hon når fram till insikter, drar slutsatser, väver ihop förlopp genom att skapa ett imaginärt universum där en person vi vet lite om förvisso framträder i ett klart ljus men belysningen är också otillförlitlig. Det är en blandning av fakta och fantasi. Genomgående i boken finns en röst som är typografiskt markerad som Eileens, det är vanskligt att göra så men fullt möjligt om man som författare är tydlig. Hybridformen för Wifedom – fiktion, motfiktion, dagboksanteckningar, reseberättelse, biografi – innebär att om inte Anna Funders hantverk håller ihop så börjar läsaren också tvivla på innehållet. Frågan om *Eileens agens blir nämligen litet hängande i luften hos Funder*.

För några år sedan kom Sylvia Topps mycket välskrivna bok *Eileen. The Making of George Orwell*. Det sammanhängande intrycket av Topps resenemang är att Eileen tidigt inser att Orwell är ett geni och därför ställer hon sig själv i skymundan. Hon hamnar inte i kölvattnet av en slump, eller genom hans illvilja, i alla fall inte bara. Från min horisont är den Orwellska finessen en psykologiskt och rationellt rimlig förklaring till varför hon valde att leva med honom, de adopterar också en son tillsammans, trots de brister Orwell visade i såväl omdöme som omsorg om sin lilla familj. Hans briljans i världen överskuggade så att säga hans omoraliska insatser på hemmaplan, med öppna sexuella förbindelser med en rad kvinnor och en egocentrisk livsstil.

I ett långt avsnitt i boken beskriver Funder hur Eileens ofta farliga arbete under kriget och avgörande insatser för Orwell, inte minst som lyhörd, drivande sekreterare och bollplank för hur hans texter skulle formuleras, blir särskilt svårsmält när Orwells självbiografiska berättelse *Hyllning till Katalonien* från 1938 knappt innehåller spår av Eileen. Då bistod hon ändå aktivt genom att flytta till Barcelona för att vara nära honom och hon skickade förnödenheter och exklusiva gåvor till fronten – cigarrer och sprit. Orwell blir skjuten i halssken, stående i en skyttegrav, och Eileen blir nästan tillfångatagen och avrättad som spion. ”Orwell använder över 2 500 ord för att berätta om sin sjukhusvistelse utan att nämna att Eileen var där”, skriver Funder. ”Jag undrar vad hon kände senare när hon renskrev hans anteckningar”, lägger hon till. Han

”Frågan om Eileens agens blir nämligen litet hängande i luften hos Funder.”

berättade för sin hustru att han var steril långt efter att de gift sig; han höll också sin tuberkulosdiagnos hemlig, trots att den äventyrade hälsan för alla omkring honom, inklusive deras adoptivson. Ingen drömman, direkt, den där Orwell. Snarare ett djur, intelligent men driftstyrkt, med en given plats på Manor farm, gården i hans fabel om den ryska revolutionen.

Det som är så speciellt med den här boken är att trots mina invändningar mot både Orwells katastrofala personlighet och Funders lite påfrestande oförmåga att redigera bland olika tankeprocesser – vem är egentligen i behov av anekdoter från köksbordet där dotterns jordnötssmörsätande blir till *heureka* om äktenskapets ojämlikheter – så är jag totalt hänförd under läsningen. Jag umgås intensivt med boken. Rubrikerna är vackra och värdiga: ”Vem är han?”, ”... och vem är hon?”, ”Fri”, ”Idyll”, ”Ett hus av vax”, ”Jordgubbar”, ”Föräning”. Mina nattliga drömmar befolkas under en tid av män med samma fårade ansikte som George Orwells, jag lider med Eileens mödosamma kamp mot underlivsblödningar och kramper, hur hon navigerar i deras konstiga gemensamma universum, och jag gläds åt att hon var en så bra kock. Iklädd svarta eleganta men slitna kläder lagar hon fantastiska grytor, pajer, grönsaksrätter, alla vill slå sig ner vid hennes bord. När jag läser om hennes kulinariska förmågor slår det mig att det inte handlar om att förpassas till köksregionerna som kvinna utan ett sätt att ta ansvar: åter framträder en skillnad mot porträttet av Ingeborg Bachmann som var ointresserad av sociala plikter om de inte gav näring åt tankandet, skapandet.

I det impulsiva letandet efter en kvinnas rättmätiga plats och snacksalighets broderier finns en autentisk och närmast naivt smittande föreställning om att Eileen Blair behöver få liv och hon måste kläs i betydelse – och bara Anna Funder själv kan ingjuta den fart och passion ett sådant projekt kräver. Funders självsäkerhet och skrytmånsfasoner, som jag emellanåt stör mig på, är också en förutsättning för att ohämat driva fram en omfattande och välutredd textmassa där det expansiva draget förskräcker och fascinerar, samtidigt.

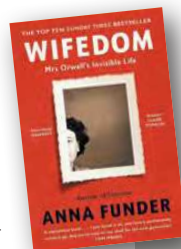
På en sida i boken skriver Anna Fun-

der: ”Eileen hamnade i hans jetström” och senare ”jag skapar, alltså finns jag” som en form av sammanfattande Cartesienskt kvinnligt eko och svar på mannens tänkande vara, och hon gör så där på flera ställen: formulerar och omformulerar genom en koncentrerad fördjupning som drar åt något poetiskt för att kunna ge ny plats åt det sanningsenliga.

Så hur var det mellan dem, Eileen och George? Antagligen upp och ner. Arbetsamt och glädjefyllt. Han framstår som en sprattelgubbe i papp ibland, med udda kommentarer på lut som sårar eller bara låter aparta. Hon känns så samlad. Gemenskapen bestod nog i att de båda två insåg att de tillsammans skapade ett konstnärligt momentum som både drog nytta av i sina ofta separerade liv. Äktenskapet blev dessutom kortvarigt. Hustru nummer två, Sonia, får fint utrymme mot slutet av Funders bok och hennes närvaro slår en båge över hela bokens *raison d'être*: vad det kan innebära att inte bara födas till utan att dessutom bli till en kvinna. Det är storartat och märkligt tillfredsställande med ett evigt slut på en magnifik saga.

Precis då den här recensionen är färdigställd utbryter en tvist, som rapporteras i internationell och svensk press, om vad som är dikt och vad som är verklighet i Funders bok. Det är två av Orwells närmaste vänners barn som hört av sig till förlaget och vill få in en rättelse: Orwell hade ingen affär på ön Jura utanför den skotska kusten, och insinuationen som gör honom till en kvinnohatare är felaktig, hävdar de. Att förlaget nu tvingas backa och införa rättelser kan betraktas som en nesa. Men bakom kritiken från Orwells vänner spås tvivlet på hos den läsare som blir alltmer osäker på Funders förhållande till sanningen. I en fiktiv fantasi som också gör anspråk på en ny historieskrivning lämnar hårda invändningar från Orwells nära samtida en amper stämning. Frågan om vad man får ljuga om för att säga något sant i litteraturen är högst aktuell. ✨

Anna Victoria Hallberg

WIFEDOM
MRS ORWELL'S
INVISIBLE LIFE
ANNA FUNDER
Knopf 2023

Tankeläsning

MEDICIN/TEKNOLOGI

För fyra decennier sedan skrev jag en bok om den tidens hjärnforskning. Det hade då blivit möjligt att föra in elektroder i hjärnan och stimulera lust- och olustcentrum. Psykokirurgin som fått dåligt rykte på grund av brutala prefrontala lobotomier hade gjort comeback. Hjärnan och därmed beteendet och personligheten kunde manipuleras på nya sätt. Men allt detta ägde rum på sjukhus och i laboratorier. Det fanns ingen kommersiell marknad som sålde för armband eller pannband med vars hjälp vem som helst kan registrera sitt EEG eller EMG. Det fanns inte heller datorer i fickformat med program som kunde tolka för en lekman vilken information sådana signaler kunde innehålla.

När boken kom ut upptäckte jag snart att det fanns många läsare som här såg sina värsta aningar besannade. Konspirerande säkerhetstjänster eller illasinnade grannar försökte med olika metoder fjärrstyra deras hjärnor. Att reklam och politisk propaganda formade dem kunde de leva med. Men att någon fingrade på deras hjärnor var skrämmande – det var en attack mot deras innersta väsen. Jag fick massor av tips på hur jag skulle kunna gå vidare och avslöja hjärnmanipulationens dolda makthavare. Något liknande har säkert hänt den amerikanska juristen Nita Farahany som nyss har kommit ut med *The Battle for Your Brain*.

Farahany är ute på minerad mark; hennes bok kommer att hetsa upp fler än konspirationsteoretikerna. Förväntningarna på vad ny teknik kan åstadkomma är numera större än för ett par decennier sedan. Det illustreras av botten chatGPT som startade en hajpad debatt där AI – artificiell intelligens – beskrivs som en existentiell risk. Men dagens AI-system kallades förr expertsystem och är och förblir fackidioter. För att de ska bli "superintelligenser" måste de vara

allmänintelligenta. I annat fall har de ingen egen agenda.

Därför är underrubriken på Farahany's bok (*Defending the Right to Think Freely in the Age of Neurotechnology*) olyckligt vald. Rätten att tänka fritt är väl lika med åsiktsfrihet. Men i det här sammanhanget får man andra associationer. Alla tänker men ingen vet vad en tanke är. Och det finns ingen neuroteknisk gimmick som kan tänka eller avläsa tankar. Däremot kan man med teknikens hjälp registrera känslöyttringar och medvetandetillstånd – och utifrån det gissa vad folk tänker. Det är vad boken handlar om.

Men Farahany har att förhålla sig inte bara till vad förväntansfulla konsumenterna tycker utan också till producenterna. Där gillar man att beskriva sig själv som *disruptive*, omstörtande. Varje teknopressivt företag bör ha en *disruption officer* som kan förutse och anpassa sig till de omvälvningar den snabba utvecklingen utsätter oss för. Det finns en rejäl dos revolutionsromantik i den inställningen. Farahany beskriver en rad olika produkter som kanske inte alltid levererar vad som utlovas. Hon förefaller ibland okritisk

i sin iver att beskriva neuroteknologins risker. Man kan undra vad ett pannband som kostar ett par tusen kronor kan åstadkomma; motsvarande utrustning för professionell neurobiofeedback kostar ett par hundratusen.

Med det sagt måste jag också medge att Farahany är ute i lovliga och angeläga ärenden. Hon menar att de mänskliga rättigheterna måste kompletteras med vad hon kallar rätten till kognitiv frihet. Hon är tidigt ute, men så måste det kanske vara. Lagar och förordningar kunde aldrig hålla jämna steg med digitaliseringen och vi måste nu leva med inte bara med dess fördelar utan även dess avarter. Ska vi ännu en gång överraskas med byxorna nere?

Som migränpatient har Nita Farahany upplevt neuroteknologins positiva sidor. Med neurofeedback har hon tränat upp förmågan att producera alfavågor i hjärnan – en typ av synkrona urladdningar som uppträder i samband med meditativa tillstånd. När hennes pannband registrerar denna vågaktivitet skickas signaler via Bluetooth till hennes Iphone som sänder ut fågelkvitter. Hon menar att detta har haft en förebyggande verkan när varslet om ett migränanfall blir tydligt. Och hon är en av många som via en eller annan hälsoapp övervakar och/eller försöker kontrollera sina kroppsfunktioner. Det är en växande marknad som enligt Farahany för närvarande har ett globalt marknadsvärde på mer än 100 miljarder US-dollar. En av fem amerikaner uppges ha någon form av bärbar gimmick som kvantifierar deras kroppsfunktioner. Även om de flesta av dem inte just hanterar hjärndata är det ett förbluffande högt tal. Den kan vara i överkant. Oavsett vad som är en korrekt uppskattning överträffar vi svenskar – uppkopplade som vi är – säkert amerikanerna.

Kan vi vara säkra på att registreringar av våra mentala data förblir vår privata egendom? Om inte – hur mycket bryr vi oss? De allra flesta av oss är medvetna om att när vi använder nätbaseerade tjänster så läcker vi information som kommersiella och politiska

FOTO: GUGER TECHNOLOGIES

**Tänkandets mysterium:
Teknologin utlovar svar.**

Hur jag mår: Hälsoappen vet besked.

intressen utnyttjar. Aktörerna på internet har tagit steget från demografiska till psykografiska data. Med hjälp av demografiska data kunde marknaden analyseras i termer av kön, ålder, etnicitet, inkomstgrupper och andra breda variabler. Det nya är att man nu kan skjuta in sig inte bara på en individs status utan på dennes beteenden. Vi lämnar ständigt efter oss spår i sociala medier om vår smak och våra attityder - vilka sajter vi helst besöker, vad vi "lajkar" och vilka debattfora

de former av neurofeedback utan insyn för arbetsgivaren kan man tänka sig inom tjänstesektorn. Via skärmen får man då ett vänligt meddelande om att det kanske är tid att ta en paus. Det borde vara positivt för alla parter. Men i ett land där fackliga krafter är svaga måste risken för missbruk vara som mest överhängande - och *The Battle for Your Brain* är ju skriven utifrån ett amerikanskt perspektiv.

Storebror ligger naturligtvis på lur inom fler sektorer än näringslivet. Av och till

"Kan vi vara säkra på att registreringar av våra mentala data förblir vår privata egendom? Om inte - hur mycket bryr vi oss?"

vi söker oss till. Vi bjuder gärna på denna information så länge det mesta ute på internet är gratis. Man kan förmoda att vi kommer att vara lika generösa med data från våra hjärnor.

En arbetsgivare skulle kunna övervaka inte bara hur ofta vi är ute på nätet under en arbetsdag och vad vi gör där. När vi sätter på oss öronproppar eller en headphone skulle vederbörande via dem också kunna tjuvlyssna på våra mentala tillstånd - hur koncentrerade vi är, hur mycket vi engagerar oss och så vidare. Det behövs inget pannband.

J a, det blir något för facket att bita i. Det är just inom arbetslivet som Farahany ser de mest akuta riskerna för den personliga integriteten. SmartCap Technologies marknadsför en hjäta med elektroder avsedda för långtradarchaufförer. Hjättan slår larm när föraren visar tecken på trötthet. Efter initiala tester i USA tycks SmartCap ha blivit en succé. Man har sålt sitt system till 5 000 industrier över hela världen inom byggnation, gruvor och transporter med bil, flyg och tåg. I den mån arbetsgivarna har tillgång till data från systemet som inte är avidentifierade kan det naturligtvis användas för att brännmärka och bestraffa. Men är det bara den anställde som har tillgång till registreringarna kan detta på ett positivt sätt förebygga olyckshändelser. Liknan-

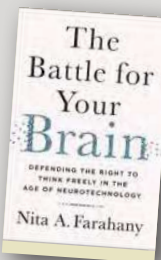
har man inom polisen intresserat sig för neurotekniska metoder som skulle kunna användas när man förhör misstänkta personer. Det kan vara bilder eller ledord som deras hjärnor på ett pregnant sätt reagerar på. Men hitintills har sådana metoder inte visat sig lika otillförlitliga som förra seklets lögn-detektorer. Det finns också skäl att fråga sig vad högteknologiska totalitära stater kan tänkas utveckla. Men om detta vet man inte mycket. Farahany nämner några exempel från Kina. Bland annat påstås de kinesiska myndigheterna använda avancerad AI för att analysera ansiktsuttryck och hjärnvågor och därigenom avgöra om en person är uppmärksam när han får politisk skolning. Det kan vara vanskligt att skilja på skrönor och fakta, och Farahany är också rätt återhållsam med kinesiska exempel.

Störst inom den privata konsumtionen är säkert neurotekniska prylar för diverse hälsobefrämjande åtgärder som att hantera stress eller analysera sömnproblem. Det är med andra ord en del - en ännu ganska liten del - av det som brukar kallas att "biohacka" kroppen. Det senare innefattar ju också andra former av elektronisk övervakning av kroppsfunktioner, till exempel temperatur och puls, och med tiden kanske också sådant som idag ingår i provtagningen på en vårdcentral. Farahany tycker att det här är en positiv utveckling; vi tar inte bara mer

ansvar för vår hälsa utan också makten över vår egen biologi. För egen del tycker jag att hon alltför lättvindigt avfärdar riskerna för hypokondriska fixeringar. Den som vill ha stenkoll på sin livsföring kan ju engagera sig i *The Quantified Self Movement*. Det kvantifierade jaget producerar hela tiden data som fungerar som feedback om hur man organiserar sin arbetsdag och sin fritid, sina personliga relationer, vad man äter och hur man motionerar. Hälsoänskan styr ens liv. För en oinvigd låter det onekligen en aning stressigt. En inte ovanlig inställning är att det som kan mätas också *bör* mätas. Man är skyldig sig själv och sina nära och kära att vårda kropp och själ och till det yttersta utnyttja den nyaste tekniken. Och sifferknarkaren i oss får sitt lystmäte, eftersom allt kan anges numeriskt.

N euroteknologi är, sammanfattningsvis, i många fall en tillgång, men någonstans måste man ändå dra en gräns. Nita Farahany citerar John Stuart Mill som har konstaterat att människans rätt till frihet också innefattar "medvetandets inre domän". Men på Mills tid fanns det inget sätt att sondera vad som hände därinne. Rätten till vår egen hjärna och vårt eget mentala privatliv måste skyddas, vilket innebär att det skulle gå att lagföra stater, företag och individer som missbrukar neuroteknologin. Rätt- en att tänka fritt fastslås i artikel 18 i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. På något sätt skulle kanske en underavdelning eller precisering av denna artikel kunna reglera vad man inte får göra med neuroteknologi. Men som Farahany själv är medveten om är det en oerhört grannliga uppgift eftersom det ju faktiskt finns en parallell mellan hur AI och neuroteknologi fungerar och hur vi själva kommunicerar med varandra. Vi sluter oss till vad som pågår i våra medmänskors inre och det bidrar till att förstå dem. Man kan tycka att Nita Farahany är ute väl tidigt med sin brandfackla om "kognitiv frihet". Men vilken spännande och givande debatt det ändå kunde bli! ✨

Göran Frankel

**THE BATTLE FOR
YOUR BRAIN**
DEFENDING THE RIGHT TO
THINK FREELY IN THE
AGE OF NEUROTECHNOLOGY
NITA A. FARAHANY
St Martin's Press 2023

Depression: frågan
är om den är ett fall
för läkaren.

FOTO: SHUTTERSTOCK

Ont i själen

PSYKIATRI

Att gå till en läkare med sin depression är som att gå till tv-reparatören för att man ogillar en pratshow.

Så skriver den ungersk-amerikanske psykiatern Thomas Szasz i sin aforism-samling *The Untamed Tounge*. Szasz föddes 1920 i Budapest och efter att som ung man ha bevittnat de totalitära ideologiernas maktfullkomlighet förblev han livet ut en övertygad libertarian. I den moderna psykiatrin såg han ingen sjukvård i egentlig bemärkelse, utan bara ett verktyg för social kontroll. Institutionens huvudsyfte, som han såg det, var helt enkelt att spärra in människor som avvek från normen. Denna kontroversiella tes försvarede han i en lång rad böcker, där *The Myth of Mental Illness* måhända är den mest lästa. Hans arbeten var viktiga inspirations-

källor för den antipsykiatriska rörelsen, dit tänkare som Michel Foucault och Gilles Deleuze ofta räknas.

Länge fanns en levande och offentlig debatt om psykiatrins ontologi. Enligt somliga var psykiska sjukdomar hjärnsjukdomar på samma sätt som förmaksflimmer är en hjärtsjukdom, enligt andra var de sociala fenomen som skilde sig radikalt från resten av panoramat. I våra dagar har debatten sedan länge avslutats, och segern har – på gott och ont – tillfallit den biologiska skolan. Själv minns jag hur en föreläsare på läkarprogrammet tvärsäkert förklarade att depression bara var en brist på serotonin. Hans bevis var att serotonerga läkemedel hade visat god effekt. Man kan fråga sig: Är då huvudvärk bara en brist på Alvedon? Och är blödning en brist på bandage?

Szasz var naturligtvis alltför extrem; Sliksom många libertarianer närde han en stark önskan att provocera *den sovan-*

de allmänheten, och hans uppfattning om att schizofrena personer bara vill ha uppmärksamhet är faktiskt ganska otäck. Men ändå kan jag sakna en motståndarsida, som påminner etablissemangen om de skillnader som faktiskt finns mellan psykiska och somatiska sjukdomar. En diagnos fyller nämligen andra funktioner än de rent medicinska. Inte minst de moraliska aspekterna är viktiga. Faktumet att en handling är följden av en sjukdom anses nämligen friskriva den sjuke från skuld. Men inte riktigt alltid, intressant nog.

En person ses till exempel som oskyldig om hon får ett epileptiskt anfall och skadar en annan människa i fallet. En psykotisk person som tror sig handla i självförsvar när hon överfaller någon, är måhända oskyldig men måste kanske ändå tvångsvårdas. Men hur bör man betrakta en människa som skadar någon som ett uttryck för ett personlighetsyndrom? Ätminstone för mig är det inte uppenbart att sådana diagnoser utgör *carte blanche* på samma sätt. Och många verkar dela min uppfattning; diagnoserna är nästan tio gånger vanligare på än utanför landets fängelser.

Inom psykiatrin finns det – verkar det

”Man kan fråga sig: Är då huvudvärk bara en brist på Alvedon? Och är blödning en brist på bandage?”

som – en glidande skala, där diagnoser-na går från allvarliga till mindre allvarli-ga. Högst upp finns de psykotiska tillstån-den, sedan kommer de affektiva (djupa depressioner och manier) och slutligen personlighetssyndromen. De sistnämnda existerar i gränslandet mellan sjukdom och normala karaktärsdrag. Huruvida en person med narcissism är sjuk eller frisk blir till syvende och sist en definitionsfrå-ga. Medicinhistoriker intresserar sig van-ligtvis för de allvarligare delarna av psyk-iatri; av någon anledning anses de vara mer prestigefyllda. Ur ett filosofiskt per-spektiv torde personlighetssyndromen emellertid vara intressantare. Om dem har sociologen Allan V Horwitz skrivit en mycket läsvärd bok: *Personality Disorders*.

Tidigt i texten genomförs en begrepps-analys av ordet ”sjukdom”. Horwitz urskiljer några utmärkande drag: sjuk-domar har förutsägbara förlopp, gemen-samma orsaker och behandlingar, och de är oberoende av patienternas karaktär. Personlighetsyndromen uppfyller uppen-barligen inte dessa kriterier. Som jag tidi-gare nämnt är personer med till exempel antisocialt personlighetsyndrom överre-prenterade i fängelserna, men faktum är att de enligt somliga även är överrepre-senterade i finansvärlden. Förloppet är alltså inte förutsägbart, utan är avhängigt individuella skillnader i begåvning och social kontext.

Trots svårigheterna har människor länge kategoriserat personligheter efter samma mönster som sjukdomar. Redan under antiken, visar Horwitz, gjordes för-sök att utforma teorier om människors karaktär. Kanske skulle man till och med kunna säga att den Nikomachiska eti-ken är en form av personlighetsteori, med sina återkommande hänvisningar till ”den dygdige”. Framförallt var det emel-lertid Aristoteles lärjunge Teofrastos

som lade grunden för fältet, med sitt verk *Människotyper och karaktärer*. Där teck-nar han kortfattade porträtt av arketyper som ”den inställsamme”, ”den talträng-de” och ”den knusslige”. Om den prat-sjuka får vi till exempel lära oss att ”lånar man sitt öra till hans snack, så slutar han aldrig” och om den bondske att han har illasittande kläder och stinker av timjan. Teofrastos var visserligen en stor psyko-log, men han var mer anekdotisk än syste-matisk. I mina ögon har han mer gemen-samt med Euripides än Hippokrates. En modern motsvarighet är kanske Marcel Proust, vars karikatyrer av Parisociete-ten inte sällan får läsaren att rycka till av igenkänning.

Det vetenskapliga studiet av person-ligheter uppkom långt senare. Som så många gånger tidigare var det kriget som tvingade fram förändringen. Under förs-ta världskriget noterade myndigheter-na att fler och fler av soldaterna behövde tas ur strid tidigare än beräknat. Vid blot-ta tanken på fienden kunde dessa män falla samman som i ett häftigt kramp-anfall. De hade drabbats av skyttegravs-feber, ett tillstånd som idag hade klassi-ficerats som posttraumatisk stress. I ett försök att förutsäga vilka personer som riskerade att insjukna skapades de första instrumenten för kvantifiering av person-lighetsdrag. Genomslaget blev oerhört stort. Under 1920- och 30-talen använ-des instrumenten för så gott som samtli-ga rekryter i USA, liksom i stora delar av Europa. Resultaten var dessvärre ganska blygsamma. Det enda som avgjorde ris-ken för skyttegravsfeber – har man kun-nat visa – var stridernas intensitet. Solda-ternas personlighet hade ingen inverkan.

De mest intressanta delarna av Hor-witz bok är de som beskriver hur The American Psychiatric Association (APA) publicerade sin första behandlingsma-nual, DSM-1, år 1952. Om detta doku-ment och de efterföljande utgåvorna har han skrivit en annan mycket läsvärd bok, *DSM. A History of Psychiatry's Bible* (2021) (recenserad i Axess nummer 2/2022).

Tidigt i arbetsprocessen med DSM-1 stötte man på problem. Psykiatri var inte som de andra medicinska discipli-nerna, produkten av en enda vetenskap-lig tradition. Istället verkade psykiatri-kerna i vitt skilda tankeströmningar: bio-logisk medicin, freudiansk psykoanalys, jungiansk arketyplära, kvantitativ beha-viorism. När det gällde personlighetssyn-dromen blev detta särskilt tydligt. Anti-socialt personlighetsyndrom – tenden-

sen att uppträda aggressivt eller mani-pulativt – förklarades av somliga med en brist på noradrenalin, och av andra med trauman i barndomen. De första två utgå-vorna av DSM ger därför ett ganska spre-tigt intryck.

När den tredje utgåvan skulle skri-vas gjorde kommittén ett alexanderhugg. Istället för att lösa de teoretiska dispyter-na ignorerade man dem helt enkelt, och omformulerade texten i rent deskripti-va ordalag. Varje spår av de kausala för-klaringarna undanröjdes. Denna omstän-dighet är nog inte allmänt känd. Som exempel kan tas diagnosen EIPS (emo-tionellt instabilt personlighetsyndrom), som tidigare kallades för borderline. Den beskriver ett beteende som kännetecknas av känslomässig ombytlighet och inten-sitet. I formell mening är det därför ett cirkelresonemang att hävda att en män-niskas intensiva och ombytliga känsloliv beror på att hon ”har EIPS”. Diagnosen förklarar inte beteendet, utan beskriver det bara. Eftersom det är ett cirkelresone-mang, kan förklaringen rimligtvis inte ha någon bäring på frågor om ansvar. Ändå betraktas det inte sällan som en form av ursäkt, både för patienten och – i vissa fall – även för sjukvården.

Horwitz historiska genomgångar visar att vår tids psykiatri är produkten av en serie motstridiga viljor som har tving-ats kompromissa. Att den är påverkad av ideologi på ett delvis annorlunda sätt än den somatiska vården, blir snabbt uppen-bart. Tyvärr drar han inte några sär-skilt intressanta slutsatser av sin exposé. Något jag saknar är just den etiska ana-lysen. Hur bör vi betrakta personer som begår brottsliga eller omoraliska hand-lingar, handlingar som kan beskrivas med psykiatrisk terminologi? En person som dricker alkohol istället för att ta hand om sina barn, till exempel. Och finns det något sätt vi kan hjälpa dem? Dessa frågor är centrala, anser jag, men förblir obesva-rade av Horwitz.

Utöver utvecklingen mot mindre fokus på kausalitet, har innehållet i DSM också genomgått andra förändringar. Till exempel innehåller äldre versioner delar som kan tolkas som rena värdeomdö-men. En intressant omständighet är att denna funktion har övertagits av andra, i takt med att den har försvunnit ur psyki-a-trin. Under de senaste decennierna har det blivit allt vanligare med populärve-tenskaplig litteratur, som delar in männi-skor i olika kategorier. I en svensk kontext är ledarskapscoachen Thomas Erikssons bok *Omgiven av idioter* ett gott exempel, med sina många uppföljare om psyko-pater, latmaskar och narcissister. Dessa

>>

**Alkohol och barn:
hur ser den etiska
analysen ut?**

FOTO: GETTY IMAGES

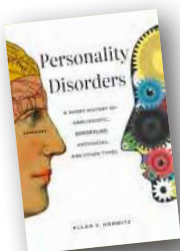
böcker tilltalar en bred läsekrets genom att – med hjälp av en föråldrad modell – dela in människor i behändiga grupper efter karaktärsdrag. Teorierna är visserligen inte vetenskapliga, men gör kanske ändå vardagen lättare för den som tar del av dem. Hamnar man till exempel i en konflikt på sin arbetsplats, behöver man inte försöka förstå sin kollega; det räcker med att konstatera att hen sannolikt är en idiot, eller – i värsta fall – en psykopat.

Existensen av sådana, mer moraliserande modeller, borde tas som en varning av sjukvården. Tyvärr finns nämligen liknande tendenser också där. De flesta som arbetat en tid inom psykiatri känner nog igen detta scenario: En ung, ofta kvinnlig, patient får inte sin vilja igenom under ett läkarsamtal. Kanske gäller det en sjukskrivning, ett läkemedel eller en tids inläggning på avdelning. Hon skriker och anklagar personalen för att vara sadister och inte bry sig om henne. Efteråt, i fikarummet, poängterar någon att patienten hade EIPS. Och genast är saken ur världen. Ingen ställer sig frågan om hur de själva hade reagerat i samma situation. Kanske lever patienten under sådana förhållanden att ett ombyttigt och explosivt känsloliv är att betrakta som en adekvat reaktion.

Är man utvilad och koncentrerad, tar man sig förhoppningsvis tid att göra den reflektionen. Men är man trött efter en nattjour och har bråttom kan det bli annorlunda. I sådana situationer blir terminologin ett sätt att kringgå tankearbetet, och hoppa direkt till en falsk känsla av insikt. På samma sätt som en patient kan använda sin diagnos för att friskri-

va sig själv från ansvar, kan diagnosen alltså användas mot henne, för att slippa ta henne på allvar. Det psykiatriska språket är ett tveeggat svärd. ✱

Vincent Flink
Amble-Naess

**PERSONALITY
DISORDERS**
**A SHORT HISTORY
OF NARCISSISTIC,
BORDERLINE, ANTI-
SOCIAL AND
OTHER TYPES**
ALLAN V HORWITZ
MIT Press 2023

Den andra
Naomi (Klein):
eller är hon
möjligen den
första?

FOTO: TT

Naomi i Spegellandet

POLITIK

Första gången Naomi Klein fick anledning att bruka en viss fras som senare kom till användning allt oftare var på en offentlig toalett vid Wall Street, New York, när två medlemmar av Occupy-rörelsen diskuterade hur "Naomi Klein" hade uttalat sig om en planerad marsch. Klein kände inte alls igen sig och anade vari missförståndet bottnade:

"Jag tror det är Naomi Wolf ni talar om."

Sammanblandningen var inte helt orimlig. Wolf slog igenom som 28-åring med boken *The Beauty Myth* (1990), som handlar om hur skönhetsindustrin håller kvinnor tillbaka i deras karriärer. Sedan dess har hon fortsatt att skriva böcker, bland annat om staters auktoritära tendenser, och blivit en hyllad mediepersonlighet. Den andra Naomi – Klein – slog igenom som 29-åring med boken *No* »

Logo (1990), en studie i konsumerism, globalisering och hur varumärket har blivit viktigare än produkten. Sedan dess har hon fortsatt att skriva böcker, ofta om staters auktoritära tendenser, och blivit en hyllad mediepersonlighet. Båda var engagerade i Occupy Wall Street kring förra decennieskiftet. Lätt hänt då att en mer eller mindre oengagerad iakttagare blandar ihop Naomi med Naomi.

Med tiden har dock många likheter försvunnit. Medan Klein står fast planterad i den antiglobalistiska, konsumtionskritiska vänstern, har Wolf rört sig ut i vad Klein uppfattar som den fascistoida periferin. Hon är numera en återkommande gäst i Steve Bannons podcast *War Room* och publicerar på den egna hemsidan yvigt formulerad kritik mot coronavaccin, läkemedelsföretag och de som är ansvariga för pandemi-restriktioner. Hon portades från Twitter 2021. Det behöver förmodligen inte sägas att hon inte längre är en uppburen mediepersonlighet.

I alla fall inte i mittfåran. Av sin nya målgrupp får hon däremot mängder med uppmärksamhet, respekt, pengar

och förmodligen en större plattform än någonsin tidigare, misstänker Klein.

Under pandemin blev det allt vanligt att folk blandade ihop de båda författarna, trots att de hade rört sig ifrån varandra ideologiskt. Klein tyckte att hon hade fått en dubbelgångare. Och eftersom hon i likhet med resten av Nordamerikas befolkning satt i mild husarrest gjorde hon vad uttråkade människor ofta gör: gav sig ner i ett digitalt kaninhål. Först började hon följa allt vad Naomi Wolf gjorde på nätet. Sen började hon läsa allt hon kom över om dubbelgångare som fenomen. Till slut började hon se dubbelgångare överallt: i politiken, i kulturen, i samhället, på internet. Barn är sina föräldrars dubbelgångare. Fördomar är dubbelgångare. Kroppsideal är dubbelgångare. Ekologiska fotavtryck är dubbelgångare. Et cetera.

Resultatet av detta dublettsamlade blev boken *Doppelgänger*. Där följer Klein sin dubbelgångare in i vad hon – Klein – kallar ”spegelvärlden”. Där har extremhögern, väldigt brett definierad, ingått i en ohelig allians med flummiga hälsoinfluare, konspirationsteore-

tiker och new age-entusiaster. De är rädda för 5G, Bill Gates och World Economic Forum och tror att USA eller möjligen hela världen styrs av pedofiler som av någon anledning möts i källaren på en pizzeria i Washington. Deras världsbild är en skruvad dubbelgångare till vad Klein definierar som den objektiva verkligheten, det vill säga: hennes egen världsbild.

I spegelvärlden har man samma debatter som i *New York Times* och på den välsituerade medelklassens middagar, men om olika saker: på den ena sidan av spegeln talar man om Trumps roll i stormningen av Kapitolium, på den andra om Demokraternas roll i BLM-upploppen. Den ena sidan upprörs av desinformation om vacciner, den andra av desinformation om pandemins ursprung. Den ena sidans hjältar är den andras skurkar.

Det finns ett stort problem med verklighet/spegelvärd-dikotomin. Naomi Klein står inte utanför de båda parallella verklighetsuppfattningarna – hon iaktar världsbildskonflikten från ena sidan spegelglaset. Ur den vinkeln missar hon halva historien: hur hon själv och hennes meningsfränder ser ut från andra sidan.

Det illustreras nog allra bäst med resonemangen kring coronapandemin. Klein återger hur hennes man Avi Lewis diskuterade vaccinpass med en potentiell väljare när han kandiderade till Kanadas parlament. Kvinnan ifråga upphörde att vara en potentiell väljare när Lewis sade att friska människor borde vaccinera sig för att skydda andra med sämre immunförsvar. De människorna borde dö, sade hon. Och på sociala medier grät en tränare och antivax-influare i Toronto som kallar sig ”Glowing Mama” ut över hur själviskt det var av vaccinerade släktingar att vilja hålla i hennes dotter. Närkontakt med en vaccinerad kan ju leda till sterilitet, förklarade hon.

Det är både obehagligt och sorgligt när människor tycker att personer med en annan inställning till vaccin förtjänar att dö, eller inte vill att de ska få komma i närheten av vederbörandes nära och kära. Och det är uppfattningar som var allt annat än ovanliga på Naomi Kleins sida av spegeln, där ovaccinerade som dog av corona hånades och de som inte dog betraktades som ”covidioter” som förtjänade att stängas ute från restauranger, butiker, kollektivtrafik, sina egna arbetsplatser.

Klein skriver att den som vaccinerar sig för andras skull signalerar att alla är lika mycket värda och har samma rätt till det offentliga rummet och ett gott liv. >>

Steve Bannon compares "MAGA" to the victims of the Holocaust

Naomi Wolf hos Steve Bannon: ett omaka par.

FAKSIMIL: 6/11 2023, MEDIAMATTERS.ORG

Den som väljer bort vaccin för att den själva är frisk gör sig skyldig till fascism och kanske även folkmordstankar, eftersom det implicerar att mänskligheten klarar sig bättre utan dem som har sämre immunförsvar. ("Min dubbelgångare har sällan skyggat undan för extrem retorik", skriver Klein om Wolf, apropå inget särskilt.) Och visst stämmer det att fascister anser att vissa människor är mer värda än andra – men de anser också att individen ska underordna sig vad som anses vara nationens bästa. Man skulle lika gärna kunna slunga fascistanklagelser mot den som vill tvinga andra att ta ett vaccin för kollektivets bästa. Eller helt enkelt låta bli att slunga fascistanklagelser.

Ibland verkar Klein vara medveten om att hon iakttar åsiktsklyftan ur ett inifrånperspektiv. "Poängen är att på de respektive sidorna om spegelglaset är vi inte oense om olika sätt att tolka verkligheten – vi är oense om vem som befinner sig i verkligheten och vem som befinner sig i en simulation", skriver hon. Men dessa glimtar av utifrånperspektiv är sällsynta.

Det skulle kunna förklara tendensen i *Doppelganger* att låta motståndarsidans åsikter smälta samman till en enda konspirationsteoretisk sörja. Visst

"Det krävs en del fantasi för att tolka smittskyddsåtgärder som avsiktliga försök att sterilisera amerikaner och döda barn."

vore det märkligt om Naomi Wolf regelbundet gästade Steve Bannons podd och beskrev honom som en kamrat i frihetskampen om de inte delade vissa grundläggande uppfattningar. Men det innebär inte att Wolf per automatik skulle skriva under på alla Bannons idéer. Eller på Glowing Mamas idéer, om Wolf mot förmodan känner till henne – hon har drygt 13 000 följare på Instagram.

På motsvarande sätt buntar Klein också ihop vilda konspirationsteorier med misstankar som i sig inte framstår som överdrivet surrealistiska. Det krävs en del fantasi för att tolka smittskyddsåtgärder som avsiktliga försök att sterilisera amerikaner och döda barn. Det krävs inte lika mycket fantasi för att komma fram till att en del smittskyddsåtgärder syftade till att spåra människors varje rörelse, eller att långtgående klimatpolitik är ett elitprojekt med auktoritära tendenser – ett par exempel på uppfattningar som Klein inkluderar i spegelvärldens konspirationspaket.

Det är överraskande för att komma från författaren till *Chockdoktrinen* (2007), Kleins kanske allra mest inflytel-

serika bok. Den beskriver hur storföretag och regeringar utnyttjar kriser för att genomdriva politiska åtgärder som folket annars inte hade accepterat. Framför allt skrev Klein om ekonomiska liberaliseringar, som enligt *Chockdoktrinen* är så skadliga och impopulära att de bara kan genomföras när befolkningen befinner sig i ett chocktillstånd. Men även övervakningskapitalismens frammarsch efter 11 september ägnas ett kapitel. Steget borde inte vara långt till att titta närmare på hur pandemin och nedstängningarna bidrog till att skapa acceptans för långtgående övervakning, eller för den delen inskränkningar i mötesfrihet och rörelsefrihet, genom chockdoktrinsens lins.

Klein medger faktiskt att chockdoktrinen användes under pandemin. I Storbritannien passade Toryregeringen till exempel på att "smuggla in" olika former av privat vård när den offentliga vårdapparaten var överbelastad. Delstatsregeringen i Ontario försökte frånta skolanställda rätten att strejka och den indiska regeringen försökte begränsa det ekonomiska skyddet för bönder. Ett mönster framträder: chockdoktrinen verkar enbart vara applicerbar på ekonomiska liberaliseringar och storföretag som utnyttjar det politiska

maskineriet för att expandera sina marknader. Men inte på stater som expanderar sin makt över människor i syften som Klein själv sympatiserar med.

Här skulle man kunna avfärda Klein som en hycklare oförmögen att se bjälken i det egna ögat. Men hennes resonemang är mer komplext än så. Dubbelgångare, förklarar Klein, fungerar i mytologi och populärkultur ofta som jättecken. "När verkligheten börjar dubbelas sig, klyva sig, betyder det ofta att något viktigt ignoreras eller förnekas – en del av oss själva och vår värld vi inte vill se – och att ytterligare fara väntar om man inte lyssnar på varningen." Och vad de varnar för är, föga överraskande, kapitalismen. Den del av det kapitalistiska samhället vi ser – upplysta matbutiker, själlösa kontorslandskap och avskalade webbsidor – är bara skyltfönstret. Bakom finns en hel infrastruktur av exploatering, fångenskap och förgiftade ekosystem. Klein kallar det "skugglandet".

Slår man upp en slumpmässig sida i

den här delen av *Doppelganger*, skulle man kunna tro att man har råkat köpa en fantasyroman. "Dåtidens, nutidens och framtidens andar rusar emot oss, alla på en gång. Vi anar att barriärerna som skiljer de här världarna åt inte kan hålla mycket längre. Att gardinen som döljer lidandet och fullheten är svårt sliten, även för de mest besuttna bland oss. Att precis som samhällen kan slå över i sina monstruösa dubbelgångare, kan även jorden slå över – från beboelig till obeboelig."

Vi anar alltså att vi lever i en ojämlig värld, vilket skapar en gnagande känsla av orättvisa. Spelplanen är så riggad mot vanliga människor att vardagen kan kännas som en bluff. Klein beskriver en bostadsmarknad som snarare handlar om investeringar än om husrum, universitet som snarare handlar om skuldsättning än om utbildning och algoritmer som styr över oss utan att vi ens har någon inblick i hur det går till. Det skapar en känsla av att ingenting är riktigt vad det verkar vara – inte konstigt att det råder en sådan konspirationsteori-bonanza.

Efter ett kapitel om Israel-Palestina-konflikten där en del poänger inte har åldrats väl, kommer Klein till lösningen på allt det som dubbelgångarna försöker varna oss för. Nämligen: människor måste uppmärksammas på att det inte är pedofilglobalister, invandrar eller dragqueens på biblioteken som är roten till det onda, utan – det här kan ni aldrig gissa – kapitalismen, imperialismen, white supremacy och patriarkatet. Att bekämpa allt detta kräver ett kollektivistiskt projekt där vi slutar bråka om skitsaker och enas i universell solidaritet med hela mänskligheten.

Det är ett förutsägbart slut. Men det gör inget, för Naomi Klein är en god berättare. Nackdelen med det är att hon, likt andra goda berättare, skickligt väljer vilka bitar hon ska ta med och sällar bort dem som inte passar in i berättelsen. Fördelen är att resultatet blir underhållande och intressant. Vad man än tycker om hennes argumentation kan man inte anklaga Naomi Klein för att vara tråkig. ✨

Blanche Sande

DOPPELGANGER
A TRIP INTO THE MIRROR
WORLD
NAOMI KLEIN
Allen Lane 2023

Gammal är äldst?

Joe Biden: föga omskriven.

FOTO: TT

POLITIK

När Donald Trump hade suttit i två år vid makten kunde antalet titlar om honom och hans kaotiska presidentskap räknas i tusental, om man ska tro sammanställningar i pressen.

Men när efterträdaren Joe Biden suttit lika länge fanns det knappast några böcker om honom utöver hans egna, som känslofyllda *Löften till en son* om sorgen efter äldste sonen Beau som avled i cancer. Undantagna ett par biografier, i första hand Evan Osnos *Joe Biden* som utkom inför valet 2020.

Detta kan tolkas på många sätt. Förläggare och läsare orkade inte med mer. Eller att Biden inte väckte samma hat som ett annat objekt, partikamraten Hillary Clinton. Eller att Biden faktiskt stått för det han lovade, tillbaka till ett tradigt vardagspolitiskt normalläge utan stoff till bästsäljare.

Ungefär lagom till att ett år återstår till nästa presidentval, 2024, svarar Franklin Foer för en genomgång av Bidens första två år som president i boken han kort och gott döpt till *The Last Politician*. Den 49-årige Foer kan sägas vara en tvättäkta

Washington insider, till och med född i stan, med bland annat chefredaktörsjobbet på *The New Republic* (i två omgångar) och numera som skribent på *The Atlantic*.

I researchen ingick nära 300 intervjuer, dock inte med huvudpersonen. Åtskilliga har bjudit på sig själva med uttalanden som belyser deras egna insatser i positivt sken, å andra sidan ges samtidigt insikter i tunga beslutsfattares tänkande, däribland utrikesminister Antony Blinkens och försvarsstabschefen Mark Milleys.

En tråd i böcker om amerikanska presidenter är besvikelse. Drömmar, löften och ambitioner fastnar i tröskorna i kongressen och domstolarna. Till och med partikamrater sviker och trasslandet med senatorerna Joe Manchin och Kyrsten Sinema upptar mycket utrymme i Foers bok. Inte konstigt med tanke på att de bägge (den ene överväger att lämna det demokratiska partiet, den andra har gjort det) bromsade Bidens planer och höll i yxorna vid slakten av den grandiosa planen *Build Back Better*. Det var ju den som skulle garantera att porträtt av Biden hängdes intill målningar av alla demokraters idol Franklin D Roosevelt. En annan grupp som kan svika är väljarkåren, något som Biden fick uppleva när överraskande

många landsmän vägrade att vaccinera sig mot covid.

Kapitlen om uttåget ur Afghanistan är tveklöst de allra intressantaste, i alla fall för en utländsk publik, med dagboksliknande genomgångar av händelseförloppet som slutade i tragedin på den internationella flygplatsen i Kabul. Foer poängterar flera gånger att tidtabellen faktiskt hade fastställts av Donald Trump, men också att Biden bestämt motsatte sig den fortsatta truppenärvaro som militären förordade. Försök från bland andra Hillary Clinton, som fått information om 125 afghanska kvinnor på talibanernas "dödslista", att få honom att ändra sig misslyckades. Desperata afghaner som klamrade sig fast vid ett snabbt accelererande flygplan och 13 dödade amerikanska soldater hör till historien som Biden får leva med, men han håller fast vid att det var rätt att träda tillbaka från ett hopplöst krig. "Antingen är det medierna som blivit galna, eller så är det jag", ska han ha sagt om det han uppfattade som hysteriska kommentarer och kunde senare konstatera att man till sist hade evakuerat 124 000 personer från landet.

Näst intressantast är skildringarna av förspelet om Ukraina. Inledningsvis gör Biden Ouvertyrer till Vladimir Putin efter- >>

som han tyckte att Barack Obama ”räckt lång näsa” mot den ryske presidenten som förtjänade att bli tagen på allvar, menade han. Han varnade samtidigt (”Jag vill vara uppriktig”) i det första samtalet, som inbegrep anklagelser om ryskt cyberintrång och rysk valpåverkan. En annan huvudperson, Volodymyr Zelenskij, kom på besök till Washington. Han imponerade inte på Biden som de facto haft mer erfarenhet av ukrainsk politik än den 30 år yngre novisen. Zelenskij var oartig och otacksam över det amerikanska biståndet, dessutom framförde han det fräcka och föga realistiska kravet om ett omedelbart inträde i Nato. *It pissed Biden off*” skriver Foer.

Dennes öde kom dock snart att sammanflätas med den ukrainske presidentens. Amerikanska underrättelseväsendet hade lagt ihop två och två, inhämtat material om rysk stridsplanering och förflyttning av materiel till den ukrainska gränsen. ”Ryssarna uppskattar att de kan inta Kiev på tre dygn”, sa Milley till en högnivågrupp i Ovala rummet. Redan då bestämde Biden att uppgifterna borde spridas och framhöll: ”Vi kan inte låta dem vinna”. Zelenskij ville först inte tro på hotet men tvingades till det.

Foers prosa är ganska typisk för den här amerikanska detta-hände-igår-kategori, ofta med journalister som författare. Tempus imperfekt, lite forcerat med snabba personteckningar, som till exempel denna om handelsminister Gina Raimondo ”energiskt pratsam, varm, men drog sig inte för skamlöshet om tillfället krävde det” och om mångåriga rådgivaren Mike Donilon som ”slarvigt yttre, vildvuxna ögonbryn, inte ung längre”. Men stilen är onekligen en effektiv framställningsmetod, med korthuggna citat om hur Bidens beslutsprocess fungerar.

Boktiteln väcker frågor. Är Biden den siste politikern? Och, i så fall, lever han upp till det tänkta idealet om kohandel över partigränserna? Svaren torde variera, beroende på vem man frågar, men Joe Biden har drivit igenom fler omfattande reformer och stora projekt än andra presidenter. Bland dem: massvaccinering och stödpaket under pandemin, infrastrukturmiljarder, anslag till halvledarforskning och tillverkning, grön omställning, smärre vapenrestriktioner – och mobiliseringen av brett stöd för Ukraina mot den ryska aggressionen.

Bidens opinionssiffror hoverar på ungefär samma låga nivå som Donald Trumps gjorde. Han är bitter över det, precis som medarbetarna i den lilla lojala skara han omgett sig med i årtionden. Gamla slitna klyschan *It's the economy, stupid* från Bill Clintons kampanj 1992 dammas av när

Bidenomics blivit synonymt med galopperande inflation, trots förhållandevis starka siffror över tillväxt, arbetslöshet och industriproduktion.

Foer tar naturligtvis upp Bidens ålder som är så vanligt förekommande i både amerikanska och utländska medier (med elakare skrivningar i de senare). Ingen kan förneka att han har åldrats och att han har få möten tidiga morgnar eller sena kvällar.

Men av Foers framställning och av insiderskildringar i medierna ges intrycket att det är han som fattar besluten, skarpt och vaket, och att erfarenheten har hjälpt honom i kriser som Ukrainakriget och Israel. Hans mesta favoritord är *man*, som i *Come on, man*, och det dyker upp i utbyten med såväl Zelenskij som med en annan ledare, Israels premiärminister Benjamin Netanyahu. Ett extra kärnfullt yttrande kom när Biden lät Netanyahu förstå att han måste ge sig i en av de senaste årens konflikter med Hamas i Gaza. ”Hey, man, we're out of runway here”, ”Det är slut”, meddelade Biden och Bibi godtog vapenvila. Men det slutet var, som bekant, bara tillfälligt.

Fastän valåret 2024 ännu inte är här ter det sig särdeles deprimerande. Väljarna markerar i mätning efter mätning att de tycker att kandidaterna är för gamla och att de helst skulle vilja se andra namn på valsedlarna. Men i nuläget ter det sig som om det blir en ny match Biden-Trump, och det sägs vara ett skäl till att Biden vägrar att lyssna på propåer om att avgå. Han tror att han är den enda demokraten som kan besegra Trump, för att han gjort det förut och för att prognoserna om en katastrof i valen till kongressen 2022 slog fel. Istället blev Biden faktiskt en av få amerikanska presidenter i modern tid som inte förlorat parlamentariskt stöd i ett sådant mellanårsval. (Ungefär där slutar Foers bok.)

Trollkarlen Trump har lyckats skapa en image av sig som en skicklig och handlingskraftig president (glöm rådet om klor under pandemin, alla abrupta avskedanden, uppkasten om att ta till kärnvapen, de löjeväckande mötena med nordkoreanske diktatorn Kim Jong-un). Men allt kan bero på om Trump likt en Houdini kan slingra sig ur de olika rättsliga knivsaxarna.

Kamala Harris: föga omtyckt.

FOTO: TT

Kamala Harris, då? Med tanke på vicepresidentens ställning kunde det funnits skäl att skärskåda henne närmare. Foer upprepar stabens klagomål på att hon har tilldelats omöjliga uppgifter, samtidigt konstaterar han att Biden inte har lyft upp henne på samma sätt som Barack Obama gjorde med honom och att hennes disciplinerade förhandsstudier inför uppdrag förlamade henne när det väl gällde.

Biden hade mer tur med kongressledarna, Chuck Schumer och Nancy Pelosi, som drog sina beskärda delar av lasset.

Nästa fråga: Kommer läsaren *Scranton Joe*, *Amtrak Joe*, *Union Joe* och alla andra alias denne medelklassens förkämpe har försetts med in på livet? Jadå, han är stingslig, brusar lätt upp, mycket medveten om att ha nått toppen, tron att just han är den mest erfarne i utrikespolitiken i och med mångårig bekantskap med potentater som Kinas Xi Jinping, tendensen till klavertramp som överskuggar framgångar med automatiska tillrättlägganden (som att nicka ja på frågan om Putin är en *killer*), en tro på att det goda kan vinna och en synlig medkänsla.

”Ingen hjälte men hedervärt mänsklig, som kommer att bli hägkommen som *the old hack* som levererade”, avslutar Foer förordet. Kanske, eller kanske inte, med tanke på splittringen, tonläget och sviktande tilltron till politiker och politiken. Och med ett fjärde år kvar som kan sätta Joe Biden på ännu svårare prov. ✨

Karin Henriksson

THE LAST POLITICIAN
INSIDE JOE BIDEN'S WHITE HOUSE AND THE STRUGGLE FOR AMERICA'S FUTURE
FRANKLIN FOER
Penguin Press 2023

Städernas psykologi

KULTURHISTORIA

Hos de flesta nationer har det alltid förekommit kraftmätningar mellan de mest dominerande städerna i landet. Vad Europa beträffar handlar det i Frankrike om en stundom rätt het-sig rivalitet mellan Paris och Marseille, i Italien om konflikter mellan "röri-ga" Rom i söder och "effektiva" Milano i norr, medan det i Spanien pågått en poli-tisk maktkamp mellan Madrid och katalanska Barcelona i sekler, vilket ju även i närtid fått rent konstitutionella konsekvenser.

Det handlar alltså inte sällan om fejder mellan de storleksmässigt största och näststörsta städerna inom rikets gränser. I Tyskland har det historiskt sett dock varit olikheterna och den tidvis allvarliga antagonismen mellan ettan och trean – Berlin och München – som varit de mest seglivade. Bayrare och "preussare" har aldrig riktigt kunnat fördrö varandra, vilket har sina historiska, eko-

nomiska, sociala och kulturella förklaringar. Utanför duellområdet står tvåan Hamburg – Tysklands Göteborg, om man så vill, mellan Mälardalens Berlin och det skånska slättlandets München – och bevittnar de andras ständigt vidmakt-hållna käbbel och ömsesidigt misstro-gna blickar. Numera är det mest (men inte alltid) spydiga kommentarer och glåpord som haglar mellan tyska nord och syd, till skillnad från i gångna tider då det var på desto blodigare allvar.

Konkurrensen mellan storstäder och regioner verkar helt enkelt vara ett naturligt sätt att förhålla sig till varandra; ett spänningsfält av polaritet, ringaktning och motvillig beundran. En numera mindre omtalad rivalitet mellan två metropoler är den som rådde mellan de båda tyskspråkiga huvudstäderna Wien och Berlin under framväxten av det moderna samhället mot slutet av 1800-talet och fram till andra världskriget. Här är det visserligen tal om två olika kejsardömens och nationers maktcentrum, men som sammantaget och periodvis också kunde

uppfattas som en sorts *gesamtdeutsches entitet*; en dynamisk fusion och upprätthållare av hela det tyska språk- och kulturområdet.

Men framför allt var (och är) Wien och Berlin storstäder med två helt olika ansikten, temperament och hävder. Detta resulterade i att tidningspres-sen och den brokiga floran av tidskrifter, liksom ventilerande författare och andra kulturpersonligheter i offentligheten, var livligt upptagna med att diskutera och jämföra de båda metropolerna – allt enligt den elementära naturlagen att motsatser attraherar varandra.

"Finns det ett Berlin utan Wien, och ett Wien utan Berlin?" frågade man sig. Med detta avsåg man förstås inte städernas rent materiella existens, utan snarare de kulturella föreställningarna om dem. Och det är just detta som kulturvetaren Jens Wietschorke, verksam vid Ludwig-Maximilian-universitetet i München, undersöker i sin högtintresanta bok *Wien-Berlin. Wo die Moderne erfunden wurde*. På vilka sätt och i vilken >>

utsträckning har de båda världsstäderna historiskt sett varit omöjliga att förväxla? Hur starkt framträdande deras respektive karaktär och "väsen"?

Var och en som är bekant med dem båda torde hålla med om att skillnaderna mellan Wien och Berlin verkligen är stora. Själva luften är annorlunda; dofterna, ljuset och ljuden. Det har förstås också med allt från politiska och ekonomiska strukturer till konstnärliga, arkitektoniska och gastronomiska traditioner att göra. 150 års skvaller och fördomar som i skytteltrafik flugit mellan städerna har gjort Wietschorkes sökande efter en rimlig bild av deras inbördes relation till en delikat balansgång mellan å ena sidan anhopningen av seglivade gamla kliché-bilder och å den andra historiskt faktiska omständigheter.

Wietschorkes bok är emellertid inte någon komparativ kulturhistorisk studie i gängse mening. Det är inte Wien och Berlin som sådana som jämförs här, utan själva den jämförande blicken hos alla dem som i decennier har vädrat sina uppfattningar om världsstäderna. Wietschorke tar alltså inte ställning i frågor om städernas respektive särdrag, utan sysslar uteslutande med att observera och dokumentera hur diskussioner har förts inom och mellan de två.

Det rika materialet har möjliggjorts inte minst tack vare att många literater och konstnärer, journalister och filmfolk, statsmän och forskare under aktuell tidsrymd varit väl bekanta med båda städerna, och därmed mer än villi-

"Som den österrikiske journalisten Alfred Fried enkelt sammanfattade städernas oförenligheter: 'Berlinaren springer, wienaren spankulerar'."

ga att sätta sina tankar och känslor om Berlin och Wien på pränt. Vilket i sin tur lett Wietschorke till ytterligare en central frågeställning i boken: På vilka grunder är vissa wienare och berlinare i sina kommentarer fullkomligt fascinerade av den andra staden, medan andra av olika anledningar bär på en djupt rotad aversion vid sina besök.

I sitt sökande efter svar stöter Wietschorke ofta på mer eller mindre cementslagna dikotomier som tradition (Wien) eller framsteg (Berlin), konservatism (W) eller avantgarde (B), aristokrati (W) eller demokrati (B), kvinnligt (W) eller manligt (B), anor (W) eller historielöshet (B). Så har de efterhand djupt inrotade föreställningarna vanligtvis sett ut. Att man tydligare upptäcker de båda städernas respektive egenarter betraktade i ett inbördes sammanhang är också en av

Wietschorkes utgångshypoteser i boken, och som i stor utsträckning också bekräftas i den.

Ett särskilt intressant kapitel i bokens inledning rör den fråga som en väninna till kompositören Gustav Mahler ställde till honom i Wien 1910: Finns det kanske en "städernas psykologi" som man skulle kunna anlägga på Wien? Mahler bollade frågan vidare till stadens berömda son Sigmund Freud, som senare – låt vara mer i förbigående än på djupet – tog upp ämnet i sitt huvudverk *Vi vantrivs i kulturen* (1930). "Freuds paralleller mellan stadshistoria och livshistoria leder tankarna till en av de bärande idéerna i hans psykoanalytiska teori: om det förflutnas mednärvaro i nuet, där det förgångna visserligen hela tiden bearbetas och omvandlas men inte kan utplånas", sammanfattar Wietschorke.

Med denna tankefigur fortlever alltså dåtiden i en stad, där historiska erfarenheter, betraktelsesätt och sedvänjor skriver in sig i stadsrummet, i arkitekturen och i de kulturella infrastrukturen. Freuds tolkningsmodell kan tacksamt utnyttjas vad gäller just Wien, detta uråldriga säte för den habsburgska kejsardynastin och huvudstad i den österrikisk-ungerska Dubbelmonarkin. I denna gång så stolta intellektuella högborg, kulturellt i paritet med Paris, kan historiens vingslag anas i snart sagt varenda gat- och byggnadssten.

Wietschorke är dock än mer intresserad av hur effekterna av Habsburgs fall efter första världskriget påverkade sta-

den. I ett slag förvandlades ju Österrike från ett vidsträckt imperium utsträckt över stora delar av Central- och Östeuropa till en inklämd och världspolitiskt obetydlig liten alprepublik, där existentiellt hemlösa wienare nu hukade under det forna kejsardömet kolossala monument. Denna abrupta förvandling antas allmänt vara den huvudsakliga anledningen till att Österrike, och i synnerhet Wien, starkt förknippas med sin nostalgiskt stämda minneskultur.

Ett knappt sekel tidigare hade man kunnat se ner på ett Berlin som bara var hälften så stort och inflytelserikt som wienarnas stad. I takt med urbaniseringen på 1880-talet närmade sig dock den tyska huvudstaden invånarmässigt, och redan innan Österrike-Ungern kollapsade var den förbi också i dragningskraft och inflytande. Nu var plötsligt Berlin den vibre-

Berlin: framsteg och avantgarde?

FOTO: UNSPLASH

rande brännpunkten i Europa, medan Wien inte sällan kom att betraktas som en plats för stagnation och förvittring.

Efter att ha tecknat konturerna av de två residensstädernas utveckling och ömsesidiga relation under det 1800-tal som lade grunden för hur förhållandena mellan dem skulle komma att ändras under 1900-talets första hälft – med de två världskrigen och en skakig Weimarrepublik däremellan som fixeringspunkter – ger Wietschorke sig in på de tudelade beskrivningarna av respektive städer. Här har han framgångsrikt letat efter och flitigt grävt upp bok-, brev- och tidningstexter av de ofta namnkunniga tyska och österrikiska personligheter som periodvis var bosatta i de båda ständigt jämförda metropolerna.

Så kan läsaren här avnjuta mer eller mindre slagfärdiga, kloka eller drastiska uttalanden om Wien och Berlin av berömdheter som Billy Wilder, Karl Kraus och Helene Weigel, av en Stefan Zweig, Vicki Baum och Max Reinhardt. Allt som skiljer städerna åt jämförs, ofta längs de ymnigt förekommande schablonernas och kontrasterande begreppens utstakade stigar: Berlins rationalitet mot Wiens fantasi, protestantism mot katolicism, framtid mot dåtid, tempo mot trevnad, raka gator mot krokiga gränder. Vad beträffar det sista motsatsförhållandet är det signifikativt för Wien att när man väl tog beslutet att frilägga den tränga stadskärnan med hjälp av paradgator, valde man att anlägga en ring. Runt mot rakt.

Ju mer det modernistiskt framrusande Berlin under 1900-talets första två årtionden kom att liknas vid en bullrig ”förort till New York”, desto fler röster på de tyskspråkiga kultur- och debattsidor uttryckte sympatier för Wien, och beskrev Donaumetropolen som en drömstad ännu präglad av balans, behärskning och nostalgi, av vin, kvinnor och sång i klassiska utföranden. Av många betraktades den dessutom som en oundgänglig motpol till den framskyndande tyska huvudstadens anda av modern råkapitalism. Eller som den österrikiske journalisten Alfred Fried enkelt sammanfattade städernas oförenligheter: ”Berlinaren springer, wienaren spankulerar.” 🍷

Martin Lagerholm

WIEN – BERLIN
WO DIE MODERNE
ERFUNDEN WURDE
JENS WIETSCHORKE
RECLAM 2023

Twice cooked pork:
förbluffande
smaksensation.

FOTO: GETTY IMAGES

I sinnenas rike

MAT

Mitt första möte med Fuchsia Dunlops böcker ägde rum 2001. Efter att ha läst en artikel i svenska matmagasinet *Gourmet* inköpte jag *Sichuan Cookery*, för här skulle det läras mer om kinesisk mat i allmänhet och distriktet Sichuan i synnerhet. Jag hade förstått att Fuchsia Dunlop, som första europé, hade studerat matlagning vid Högre kulinariska institutet i Chengdu. Fuchsia visste vad hon pratade om, helt enkelt.

Jag hade länge letat efter en väg in i det kinesiska kökets mysterier och kunde väl egentligen väldigt lite om regionernas specialiteter. Sichuanköket var hett kryddigt – det var väl kontentan av min kunskap. Så fel det kan bli. Att det finns hetta i Sichuan är otvivelaktigt, men det är mer, så mycket mer. Efter att ha lagat mig igenom några av recepten i *Sichuan Cookery* var jag fast. Fiskdoftande kyckling, Gong Bao Ji, Twice cooked pork, rödbräserat fläsk, sötsyrlig krispig fisk, Ma Po Dou Fu:

ju fler recept jag provade, desto mer förbluffad blev jag. Hur kunde jag ha missat detta smakuniversum? Det var inte bara fråga om recepten utan nästan ännu mer Fuchsias vägledning genom historien bakom rätterna, tillagningssätten, smaksättningarna och filosofin.

Jag lät Fuchsia ta mig i handen på en resa som inte bara ledde mig djupare in i denna sydvästra provins av Kina utan, därefter vidare till att öppna en ”riktig” Sichuankinesisk restaurang 2003. Halv Trappa plus Gård fanns i tre år och vi serverade rätter efter Fuchsias recept, hon själv hjälpte mig till och med att få Sichuanpeppar till Sverige, något som dittills hade varit en omöjlighet.

Jag har själv publicerat recept som till viss del bygger på Fuchsias förlagor i mina böcker *Ät mig!*, *Facing Heaven* och *Berättelser och recept*. Fuchsias recept bygger i sin tur på traditionella nedskrifter i original eller justerade versioner, omarbetade i modern tid av kinesiska kockar. Recept har ingen copyright och tur är väl det, hur skulle annars gastronomin kunna gå vidare genom generationer. I fal-

let med de traditionella kinesiska rätterna talar vi om recept med tusentals år på nacken.

Sedan debuten med *Sichuan Cookery* 2001 har Fuchsia Dunlop skrivit *Revolutionary Chinese Cookbook. Recipes from Hunan Province* (2006), *Shark's Fin and Sichuan Pepper. A Sweet-Sour Memoir of Eating in China* (2008), *Every Grain of Rice. Simple Chinese Home Cooking* (2012), *Land of Fish and Rice. Recipes from the Culinary Heart of China* (2016) och *The Food of Sichuan* (2019). Hennes senaste bok i ämnet är den nyttgivna *Invitation to a Banquet. The Story of Chinese Food*.

Tyvärr finns ingen av Fuchsia Dunlops böcker översatta till svenska, min förhoppning är nu att den senaste titeln så småningom blir översatt för att man på detta sätt ska kunna sprida kunskapen om vad ”Kinamat” egentligen är. För kinesisk mat är ett enormt stort och enormt missuppfattat ämne.

I *Invitation to a Banquet* tar oss Fuchsia Dunlop på en resa i tid och rum genom att skapa situationsbilder från tusentals år sedan fram till idag. Resan går inte bara genom historien utan också genom smakupplevelser, munkänsla och filosofin bakom ett av världens absolut mest genom-

tänkta, enkla, komplicerade och rika kök. *Invitation to a Banquet* är ingen kokbok, det finns inga recept eller bruksanvisningar – däremot aptitretande redogörelser för måltider och historien bakom dessa.

Uppfattningen att det kulinariska Kina skulle bestå av fyra eller åtta olika, distinkt regionala kök sågas tämligen omgående, det är så mycket mer än så. Boken är indelad i fyra huvudkapitel: Den kinesiska matens ursprung, Välja ingredienser, Kulinariska tekniker, och Mat och idéer. Kapitlen inleds sedan med ett ämne och en maträtt som får illustrera kapitlet, det kan vara: Naken flamma "Char Siu Pork", Den mirakulösa bönan "Ma Po Dou Fu", Den subtila kniven "Shunde rå skivad fisk" och Mat och hjärtat "Den ömma moderns rödbräserade fläsk".

Det finns en genomgående ton i Dunlops språk, och den förmedlar föreställningen om att "Vi inte fattar någonting" och att "Vi har fått allt om bakfoten". I en del fall känns detta befriande, medan det i andra fall känns mästrande. Man får, till exempel, höra historien om en soppa lagad med kinder från 400 små kattfiskar och hur detta gör dig till den högst uppburna gästen på restaurangen. De andra gästerna får nöja sig med bitarna nära nacken och stjärten, medan övriga delar äts upp av personalen. Att bli hedrad med grisöron när andra får nöja sig med fläsk-sida, karré, filé och bog är en stor ära – varför? Jo, det finns ju bara två öron på varje djur.

Vi får läsa om varför man tar vara på fiskens inälvor och mjölke, grisens gom, ankans näbb, strupe och tunga, hönans fötter och älgens mule. Är det för att kineserna är så fattiga som de måste äta allt? Nej! Det hela bygger på viljan att göra något bättre av den råvara man har. Att grilla en biff är enkelt, att göra något med en anktunga är i stort sett omöjligt, däri ligger utmaningen. Tänkvärt.

I andra delar av boken tas såväl coronapandemin som Wet Markets med vilda djur och råvaror som hajfenor upp. Här jämför gärna Dunlop med de idiotiska tilltag vi har för oss i väst.

"Utan att försvara dess konsumtion [hajfenor], kan man med viss rättvisa fråga sig varför bara kinesiska människor förväntas förneka sin kultur för naturens och djurens skull. Varför inte se till brutaliteten, nedskräpningen och förstörelsen av Amazonas regnskogar som ett resultat av industriell uppfödning av nötkreatur som finns på matsalsborden i väst eller förödelsen för hajar och andra arter på grund av den moderna fiskeriindustrin."

Eller:

"När den danske kocken René Redzepi

"Att bli hedrad med grisöron när andra får nöja sig med fläksida, karré, filé och bog är en stor ära – varför? Jo, det finns ju bara två öron på varje djur."

i dessa dagar sätter upp myror eller renpenis på menyn på sin restaurang Noma, så är han ett kulinariskt geni och människor flyger över halva världen för att prova. När Londonbon Fergus Henderson eller Josh Nyland från Sydney rör upp en storm med komage eller fiskens simblåsa är de artistiska föregångare med följare världen över. Men när kinesiska kokkar gör underverk med anktunga eller ålansikte så är de desperata bönder eller grymma barbarer. Medan engelska gentleman äter 'vilt' äter kineser alltid 'vilda djur'."

Jag kan tycka att Dunlop ibland går för långt i dessa jämförelser och att det ena inte rättfärdigar eller ens förklarar det andra. Vi människor är och förblir väldigt nära oss själva.

Jag njuter vällustigt under läsningen av många av Fuchsias beskrivningar av måltider både historiska och kontemporära. Du är en gäst vid bordet och Fuchsia håller dig vänligt men bestämt i handen, oavsett om du hukar i kylan i Peking eller intar en Yam Cha-frukost i Hongkong.

"Strax satt vi vid vår egen *hotpot* med sin vallgrav av bubblande vatten; inuti kaminen glöder kolen. Vi beställer portioner av handskuret lamm, tandade strimlor av magsäck, trianglar av frusen tofu, spökliskt vita kålblad. En servitör levererar picklad vitlök och små skållar med sesamsås som vi smaksätter med

hackad koriander och vit Pekingpurjolök, rostade chili i olja. Sedan är det dags att laga och äta, plockande bitar av rätt lamm med våra chopsticks, sveper dem i det bubblande vattnet några sekunder för att sedan doppa dem i såsen och njuta det möra köttet. Och så fortsätter det. Senare förflyttar vi oss till mage och grönsaker. Jag kan knappast föreställa mig en mer kongenial lunch en kall dag i Peking."

"Jag glömmer aldrig en ångad dim sum jag fick till frukost på Luk Yu Teahouse i Hongkong: en räkboll, samtidigt både krispig och saftig, ovanpå vilade ett vitt moln av simblåsa. Simblåsan var sladdrig och slipprig men samtidigt knaprig; den glimrade som grisfett men hade inte ett jota fett på sig. Flörtigheten mellan kombinationen av texturer var sublim."

En stor del av *Invitation to a Banquet* rör tillagning i det kinesiska köket. Här får vi se den enorma arsenal av tekniker den kinesiska kocken har till sin hjälp. Vi får historien om hur det började med matlagning över öppen eld till hundratals år när i stort sett all mat ångades. Vi lär oss att "stir fry", det vi svenskar kallar "vocka" – i mina ögon en grov underskattning av matlagningssinstrumentet wok – är en relativt ny uppfin-ning. Samt att nästan inga kinesiska kök har en ugn och att tillagning i ugn nästan inte lärs ut i kinesiska matlagningsskolor.

Fuchsia Dunlop: resenär i tid och rum.

FOTO: TT >>

Hotpot: ännu en källa till sinnlig lycka.

FOTO: GETTY IMAGES

Vi får lära oss om knivtekniker i ett land där det mesta skärs med kniv och sällan krossas eller mortlas. För att förstå relationen mellan kniven, historien och filosofin citeras filosofen Zhuangzi som verkade under 300-talet fKr och som berättar om hur styckmästaren Chen Ping tänkte runt styckandet av en ox framför sin husbonde. Chen Ping blev sedan utsedd till premiärminister för sina insikter, något att tänka på vid rekrytering av framtida ledare?

”När jag började stycka oxen såg jag bara hela oxen. Efter tre år hade jag lärt mig att inte se oxen som en helhet. Nu praktiserar jag med mitt sinne, inte med mina ögon. Jag ignorerar min känsla och följer min själ. Jag ser de naturliga linjerna och min kniv följer de stora håligheterna, följer de stora hålrummen, använder mig av det som redan finns där till min fördel. På detta sätt passerar jag de grova senorna och än mer så de stora benen. En bra kock byter sin kniv varje år, för han skivar. En vanlig kock byter sin kniv varje månad, för han hackar. Den kniv jag har nu har jag använt i nitton år, och den har skurit tusentals oxar. Ändå är bladet lika skarpt som om det nyss slipats. Mellan lederna finns utrymme, och bladet på kniven har ingen egentlig tjockhet. Om du sätter vad som inte har någon tjockhet på ställen som dessa, finns det gott om plats, säkerligen till-

räckligt för kniven att arbeta sig igenom. Men, när jag kommer till en särskilt besvärlig plats och kan se att det kommer att bli komplicerat, är jag försiktig och tar hänsyn. Jag tittar noggrant och rör mig med försiktighet. Sedan, mycket ömt, rör jag kniven tills det finns en öppning och köttet delar sig och faller till marken som en klump jord. Jag står med min kniv och ser mig omkring; sedan, med en känsla av tillfredsställelse, torkar jag av kniven och lägger bort den.

– Underbart! sade Lord Wen Hui. Jag har hört vad kocken Din har att säga och med hjälp av hans ord har jag lärt mig hur jag kan leva mitt liv till fullo!”

Efter att ha läst Fuchsia Dunlops *Invitation to a Banquet* två gånger vill jag bara börja om igen och läsa den en gång till. Boken ger en historisk insikt i ett av världens största och mest intrikata kök. Den får mig att tänka efter, inte bara på hur och vad jag äter, utan även på hur jag ska äta med om- och eftertanke. ✨

Erik Videgård

**INVITATION TO
A BANQUET
THE STORY OF
CHINESE FOOD
FUCHSIA DUNLOP
Particular Books 2023**

Sorg: har en distinkt fenomenologi.

FOTO: GETTY IMAGES

Själens

FILOSOFI

Sorg är ett tungt ämne för filosofisk analys men också väldigt spännande. Få tillstånd säger oss så mycket om vad en människa i grunden är. Visst kan andra djur än människan sörja, som elefanter eller hundar, men det sätt som människan gör det på är unikt och bygger på att vi inte bara känner utan också tänker om vad som gör livet värt att leva.

Känslor och tankar är inte två helt olika sfärer i människolivet, utan sitter ihop på olika sätt, som en hel del

fantomsmärta

filosofer har varit inne på under senare år. Det bästa exemplet är kanske Martha Nussbaum, som i ett antal böcker har utvecklat en teori om känslor som en särskild form av tankar med utgångspunkt i antik moralfilosofi. (Exempelvis i *Upheavals of Thought. The Intelligence of Emotions* från 2001.) Att sörja en person är för Nussbaum samma sak som att hysa uppfattningen att hon var värdefull på ett specifikt sätt och just därför fattas oss. Hon hade en värdefull plats i vårt liv och det är det som är innehållet i emotionen ifråga. Sorgen handlar om vem hon var och varför världen nu är fattigare utan henne. Känslor med ett sådant kognitivt innehåll kallar Nussbaum för *emotioner* för att skilja dem från känslor som inte

handlar om någonting utan bara känns i kroppen på ett mer eller mindre plågsamt eller tillfredsställande sätt (smärta är kanske det tydligaste exemplet).

Nussbaum lyckas foga ihop känslorna med tankarna och på så sätt höjer hon de förras status, men kanske till priset av att något också går förlorat. Hon skulle inte förneka att den smärta vi känner i bröstet när vi sörjer är en del av sorgen, men hennes teori kan inte ge det upplevda inslaget någon nödvändig plats. Det vore sorg också om jag inte kände något speciellt i kroppen bara jag är av uppfattningen att den döda personen var värdefull och riktar min uppmärksamhet mot henne i tanken. Det kanske inte är möjligt att göra så utan att också känna något – annars tvi-

lar vi på att värdefullheten verkligen har blivit förstörd i sin fulla utsträckning – men vad vi kunde kalla sensationen av sorg är inte konstitutiv för emotionen ifråga, enligt Nussbaum.

Det verkar vara något fel med en sådan känsloteori som förlorar den kroppsliga upplevelsen ur sikte i sin strävan att visa upp de tankar som också bor i våra emotioner. Glädjen, ilskan, rädslan, hoppet, och inte minst sorgen, har som sagt ett innehåll när de handlar om saker och ting i världen runtomkring oss, men de har också en distinkt fenomenologi: de känns på olika sätt i kroppen samtidigt som vi förstår saker med hjälp av dem. I tysk och fransk filosofi har denna aspekt av känslorna tagits på långt större allvar än i analytisk filosofi och funnits med i teoribildningen ända sedan början på 1900-talet. Där har de fenomenologiska känsloteorierna från filosofer som Hei-

>>

degger och Sartre ofta blandats upp med spekulationer från psykoanalysen snarare än att möta empirisk forskning och begreppsanalys. På senare tid har det dock blivit vanligare att göra bruk av de fenomenologiska klassikerna med nya redskap, vilket har visat sig vara fruktbart inte minst vad gäller undersökningen av vad sorg i grunden är för känsla och hur man kan hjälpa dem som har drabbats av en sådan förlust. Fenomenologin bjuder ett alternativ till en annan stark tendens i samtiden som vi kan kalla för *medikaliseringen* av känslor. I sorgens fall tar den sig uttryck i det som kallas för ”komplicerad sorg” eller ”förlängd sorgestörning”, som jag ska återkomma till.

I sin nya bok *Grief Worlds* antar Matthew Ratcliffe, professor vid Yorkuniversitetet, utmaningen att förstå sig på sorgen med hjälp av en filosofisk arsenal som sträcker sig från anglosaxisk språkfilosofi till tysk och fransk fenomenologi. Materialet består av sorgeböcker, från C S Lewis (Narniaböckernas författare) skildring av sorgen efter sin fru i *A Grief Observed*, till Roland Barthes tankar om sin döda mamma i *Camera lucida* och Joan Didions redan klassiska *The Year of Magical Thinking*, där hon berättar om det första året utan sin döda man. Och även av en empirisk undersökning där 265 personer i Storbritannien svarat på frågor om sina sorgerfarenheter. Det mesta i Ratcliffes bok handlar om förluster av nära anhöriga men han intresse-

rar sig också för förluster av andra viktiga saker i livet, som när ens partner lämnar en eller när man drabbas av en kronisk sjukdom (förlust av fysiska förmågor) eller blir arbetslös. Då kan man också sörja, eller i alla fall säger människor att de gör det.

Alla människor som lever länge nog kommer att drabbas av sorg. Vi gör alltså bäst i att förbereda oss, men hur ska det egentligen gå till? Att någon vi älskar skulle lämna oss är rent ut sagt obegripligt och det framstår också som lite moraliskt tvivelaktigt att sörja i förväg genom att föreställa sig hur det vore att leva utan dem. I alla fall när sådana funDERingar inte är framprovocerade av ett besked om att han eller hon snart kommer att dö av en sjukdom. Att, som de gamla stoikerna, försöka övertyga sig om att ingenting som inträffar i sinnevärlden egentligen är viktigt, eller förlita sig på att Gud har sina orsaker, fungerar också dåligt för moderna människor.

En illustration av hur svårt det är att förstå sig på sorg är att personer som har drabbats av en förlust ofta säger att de inte kan tro att det är sant. De är å ena sidan fast och fullt övertygade om att X har gått bort (de har sett den döda kroppen) men allting annat som de gör, känner, ser, hör och tänker vittnar om att detta är omöjligt. Det vanligaste sättet att förklara sådana situationer är att den sörjande skyddar sig själv genom irrationell

förnekelse, men som Ratcliffe visar är det en förenkling som inte tar till vara känslornas skapande kraft i vårt liv.

Låt oss säga att X, som är min partner, plötsligt har gått bort och att jag är ledsen över det. Då känner jag en sorg som är riktad mot min döda partner, jag har en känsla som handlar om X, som handlar om att det är fruktansvärt att jag aldrig mer får träffa X. (Och om att det är fruktansvärt att andra människor inte heller får träffa X, och om att X inte längre själv kan njuta av livet.) Den emotionen vilar på övertygelsen att X är död, den uttrycker min känsla över detta faktum.

Men mitt liv består inte bara av känslan att X är död, tvärtom är sorgekänslan innesluten och möjliggjord av vidare perspektiv som utgör min samlade existens, mitt sätt leva och förstå världen på. Starka känslor som sorg, eller ångest, vrede, kärlek och extas, har potentialen att förändra det sammanhang som hela mitt liv är placerat i, men de gör det alltid genom en tidslig process där helheten successivt förändras och gör plats för ett faktum som till en början inte passar in där. Som Wittgenstein skriver i *Filosofiska undersökningar* är det ingenting konstigt med att säga att man för en sekund kände intensiv smärta. Men om någon säger att de för ett ögonblick kände en djup sorg, som sedan omedelbart upphörde, så undrar vi vad det är som pågår. Sorgen är inte en kort känslöpisod. Den är i själva verket inte bara en, utan en hel serie av relaterade känslor, den är en process.

Den filosof som Ratcliffe tar mest hjälp av i boken är inte Wittgenstein utan Maurice Merleau-Ponty, en av fenomenologins förgrundsgestalter, mest känd för huvudverket *Varseblivningens fenomenologi* (som just har kommit i svensk översättning). I den boken liknar Merleau-Ponty vid ett tillfälle sorgen med de fantomsmärtor som amputerade patienter kan känna. På samma sätt som personer utan en hand, en arm eller ett ben kan känna att deras lemmar fortfarande är där (oftast genom smärta eller kittlingar) känner sörjande att den avlidna fortfarande är kvar i världen, fastän de vet att det inte är sant. Förklaringen, enligt Ratcliffe, är att den döda personen blivit så integrerad i deras värld att hon är inskriven i deras kroppsschema. Inte på så sätt att det smärta i handen, armen eller benet (i så fall snarare i bröstet eller magen), utan på så sätt att nästan alla aktiviteter rymmer närvaron av den döda personen eftersom hon har varit den som man gjort saker tillsammans med.

”På samma sätt som personer utan en hand, en arm eller ett ben kan känna att deras lemmar fortfarande är där, känner sörjande att den avlidna fortfarande är kvar i världen.”

The Kominsky Method:
den sörjande Alan
Arkin (numera bort-
gången) samtalar med
den bortgångna.

FOTO: ALAMY

Den amputerade patienten: fantomsmärtan liknar den sörjandes sorg. FOTO: ISTOCK

Det är en sak att ting i världen hänvisar till den döda, de saker som tillhört henne eller vittnar om saker som just hon brukade göra. Det är en annan sak att allt man gör, ser, hör, tänker och säger rymmer den döda personen som en närvaro i själva aktiviteten. Inte jag utan vi har tidigare stigit upp, ätit frukost, promenerat, pratat, rest och så vidare tillsammans. Inte så längre. Eller, bättre: Vi gör det fortfarande tillsammans men hon är inte längre där.

I filmer eller tv-serier som handlar om sorg är det relativt vanligt att skildra hur

den sörjande har samtal med den bortgångna som handlar om hur de nu ska ta sig an livet (till exempel *The Kominisky method* med Alan Arkin). Som den empiriska undersökningen i Ratcliffes bok vittnar om är det vanligt att se eller höra den döda personen i olika situationer där hon tidigare varit närvarande. Eller att känna hennes närvaro i en mer ospecificerad mening – du känner att hon är där även om hon inte syns eller hörs. Det låter spökligt och är naturligtvis det också eftersom sådana hallucinationer närmast är definitionen av ett spöke. Men eftersom du har haft en nära relation med den som nu visar sig är det som regel inte en *otäck* upplevelse, som när någon helt främmande visar sig – en gengångare. Att avlidna personer kan visa sig på olika sätt för dem som sörjer har att göra med det sätt på vilket vårt liv tidigare varit sammanflätat med varandra. Vi fyller så att säga i deras existens fast de nu är borta.

Ratcliffe är noga med att påpeka att våra relationer till de döda fortfarande är just relationer även om dessa inte kan vara ömsesidiga på något annat sätt än genom hallucinationer och fantasier. Bandet till den döda upphör inte i och med döden. Det beror på att den avlidna har präglat hela vår existens genom sammanflätningen men också på att viktiga relationer helt enkelt inte upphör genom ett dödsfall. Vi har fortfarande våra minnen kvar och vår saknad som binder oss till personen. Vad är det då

mer precis vi minns och saknar när vi sörjer en person? Enligt Ratcliffe är det en särskild personlig *stil* som gav uttryck åt den dödas sätt att existera i världen, såväl kroppsligt som själsligt. Allt ifrån hur hon rörde sig, talade, skrattade och grät, till hur hon tänkte och resonerade. Denna stil förändrades vi med – när vi gjorde saker tillsammans – men den var också en närvaro och ett uttryck i sig själv som vi nu sörjer. Världen har blivit fattig utan henne och de känslor och stämningar som den sörjande sugns in i efter det att chocken har

lagt sig är dystra och gråa, eller till och med hopplösa och svarta.

Skillnaden mellan sorg och depression är ett tema som har sysselsatt psykiatriker och filosofer sedan DSM, ICD och andra diagnosmanualer började flytta gränsen för det normala lidandet under 1980-talet. Huvudsakligen har det som många menar är en medikaliseringsprocess skett genom en expansion av depressionsdiagnosen, men också genom införandet av nya diagnoser, som nu senast "Prolonged Grief Disorder". Den som efter mer än sex månader fortfarande känner en intensiv saknad, som leder till fixeringar vid den döda, pågående känslor och oförmåga att delta i sociala aktiviteter, kan diagnostiseras med en sådan onormal sorg och även få antidepressiv medicin.

Enligt Ratcliffe är det inte möjligt att skilja den normala sorgen från depressionen (eller någon annan psykiatrisk diagnos) genom en checklista med symptom. Det som behöver studeras är sorgens *fenomenologi* i kontrast till depressionens – alltså hur den sörjande befinner sig i världen genom att relatera till olika livsmöjligheter. Tidsdimensionen kan inte förstås genom att sätta en gräns vid sex eller flera månader, istället handlar det om en känslprocess där den sörjande får syn på och bearbetar sina livsmöjligheter i ett slags sorgearbete (fast ett arbete är det inte, snarare en berg och dal-bana).

Det finns som sagt mycket att hämta i fenomenologiska studier av sorg, inte bara för läkare, psykologer och sörjande människor, utan också för filosofer. Merleau-Pontys metodologiska grepp består i att få syn på människans livsform genom medicinska och psykologiska avvikelser och som Ratcliffe visar fungerar också sorgen som en sådan ögonöppnande injektion utan att den behöver medikaliseras. Vi känner sorgen i kroppen men framförallt känner vi den i världen där den döda människans stil har gjort avtryck och där alla de möjligheter som hennes existens rymde nu har berövat oss samtidigt som hon finns kvar på något märkligt sätt. ✨

Fredrik Svenaeus

GRIEF WORLDS
A STUDY OF EMOTIONAL
EXPERIENCE
MATTHEW RATCLIFFE
MIT Press 2023

Insikter från frysboxen

KANSKE ÄR DET för att jag är från Dalarna som jag inte begriper. Dalarna, Sveriges kulturella frysbox, som Fredrik Lindström sade, den enda plats i det här välsignade landet där utveckling inte nödvändigtvis ses som något positivt. Dalarna, med en självgodhet som inte bara ligger på ytan och skvalpar utan är genuin, och kanske just därför också uthärdlig, så fullkomligt autentisk? Eller kanske är det dialekten? Sjungande dalmål får allt att låta snällt. Ni hör – ingen från Dalarna kan beskriva sitt landskap utan att direkt snurra in på oförblommerat självberöm.

Det finns en scen i historien om Pelle Svanslös som med perfekt antropologisk precision gestaltar den närmast naivt uppriktiga självuppskattning som präglar Dalarna. Pelle är på besök vid Siljan och förundras över hur välkomnande dalakatterna är mot honom, utan svans och från Uppland och allt. Han utbrister: *Så här snälla är aldrig katterna i Uppsala!, varpå en katt med kurbitsväst svarar: Vi är alltid snälla mot turister. Men nu vill vi att du berömmar vår midsommarstång.*

Möjligen är det för att jag kommer från Dalarna som jag aldrig begripit varför Sverige inte tillämpat denna midsommarstångsprincip. Om Sverige framfört till dem som kommer nya till Sverige att: *Du är välkommen hit, men då vill vi att du berömmar vår midsommarstång. Och ska du stanna, ja då får du allt hjälpa till med att plocka prästkragar och löva och resa den också. Och ska du ha en flagga i toppen, ja då ska det allt vara den svenska.* Hur skulle det ha sett ut? Och hur hade det låtit, om Sverige hade varit mer som Dalarna?

Du är välkommen hit men då vill vi att du berömmar vår välfärdsstat och vår socialtjänst. Du är välkommen hit men då vill vi att du berömmar vår kultur där man lyder och litar på staten. Du är välkommen hit men då vill vi att du berömmar vårt språk. Du är välkommen hit men då vill vi att du berömmar kvinnors rätt att känna vinden i sitt hår. Du är välkommen hit men då vill vi att du berömmar vår kombination av frihet och konformism, där det står var och en fritt att bränna

heliga skrifter eller flaggor men där man ändå avstår.

Hur hade det låtit? Outhärdligt tycker många, och det är dessa många som slagit an tonen: krav på anpassning är tyranni, krav på tacksamhet om möjligt ännu värre.

Haken är bara den att svenskar är lika stolta över sin stat och sitt land som varenda by runt Siljan är över sin midsommarstång. Svenskar har bara svårare att säga det så där rakt ut. Däremot vill de gärna att människor från andra delar av världen talar om det, men spontant, utan att svensken ska behöva uppmana dem. Många som kommit till Sverige har också gjort det: berömt och berömt, och anpassat sig till den svenska kultur som faktiskt finns. Tur för Sverige, nu när det visat sig att kultur inte bara handlar om mat och festligheter, utan om existentiella värderingsskillnader. Nu när det visar sig att Sveri-

ge, i strid med den officiella självbilden, alltmer krockar med det mångkulturella samhälle som Sverige tidigare välkomnade.

SÅ STÅR VI NU HÄR. Med ett land som är alltmer splittrat, och där frustrationen växer – på alla håll och kanter. Där det blir alltmer

”Haken är bara den att svenskar är lika stolta över sin stat och sitt land som varenda by runt Siljan är över sin midsommarstång.”

tydligt att orden om att svensk kultur inte finns, och i alla fall inte är något att bry sig om, bara var en läpparnas bekännelse. När nu allt fler visat sig ta Sverige på de tidigare orden om att krav på anpassning är diskriminering, då plötsligt ändras budskapet, till ett alltmer desperat och kompromisslöst: *I Sverige tar vi i hand! I Sverige litar vi på staten! I Sverige gäller Sverige!*

Kanske är det för att jag kommer från Dalarna som jag inte begriper varför man inte framförde det budskapet från början, stegvis, långsiktigt, utan frustrerad konfrontation. Kanske är det också därför jag tror att långt där inne i den kulturella frysboxen kan man verkligen finna värdefulla insikter. Som att talesättet *ta seden dit man kommer*, inte innebär förtryck utan hjälper människor att samsas. Och att koncentrera sig på allt det som förenar dem istället för – som nu – på det som skiljer. ❄️

Katarina Barrling

Trött på att bli uppfostrad? Då är Fokus ditt andningshål.

Vi tror på fortfarande på nyfikenhet i en ängslig tid. Vi gillar klarspråk och god stilistik. Vi är oberoende, både politiskt och i förhållande till vår egen bransch. Vi finns i samtiden, utan att vara samtidens fånge.

ERBJUDANDE!

För **198 kr** (ordinarie lös.nr pris 1 068 kr) ingår:

- **3 månader (12 nr) av Fokus**
- **Tidningen i brevlådan varje vecka**
- **Allt material på Fokus.se**
- **Nyhetsbrev**
- **Prenumerationen avslutas automatiskt**

Ta del av erbjudandet

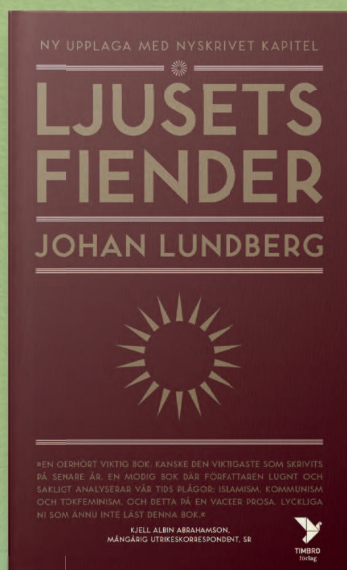
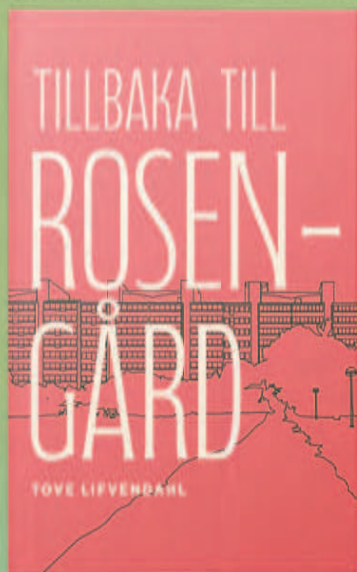
Scanna QR-koden

eller svara på fokus.se/axess

Johan Hakelius
Politisk chefredaktör

Vill du hellre prova Fokus Digital? Nu 6 månader för 79 kr!
För dig som endast vill få tillgång till allt material på fokus.se.
Ta del av erbjudandet på fokus.se/digital. Du sparar 815 kr!

Med koden **AXESS20** får du 20% rabatt på hela sortimentet på www.timbro.se/forlag (gäller t.o.m 30/1)